

ISSN 2409-9260 (Print)
ISSN 2415-3869 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ
НАУКОВЦІВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 4 (256)

Одеса – 2018

Науковий вісник Одеського національного економічного університету. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2018. – № 4 (256). – 244 с. – Мови: укр., рос., англ.

Збірник наукових праць «Науковий вісник Одеського національного економічного університету» заснований у 1994 р. Друковане наукове фахове видання

Засновник і видавець збірника наукових праць – Одеський національний економічний університет

Затверджено до друку Вченою радою Одеського національного економічного університету. **Протокол № 1 від 30 серпня 2013 р.**

Свідцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – **серія КВ № 20991-10791ПР від 18 серпня 2014 р.** (перереєстрація).

Періодичність видання – 10-12 разів на рік.

Мова видання – українська, англійська та російська.

Збірник включено до оновленого *«Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук»* (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 № 241)

Індексування і реферування:

Реферативна база даних «Україніка наукова»,
Український реферативний журнал «Джерело»,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського,
Наукова електронна бібліотека eLIBRARY.ru,
Google Scholar

Польська наукова бібліографія
Social Science Open Access Repository

Всеросійська база повнотекстових наукових публікацій «Порталус»
Електронний архів Одеського національного економічного університету.

Збірник включено до наукометричної бази даних Російський індекс наукового цитування (РІНЦ) згідно договору № 428-07/2014 від 18.07.2014 р. – http://elibrary.ru/title_about.asp?id=51349

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8, ОНЕУ
тел.: (0487) 32-77-95
E-mail: n.visnik.oneu@ukr.net

© Одеський національний економічний університет

Редакційна колегія

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського національного економічного університету. Протокол № 9 від 15 травня 2018 р.

Головний редактор: **Балджи Марина Дмитрівна** – д.е.н., професор, Одеський національний економічний університет

Заступник головного редактора: **Рябіка Володимир Леонідович** – к.політ.н., Голова Українського національного комітету молодіжних організацій

Ректор Одеського національного економічного університету: **Звєряков Михайло Іванович** – д.е.н., професор, член-кореспондент НАН України

Проректор Одеського національного економічного університету: **Ковальов Анатолій Іванович** – д.е.н., професор

Науковий редактор: **Нездоймінов Сергій Георгійович** – к.е.н., доцент, Одеський національний економічний університет

Технічний редактор: **Гейко Людмила Михайлівна** – к.е.н., доцент, Одеський національний економічний університет

I. Економічні науки	II. Політичні науки	III. Історичні науки
<p>Амбрози Маріан Маріанович – проректор з науки, досліджень і міжнародних відносин, Вища Школа Міжнародного Бізнесу (Словацька Республіка)</p> <p>Волохова Ірина Семенівна – д.е.н., доцент (Україна)</p> <p>Єрмакова Ольга Анатоліївна – к.е.н., доцент (Україна)</p> <p>Зборіна Ірина Михайлівна – к.е.н., доцент, декан економічного факультету, Поліський державний університет (Республіка Білорусь)</p> <p>Карнов Володимир Анатолійович – к.е.н., доцент (Україна)</p> <p>Кетнер Карл Карлович – доктор економіки, професор Банківської вищої школи бізнесу і фінансів (Латвійська Республіка)</p> <p>Коваленко Вікторія Володимирівна – д.е.н., професор (Україна)</p> <p>Литовченко Ірина Львівна – д.е.н., професор (Україна)</p> <p>Маркс-Бельська Рената – Phd, Вармінський та Мазурський університети в Ольштині (Республіка Польща)</p> <p>Марчева Анастасія – Phd, Стопанська академія "Димитър А. Ценов", м. Свиштов (Республіка Болгарія)</p> <p>Меджибовська Наталія Семенівна – д.е.н., професор (Україна)</p> <p>Семенова Валентина Григорівна – д.е.н., професор (Україна)</p> <p>Совік Людмила Єгорівна – д.е.н., доцент, професор (Республіка Білорусь)</p>	<p>Кармазіна Марія Степанівна – д.політ.н., професор (Україна)</p> <p>Коваль Ігор Миколайович – д.політ.н., професор (Україна)</p> <p>Маслов Юрій Костянтинович – д.політ.н., професор (Україна)</p> <p>Мілова Марія Іллівна – д.політ.н., професор (Україна)</p> <p>Пахарєв Анатолій Дмитрович – д.політ.н., професор (Україна)</p> <p>Пойченко Анатолій Михайлович – д.політ.н., професор (Україна)</p> <p>Попков Василь Васильович – д.філософ.н., професор (Україна)</p>	<p>Гончарук Тарас Григорович – д.істор.н., професор (Україна)</p> <p>Демін Олег Борисович – д.істор.н., професор (Україна)</p> <p>Панчук Май Іванович – д.істор.н., професор (Україна)</p> <p>Солдатенко Валерій Федорович – д.істор.н., професор (Україна)</p> <p>Стьопін Анатолій Опанасович – д.істор.н., професор (Україна)</p> <p>Хмарський Вадим Михайлович – д.істор.н., професор (Україна)</p> <p>Щербіна Надія Федорівна – к.е.н., доцент (Україна)</p>

ISSN 2409-9260 (Print)
ISSN 2415-3869 (Online)

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF
UKRAINE
ODESSA NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY
ALL-UKRAINIAN ASSOCIATION OF YOUNG
SCIENTISTS**

НАУКОВИЙ ВІСНИК
SCIENTIFIC BULLETIN

№ 4 (256)

Odessa – 2018

Collection of scientific papers «Scientific Bulletin of the Odessa National Economic University»

Printed scientific specialized edition

Founder – Odessa National Economic University

The collection of scientific works "Scientific herald" was registered by the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine as of January 26, 2011, No. 1-05 / 1 as a scientific publication on economic sciences, dated February 23, 2011, No. 1-05 / 2 as a scientific publication on political sciences.

Approved by the Academic Council of the Odessa National Economic University. Protocol № 1 from August 30, 2013

Certificate of state registration of print mass media – KB № 20991-10791ПП от 18.08.2014

Frequency of output – 10-12 times a year.

Language of publication – Ukrainian, English and Russian.

Bulletin is licensed as academic, professional journal: «Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» (№ 241, issued 09.03.2016)

Included in the scientific data base Russian Scientific Citation Index (RINC) under the agreement No. 428-07 / 2014 dated July 18, 2014 - http://elibrary.ru/title_about.asp?id=51349

Contacts of Editorial and publisher:

65082 Ukraine, Odessa,

Preobrazhenska st., 8, ONEU, of. 317

Ukraine

(+38067) 5595764

n.visnik.oneu@ukr.net

© Odessa National Economic University

Editorial board

The editorial board has been approved by the Academic Council of the Odessa National Economic University. Minutes No. 9 dated May 15, 2018

*Editor-in-Chief: **Baldzhy M. D.** – Doctor of Economics, Professor at the Department of Economics*

*Deputies of Editor-in-Chief: **Ryabika V. L.** – Candidate of Political Science (Ukraine)*

*Executive Secretary: **Geiko L. M.** – Candidate of Economics, Assistant Professor (Ukraine)*

*Scientific editor: **Nezdoyminov S. G.** – Candidate of Economics, Assistant Professor (Ukraine)*

I. Economics sciences	II Political sciences	III Historical sciences
<p>Ambrozy Marian M. – PhDr., CSc. Vice-Rector for Science, Research and International Relations, Higher School of International Business (Slovak Republic)</p> <p>Zveryakov M.I. – Doctor of Economics, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine (Ukraine)</p> <p>Kovalev A.I. – Doctor of Economics, Professor (Ukraine)</p> <p>Volokhova I. S. – Doctor of Economics, Associate Professor (Ukraine)</p> <p>Ermakova O. A. – Candidate of Economic Science, Associate Professor (Ukraine)</p> <p>Zborina I. M. – PhD (Economic Sciences), Dean of the Faculty, Polesky state university (Republic of Belarus)</p> <p>Karpov V.A. – Candidate of Economics, Assistant Professor (Ukraine)</p> <p>Ketners Karllis K. – Doctor of Economics, Professor, BA School of Business and Finance (Latvia)</p> <p>Kovalenko V. – doctor of sciences, professor (Ukraine)</p> <p>Litovchenko I. – Doctor of Economics, Professor (Ukraine)</p> <p>Marks-Bielska R. – Phd, University of Life Sciences in Wroclaw, University of Warmia and Mazury (Poland)</p> <p>Marcheva A. - PhD, "Dimitar A. Tsenov" Economic Academy, Svishtov (Bulgaria)</p> <p>Medzhibovskaya N. S. - Doctor of Economics, Professor (Ukraine)</p> <p>Semenova V. G. - Doctor of Economics, Professor (Ukraine)</p> <p>Sauvik Lyudmila E. - Doctor of Economics, Associate Professor (Republic of Belarus)</p>	<p>Ambrozy Marian M. – PhDr., CSc. Vice-Rector for Science, Research and International Relations, Higher School of International Business (Slovak Republic)</p> <p>Karmazina M.S. – Doctor of Political Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Koval' I.M. – Doctor of Political Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Maslov Y. K. – Doctor of Political Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Milova M.I. – Doctor of Political Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Paharev A.D. – Doctor of Political Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Poychenko A.M. – Doctor of Political Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Popkov V. V. – Doctor of Political Science, Professor (Ukraine)</p>	<p>Goncharuk T. G. – Doctor of Historical Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Demin O.B. – Doctor of Historical Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Panchuk M.I. – Doctor of Historical Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Soldatenko V.F. – Doctor of Historical Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Stepin A.O. – Doctor of Historical Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Khmarskyi V.M. – Doctor of Historical Science, Professor (Ukraine)</p> <p>Shcherbina N.F. – Candidate of Historical Science, Assistant Professor (Ukraine)</p>

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Антонюк Наталія

Антикризові стратегії та інструментарій управління національною економікою в умовах децентралізації.....13

Балкані Алі Осман

Макроекономіка туризму та її вплив на глобальну економіку.....32

Бараник Зоя, Бабєєва Ольга

Основні проблеми інноваційного розвитку трудового потенціалу України.....64

Горлова Олена, Головченко Ольга

Корпоративна соціальна відповідальність у контексті сталого розвитку та управління якістю.....77

Каплієнко Олександр, Шило Сергій

Моделі стимулювання розвитку відновлювальних джерел енергії та їх збалансованого використання у складі енергосистеми регіону..91

Коцюрубенко Ганна

Грошові перекази та їх роль у формуванні інвестиційного потенціалу домогосподарств України.....104

Магомедов Анвар

Шляхи підвищення конкурентоспроможності підприємства.....117

Навродська Марія, Артюх Оксана

Державний фінансовий контроль: міжнародний досвід.....129

Сментина Наталія

Вплив інтеграційних процесів на планування місцевого економічного розвитку.....141

Чебан Роман

Сегментування ринку молока та молочної продукції в Україні... 154

Чернега Любов, Артюх Оксана

Адміністрування податків: зарубіжний та вітчизняний досвід....164

Шаповалов Сергій, Величко Діана

Економічна складова Brexit: наслідки для ЄС та Великобританії177

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гараев Ельчин Теймур огли

Заняття фортеці Єрівань військами Османа у 1724 р.....**196**

Мамедов Алибаба Агамірза оглу

Енергетичні ресурси Каспійського регіону як інструмент для забезпечення енергетичної безпеки США, ЄС і КНР.....**207**

Цубенко Валерія

Історико-правові аспекти організації південних поселень на території України (1857–1867).....**217**

НАШІ АВТОРИ.....**234**

CONTENTS

ECONOMIC SCIENCES

Antoniuk Nataliia

ANTI-CRISIS MANAGEMENT STRATEGIES AND INSTRUMENTS OF NATIONAL ECONOMY IN THE CONDITIONS OF DECENTRALIZATION.....13

Balkanli Ali Osman

MACROECONOMICS OF TOURISM AND ITS EFFECTS ON THE GLOBAL ECONOMY.....32

Baranik Zoya , Babieieva Olha

MAIN PROBLEMS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF LABOR POTENTIAL OF UKRAINE.....64

Gorlova Olena, Holovchenko Olha

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND QUALITY MANAGEMENT.....77

Kapliienko Oleksandr, Shylo Serhii

STIMULATIONS MODELS FOR RENEWABLE ENERGY SOURCES DEVELOPMENT AND THEIR BALANCED USE IN THE COMPOSITION OF THE REGION ENERGY SYSTEM.....91

Kotsiurubenko Ganna

MONEY TRANSFERS AND THEIR ROLE IN FORMATION OF INVESTMENT POTENTIAL OF HOUSEHOLDS OF UKRAINE...104

Magomedov Anvar

WAYS TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISE 117

Navrodska Mariya, Artyukh Oksana

STATE FINANCIAL CONTROL: INTERNATIONAL EXPERIENCE.....129

Smentyna Natali

INFLUENCE OF INTEGRATED PROCESSES ON PLACING LOCAL ECONOMIC DEVELOPMENT.....141

Cheban Roman

SEGMENTING OF MILK AND DAIRY MARKET IN UKRAINE.154

<i>Chernega Liubov, Artyukh Oksana</i>	
TAX ADMINISTRATION: FOREIGN AND DOMESTIC EXPERIENCE.....	164
<i>Shapovalov Serhii, Velychko Diana</i>	
THE ECONOMIC COMPONENT OF BREXIT: CONSEQUENCES FOR THE EU AND GREAT BRITAIN	177

HISTORICAL SCIENCES

<i>Garayev Elchin Teymur oglu</i>	
THE OCCUPATION OF THE ERIVAN FORTRESS BY OTTOMAN TROOPS IN 1724.....	196
<i>Mammadov Alibaba Agamirza oglu</i>	
ENERGY RESOURCES OF THE CASPIAN REGION AS AN INSTRUMENT TO ENSURE ENERGY SECURITY OF THE USA, EU AND CHINA.....	207
<i>Tsubenko Valeriia</i>	
THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF SOUTHERN SETTLEMENTS IN THE TERRITORY OF UKRAINE (1857–1867).....	217
 <i>AUTHORS</i>	 234

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Антонюк Наталья

Антикризисные стратегии и инструментарий управления национальной экономикой в условиях децентрализации.....13

Балкани Али Осман

Макроэкономика туризма и ее влияние на глобальную экономику.....32

Бараник Зоя, Бабаева Ольга

Основные проблемы инновационного развития трудового потенциала Украины.....64

Горлова Елена, Головченко Ольга

Корпоративная социальная ответственность в контексте устойчивого развития и управления качеством.....77

Каплиенко Александр, Шило Сергей

Модели стимулирования развития возобновляемых источников энергии и их сбалансированного использования в составе энергосистемы региона.....91

Коцюрубенко Анна

Денежные переводы и их роль в формировании инвестиционного потенциала домохозяйств Украины.....104

Магомедов Анвар

Пути повышения конкурентоспособности предприятия.....117

Навродская Мария, Артюх Оксана

Государственный финансовый контроль: международный опыт..129

Сментына Наталья

Влияние интеграционных процессов на планирование местного экономического развития.....141

Чебан Роман

Сегментирование рынка молока и молочной продукции в Украине.....154

Чернега Любовь, Артюх Оксана

Администрирование налогов: зарубежный и отечественный опыт.....164

Шаповалов Сергей, Величко Диана
Экономическая составляющая Brexit: последствия для ЕС и
Великобритании.....177

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гараев Эльчин Теймур оглы
Занятие крепости Эривань османскими войсками в 1724 г.....196

Мамедов Алибаба Агамирза оглу
Энергетические ресурсы Каспийского региона как инструмент для
обеспечения энергетической безопасности США, ЕС и КНР.....207

Цубенко Валерия
Историко-правовые аспекты организации южных поселений на
территории Украины (1857–1867) 217

НАШИ АВТОРЫ.....234

УДК 338.2:332.1

JEL Classification: H 112

Антонюк Наталія

**АНТИКРИЗОВІ СТРАТЕГІЇ ТА ІНСТРУМЕНТАРІЙ
УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ЕКОНОМІКОЮ В
УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ**

Досліджено історичний розвиток стратегічного планування в Україні. Визначено, що саме стратегічний підхід є найважливішим в процесі аналізу економічного стану територій, оцінці внутрішнього і зовнішнього середовища та дозволяє приймати економічно обґрунтовані рішення, спрямовані на досягнення поставлених цілей на довгострокову перспективу. Подано авторський підхід до визначення антикризової стратегії управління національною економікою в умовах децентралізації, як комплексний спосіб виходу із кризового стану та для запобігання прояву кризових явищ в певних соціально-економічних системах, завдяки впровадженню антикризових механізмів, інструментів та ресурсного потенціалу, на основі залучення планування та прогнозування, що дозволяє окреслити господарську ситуацію та розробити перспективні шляхи розвитку територій. Запропоновано в загальній структурі класифікацій виділяти базові стратегії виходу із кризи та базові стратегії запобігання прояву криз і кризових явищ. Досліджено етапи формування антикризової стратегії розвитку національної економіки країни в умовах децентралізації. Проаналізовано важливість застосування методичного інструментарію для розробки та впровадження антикризових стратегій від територіальної громади до національного рівня.

Ключові слова: антикризові стратегії, національна економіка, криза, децентралізація, територіальні громади, стратегічне планування

АНТИКРИЗИСНЫЕ СТРАТЕГИИ И ИНСТРУМЕНТАРИЙ УПРАВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКОЙ В УСЛОВИЯХ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ

Исследовано историческое развитие стратегического планирования в Украине. Определено, что именно стратегический подход является важнейшим в процессе анализа экономического состояния территорий, оценке внутренней и внешней среды и позволяет принимать экономически обоснованные решения, направленные на достижение поставленных целей на долгосрочную перспективу. Подано авторский подход к определению антикризисной стратегии управления национальной экономикой в условиях децентрализации, как комплексный способ выхода из кризисного состояния и предотвращение проявления кризисных явлений в определенных социально-экономических системах, благодаря внедрению антикризисных механизмов, инструментов и ресурсного потенциала, на основе привлечения планирования и прогнозирования, что позволяет определить хозяйственную ситуацию и разработать перспективные пути развития территорий. Предложено в общей структуре классификаций выделять базовые стратегии выхода из кризиса и базовые стратегии предотвращения проявления кризисов и кризисных явлений. Исследованы этапы формирования антикризисной стратегии развития национальной экономики страны в условиях децентрализации. Проанализирована важность применения методического инструментария для разработки и внедрения антикризисных стратегий от территориальной общины до национального уровня.

Ключевые слова: антикризисные стратегии, национальная экономика, кризис, децентрализация, территориальные общины, стратегическое планирование

ANTI-CRISIS MANAGEMENT STRATEGIES AND INSTRUMENTS OF NATIONAL ECONOMY IN THE CONDITIONS OF DECENTRALIZATION

It has been explored historical development of strategic planning in Ukraine. It has been determined that the strategic approach is the most important at the process of analyzing the economic conditions of the territories, assessing the internal and external environment and allowing to make economically grounded decisions aimed at achieving the set goals in the long-term perspective. The author's approach to the definition of the anti-crisis strategy of national economy management in conditions of decentralization as an integrated way of getting out of a crisis situation and to prevention manifestation of crisis phenomena in certain socio-economic systems, through the introduction of crisis management mechanisms, tools and resource potential, is based on the involvement of planning and forecasting , which allows to outline the economic situation and develop perspective ways of development of territories.

It has been proved that in the process of forming a strategy for planning and control should be involved, three subjects of the national economy: power, business and the public. Together, by consensus, they develop strategic goals and create an action plan based on identifying the internal advantages and disadvantages of the socio-economic system, existing capacity and analyzing opportunities and threats.

It has been proposed in the general structure of the classifications to allocate the basic strategies for crisis solution and the basic strategies for preventing the manifestation of crises and crisis phenomena. It has been involved the stages of formation of the anti-crisis strategy of development of national economy in the conditions of decentralization. It has been analyzed the importance of using methodical tools for developing and implementing anti-crisis strategies from the territorial community to the national level.

Key words: anti-crisis strategies, national economy, crisis, decentralization, territorial communities, strategic planning.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями. Одним з методів відновлення України є створення сприятливих умов для розвитку національної економічної системи. На сучасному етапі економічного розвитку ключовим чинником результативності розвитку держави є використання важелів антикризового управління, застосування яких забезпечує розробку специфічного комплексу заходів щодо стратегічних підходів, вдосконалення інструментарію для впровадження сприятливих умов загальноекономічного зростання та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Важливою формою реалізації аспектів національного розвитку є стратегічне планування, яке дає можливість впровадити ефективне управління національною економікою як єдиним організмом та забезпечити належний рівень життя населення країни. Нові умови діяльності в Україні вимагають переглянути традиційний погляд на управління та планування як на державному, так і на регіональному рівнях. Саме тому слід приділяти більше уваги стратегічному плануванню, що є природним для етапу становлення місцевого самоврядування. Розвиток децентралізації в Україні спричинений кризою системи централізованого управління, відмовою від прямого регулювання економіки, реформуванням ієрархічних відносин, наслідком чого є підвищення рівня самостійності та відповідальності органів місцевого самоврядування.

Виникнення і поширення кризових явищ в сучасному соціально-економічному житті опосередковується цілим комплексом факторів і чинників, що носять все наростаючий від'ємний характер. Тому, не викликає подиву, що входження національної економіки у процес трансформації визначає актуальність та нагальну необхідність дослідження проблематики удосконалення антикризових стратегій управління національною економікою, виявлення її передумов в умовах децентралізації та подальших перспектив розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання поданої проблеми і на які спирається автор. Методичні підходи, теоретичні та практичні аспекти управління національною економікою України вивчаються різними науковими установами, серед яких: Інститут економіки та прогнозування НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Міжнародний центр перспективних досліджень, Інститут еволюційної економіки, вищі навчальні заклади та інші. Ґрунтовні дослідження

теоретичних та практичних аспектів антикризового управління національною економікою в Україні досліджують Е. Адельсеїтова, О. Бойко-Бойчук, В. Гриньова, Л. Дідківська, Т. Піхняк, Р. Рудницька, О. Федорчак, Н. Харченко та інші [1–8].

Вагомий внесок у дослідження питань, пов'язаних з розвитком національної економіки в розрізі регіонів та впровадженням стратегічного підходів, зробили зарубіжні вчені: Ансофф І. [9], Брайсон Дж. [10], Варда Я. [11], Карлоф Б. [12] та вітчизняні – Бєсланєєв А.М. [13], Данилишин Б.М. [14], Кухарська Н.А. [15], Санжаровський І. М. [16] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Незважаючи на значні результати наукових досліджень все ж не дістали достатнього опрацювання питання, що пов'язані з методами та принципами розвитку антикризових стратегій та стратегій регіонального розвитку в умовах децентралізації. Виявлено, що у сфері управління національною економікою в процесі децентралізації це питання ще потребує доопрацювання, що обумовлює необхідність більш глибоких досліджень у цьому напрямі.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження антикризового управління національною економікою в напрямі розробки та удосконалення антикризових стратегій. Головним завданням є впровадження нових підходів до сучасної реформи децентралізації та пропозиції антикризових стратегій для розвитку територіальних громад.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відповідно історичному розвитку становлення ринкової економіки в Україні здійснювалось безсистемно, що поглибило економічну, соціальну, екологічну, ресурсну кризи та призвело до загострення соціально-політичної ситуації. Забезпечення дієвості і ефективності формування та реалізації антикризової політики, спрямованої на сталий розвиток держави та її регіонів, можливе за рахунок запровадження виважених антикризових стратегій управління національною економікою та введення радикальних змін в систему управління.

Важливо, щоб підходи до розвитку економіки в Україні включали поетапну реалізацію науково обґрунтованої концепції виходу з кризового стану, шляхом поєднання регулюючого впливу

державних органів на економіку, удосконалення ринкових відносин, поєднання приватних і суспільних інтересів в процесі адміністративної реформи.

Зміна політичної та економічної ситуації в країні стала поштовхом до початку нових реформ, зокрема в економічній та соціальній сфері, які знайшли своє втілення у «Стратегії сталого розвитку Україна-2020», яка продовжує ідею впровадження в Україні європейських стандартів життя. Просування країни у напрямку досягнення окресленої стратегічної мети макrorівня має здійснюватися у розрізі таких векторів: вектору розвитку, що передбачає забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ та підвищення стандартів життя; вектору безпеки, який зорієнтовано на забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності; вектору відповідальності та вектору гордості [17].

В Україні діє Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року», яка також акцентує увагу саме на розвитку й надає відповідні прогностичні індикатори, а от кризові явища залишає поза увагою [18].

Як підкреслюють І.П. Мойсеєнко та М.І. Флейчук, «стратегію виходу з кризи в Україні необхідно розглядати як процес розбудови держави на основі гармонізації соціальної, економічної та екологічної складової сталого інноваційного розвитку регіонів» [19, с. 276]. Однак сучасна ситуація в країні відзначається тим, що ідеї сталого розвитку не отримали практичної розробки та відповідної політичної, фінансової і ресурсної підтримки. Результати дослідження рівня розвитку територій визначають необхідність диференційованого підходу та формування єдиної державної стратегії, заснованої на концептуальних принципах сталого розвитку [16, с. 7].

Орієнтуючись на світовий досвід децентралізації управління, коли відбувається передача центральними органами своїх функцій регіональним та місцевим органам влади, саме тоді відбувається інтегрування на сферу стратегічного планування. Згідно з теорією стратегічного планування, основи якої закладені Р. Ансофом [9, с. 20], стратегії економічного та соціального розвитку територій можуть формуватися одним з таких підходів:

- представниками влади або керівництвом певної території – у випадку, коли розробку стратегії орган влади доручає своїм підрозділам/департаментом;

- зовнішніми консультантами – до розробки стратегії залучається на конкурсній основі консалтингова організація, науково-дослідна установа, вищий навчальний заклад чи група організацій та установ, що мають досвід і потенціал щодо розробки стратегії;

- зовнішніми експертами (як правило, міжнародними) – застосування при опрацюванні стратегії іноземних фахівців з досвідом роботи;

- зацікавленими сторонами стратегічного планування, тобто так званий партнерський підхід, коли до розробки й обговорення стратегії залучаються влада, бізнес та громадськість.

Історичний екскурс в проблематику дозволяє висунути гіпотезу відносно того, що розглянуті підходи еволюційно змінюють один одного як реакція керівних владних структур на глобалізаційні виклики сучасного світу. За таких умов керівництвом усвідомлюється, що стратегія не є суто адміністративним документом, а трансформується у «спільний договір громадської згоди» [20, с. 17].

В Україні сьогодні надзвичайно важливим є питаннями розробки та реалізації ефективної моделі участі громадян в процесі ухвалення господарських рішень. Саме тому на державному рівні закріплено напрям на децентралізацію влади. В таких умовах органи управління мають орієнтуватись на дослідження стану різних ринків та розробляти заходи, які спрямовані на реалізацію поставлених цілей (розвитку, стабілізації тощо). Виявляється, що стратегічний підхід та використання аналізу економічного стану територій, оцінки внутрішнього і зовнішнього середовища дозволяє приймати економічно обґрунтовані рішення, спрямовані на досягнення поставлених цілей на довгострокову перспективу. Основне завдання при цьому не просто створити план довгострокового виживання, а й стратегію успішного розвитку. Варто виділити та підкреслити важливість раціонального використання наявного потенціалу в поточній діяльності. Виключно важливим для подальшого розвитку стає здійснення такого управління, яке забезпечило б адаптацію територій до швидкоплинних змін в економічному середовищі.

На нашу думку, антикризова стратегія це комплексний спосіб виходу із кризового стану або запобігання прояву кризових явищ в певних соціально-економічних системах, завдяки впровадженню антикризових механізмів, інструментів та ресурсного потенціалу, на основі залучення планування та прогнозування, що дозволяє окреслити господарську ситуацію та розробити перспективні шляхи розвитку.

Будь-яка антикризова стратегія має включати провідні цілі розвитку: підвищення темпів економічного зростання; розвиток соціальної сфери; запровадження екологічної безпеки; забезпечення умов для скорочення міграції; удосконалення валютно-фінансової та торговельної системи; забезпечення стійкості та стабільності економіки та ефективне макроекономічне регулювання як на національному, так і на регіональному рівнях.

Оскільки, Україна вже багато років знаходиться під дією кризових явищ, то їх вплив на розвиток економіки дозволяє виділити основні аспекти, які є основою для стратегічного вибору, що діють й формуються в сучасних умовах та спрямовані на вихід із кризового стану та направлені на стабілізацію соціально-економічної ситуації.

В науковій літературі подано різні класифікації стратегій, але найбільш точною для антикризового управління національною економікою в умовах децентралізації, на нашу думку, виступає запропонована І.В. Коновою [21] та колективом авторів Національної академії державного управління при президентові України [22], які були покладено в основу удосконаленої класифікації.

Провівши аналіз підходів до стратегічного планування пропонуємо в структурі класифікацій виділяти базові стратегії виходу із кризи та базові стратегії запобігання прояву криз і кризових явищ (рис. 1).

В даному випадку до базових стратегій включені визначальні напрямки перспективного плану національної економіки. Кожен із запропонованих блоків включає по дві групи існуючих стратегій. До першого включені загальні стратегії, які спрямовані на радикальне спрямування виходу із кризи, шляхом впровадження комплексу управлінських заходів, та стратегії ресурсного забезпечення, що дозволяють реалізувати заплановані напрямки і реалізувати їх.

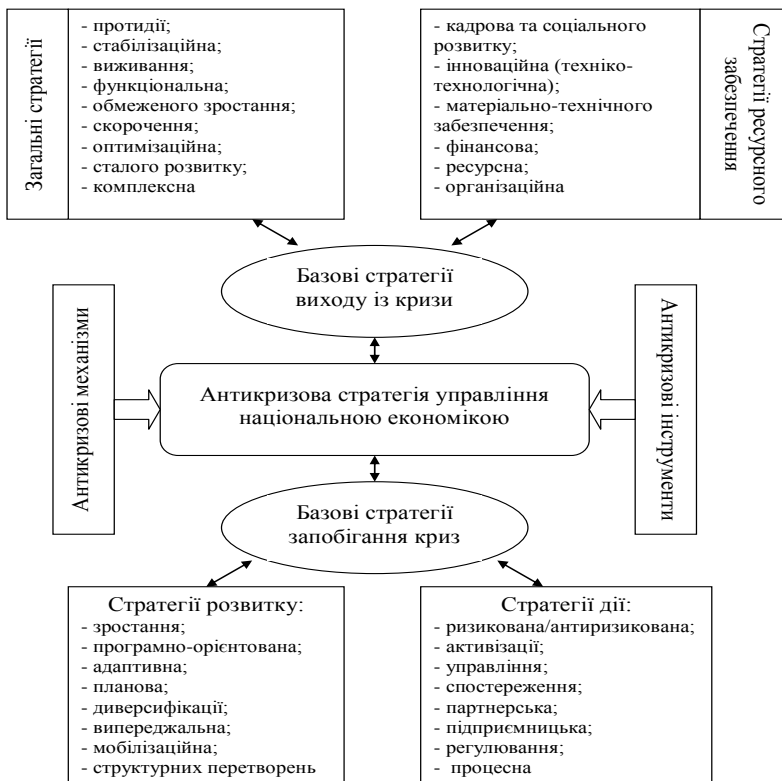

Рис. 1. Антикризисна стратегія управління національною економікою в класифікації існуючих стратегій (складено автором)

До другого блоку входять стратегії розвитку та стратегії дії (авторське визначення). Стратегії розвитку розглядаються як набір планів і завдань, які потрібно виконувати, щоб досягти поставлених цілей, а саме – недопущенню кризових явищ і криз. Стратегії дії запропоновано розглядати в якості конкретних заходів, спрямованих на запобігання прояву криз. Реалізація стратегій має узгоджуватися з процесами децентралізації, але так, щоб остання не спричинила зниження керованості державою й не дестабілізувала політичну ситуацію всередині країни [23].

Антикризова стратегія управління національною економікою не може існувати узагальнено, вони тісним чином

пов'язана із існуючими стратегіями і може залучати з кожної окремі складові, підходи, методи, інструменти тощо. Особливо актуальним є впровадження антикризової стратегії управління національною економікою в умовах децентралізації, яка дозволяє приймати рішення на рівні як держави, так і окремої територіальної громади, відповідно від наявних потреб та соціально-економічного стану.

Авторське бачення етапів формування антикризової стратегії розвитку економіки країни в умовах децентралізації представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Етапи формування антикризової стратегії розвитку економіки України в умовах децентралізації

Етапи	Зміст	Результати
1	2	3
I. Аналіз та оцінка фактичного стану територій	<ul style="list-style-type: none"> - географічне положення, зовнішнє оточення; - ландшафтні особливості рельєфу, характеристика ґрунтів та гідрологія; - природно-ресурсний потенціал; - кліматичні умови; - адміністративний поділ; - особливості існуючого соціально-економічного розвитку; - екологічна ситуація на території; - політична ситуація; - фінансово-бюджетна ситуація; - рівень життя населення та його ділова активність. 	Описово-аналітична частина
II. Характеристика конкурентних переваг і обмежень перспективного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> - сильні внутрішні сторони (конкурентні переваги) – існуючі особливості громади, що містять основу для розвитку; - слабкі внутрішні сторони (проблеми) - існуючі особливості, що ускладнюють умови розвитку; - зовнішні сприятливі можливості – особливості/умови, сприятливіші для перспективного розвитку, які можуть виникнути в майбутньому; - зовнішні потенційні загрози – особливості та умови несприятливі для перспективного розвитку, які можуть виникнути в майбутньому; 	SWOT-аналіз територіальної громади

1	2	3
III. Визначення напрямів розвитку	- відображення (узагальнення) уявлень про найкращий розвиток в майбутньому; - вибір сценарію і стратегічних напрямків розвитку; - стратегічні цілі та поетапний план дій.	Бачення майбутнього, місія, стратегічний план
VI. Пошук інструментарію досягнення бажаного результату	- джерела фінансування; - нормативно-правове, інформаційне, кадрове забезпечення; - період реалізації; - критерії оцінки ефективності реалізації стратегії, моніторинг.	Механізми та процедури реалізації стратегії

В розрізі етапів формування антикризової стратегії розвитку економіки в умовах децентралізації здійснюються операції, які проводять повне дослідження, аналіз, контроль та подальший моніторинг. На першому етапі проводиться аналіз та оцінка фактичного стану територій, які проводяться за допомогою визначення основних факторів розвитку та виявлення реальної соціальної, економічної та екологічної ситуації.

Важливим моментом на другому етапі є вибір сценаріїв і стратегічних напрямів розвитку регіону. Територіальна громада може обрати один з таких сценаріїв: інерційний, мобілізаційний або модернізаційний. Перший передбачає використання наявного потенціалу території, зберігається «status quo», всі процеси на території йдуть практично «самопливом» і обумовлені управлінськими рішеннями, як правило, на рівні держави. Мобілізаційний сценарій базується на орієнтації на зовнішні ресурси; інновації, але вони залежать від замовлень інвесторів, але в таких умовах глибокі зміни й радикальні зрушення в економіці не передбачені. За умови реалізації модернізаційного сценарію розвитку, відбуваються істотні реформи; внутрішні ресурси активізують зростання економічної системи і сприяють «притягненню» зовні нових, більш значних ресурсів. За кожним із сценаріїв в стратегічному документі розвитку певних територій чи територіальних громад мають бути визначені ризики, які супроводжують сценарій і кінцеві результати розвитку [24, с. 75]. Модернізація передбачає створення новітньої основи для розвитку

традиційних галузей економіки та запровадження принципово нових напрямків з метою отримання інноваційної продукції та послуг. Проте її впровадження часто супроводжується загостренням протиріч в соціальному, економічному та екологічному напрямках. Поряд з цим, запровадження модернізаційних сценаріїв призведе до більш тісних партнерських зв'язків, налагодженням функціонування інфраструктури, становлення взаємовигідних пропозицій. Враховуючи необхідність системного підходу до проведення модернізації доцільно визначити її цільову спрямованість, яка визначається у відповідності з існуючими критеріями, що знайшли місце в концепції сталого розвитку, до яких належать: економічна ефективність, екологічна збалансованість, соціальна справедливність [25, с. 161].

Вивчення можливих комбінацій переваг та обмежень на другому етапі розробки стратегії дозволяє комплексно оцінити стан і перспективи розвитку, сформулювати бачення майбутнього.

На третьому етапі визначається місія та розробляється стратегічний план, який містить відображення уявлень про подальший розвиток; обґрунтовані стратегічні напрямки і цілі та поетапність дій. Місія має відзеркалювати поточні досягнення і майбутню спрямованість розвитку об'єкта, які у зовнішньому середовищі роблять його не схожим із іншими. Якщо місія задає загальні орієнтири господарської діяльності об'єкта, які виражають зміст його існування, то перспективи, до яких він прагне, визначаються стратегічними цілями. Останні повинні відповідати напрямкам подальшого розвитку та враховувати наявний і перспективний потенціал. Розроблені цілі повинні використовуватися у якості критеріїв для всього наступного процесу розробки і прийняття керованих рішень в сфері антикризового управління національною економікою.

Вважаємо, що в процес формування стратегії мають бути залучені три суб'єкти національної економіки: влада, бізнес і громадськість, які разом, шляхом консенсусу, розробляють стратегічні цілі та створюють програму дій на основі виявлення внутрішніх переваг та недоліків економічної системи, соціальних дисбалансів, наявного потенціалу, можливостей і загроз зовнішнього середовища. Важливо, що саме такий підхід має бути в основі трансформаційних змін країни.

Повністю поділяємо позицію вітчизняних та закордонних науковців, що підкреслюють роль всіх суб'єктів національної економіки, коли органи державної влади та управління відчують та розуміють неможливість стандартизованого підходу до планування на перспективу, все більше усвідомлюють свою відповідальність за прийняття рішень, щодо розвитку підпорядкованих ним територій та громад, а територіальна громада, в свою чергу, очікує від керівних органів виважених кроків, вищої якості життя і висловлює бажання приймати участь в управлінні мезосистемою у багатосторонньому та конструктивному діалозі влади, бізнесу та громадськості для опрацювання бачення майбутнього розвитку економіки [26, с. 42].

На останньому етапі відбувається пошук інструментарію для досягнення бажаного результату, в основі якого відбувається формування механізмів та процедур реалізації антикризової стратегії управління національною економікою в умовах децентралізації.

Україна, зважаючи на закордонний досвід використання управлінських інструментів та механізмів в системі антикризового управління економікою в умовах децентралізації, започатковує власні підходи до керування, за якого зміщуються акценти від вітчизняного досвіду владно-адміністративного планування до поширеної світової практики застосування інтерактивних технологій й залучення до розробки стратегій широкого кола громадськості. Вперше таку практику було започатковано на регіональному рівні у 2006 році в рамках реалізації проекту «Україна-Канада: регіональне врядування та розвиток», мета якого полягала у створенні демократичного процесу участі громадськості у розробці та реалізації ефективної регіональної політики, що сприятиме сталому регіональному розвитку. Запорізька та Закарпатська області стали пілотними в Україні щодо розробки «Стратегічних планів розвитку областей з урахуванням світового досвіду залучення громадськості». Таке стратегічне напрацювання стало не тільки копіюванням західного досвіду, а дозволило запровадити на практиці державного управління ефективний інструмент, що дає можливість підготуватись до зовнішніх і внутрішніх викликів та знайти відповідь на них відштовхуючись від внутрішніх інтересів, міркувань, побажань представників бізнесу та громадськості [26, с. 42].

Останнім часом значна увага в Україні приділяється розробці й реалізації стратегічних програм, які активно починають втілюватися територіальними громадами. Також розробляють стратегії економічного та соціального розвитку інших територій мезорівня. Практика стратегічного планування поширюється на районні центри, міста, селища, територіальні громади і т.д.

Спостерігається це при розробці стратегій економічного та соціального розвитку окремих регіонів країни, які пріоритетними напрямками вбачають розвиток районів та окремих міст. Слід відмітити, що попри відсутність законодавчої регламентації необхідності опрацювати стратегії на рівні базових адміністративно-територіальних одиниць. Але варто зазначити, що про розробку стратегічних планів іншими відмінними від регіонів соціально-економічними системами мезорівня, наприклад, районами, містами та сільськими територіальними громадами ані в Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року [18], ані в будь-якому іншому законодавчо-нормативному документі зі стратегічного планування взагалі не йдеться. Хоча в Україні стратегічне планування почало впроваджуватися на рівні міст ще впродовж 1994 – 1995 рр. у Львові, Тернополі, Харкові, але через певні причини цей процес так і не було доведено до логічного завершення. Більш інтенсивніше процес розробки стратегій розвитку міст почав розгортатися в Україні на початку поточного століття. Але аналіз існуючих стратегій розвитку довів, що в них відсутні антикризові заходи, які здатні забезпечити перспективні напрямки економічного й соціального спрямування.

Істотним проривом у стратегічному плануванні місцевого розвитку стали результати реалізації Програми партнерство громад [27], в рамках якої стратегічні плани розвитку почали формуватися відразу у 15 містах України. Успіх у цих процесах забезпечила участь провідних американських консультантів у галузі стратегічного планування [28], які привнесли власну методологію та практичний досвід.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямку. Таким чином, активізація створення антикризових стратегій економічного розвитку регіонів в Україні в процесі децентралізації ґрунтується на законодавчих документах та доводить вагомість впровадження довгострокового планування. В існуючих стратегіях робиться акцент на розвиток

економічної та соціальної сфери, іноді враховується екологічна складова, але залишаються поза увагою антикризові заходи, які суттєво впливають на розвиток територій, запобігаючи або уникаючи криз або кризових явищ. Особливістю антикризового стратегічного управління як винятково ефективного управлінського інструменту окреслено те, що воно дає можливість застосувати негайні та дійові механізми для зміни внутрішнього середовища громади та його взаємодії із зовнішнім середовищем на підставі заздалегідь розроблених антикризових інструментів, які поряд з відповідним механізмом дозволяють реалізувати обрану та обґрунтовану стратегію.

Література

1. Адельсеїтова Е. Б. Формування ефективного механізму регулювання національної економіки [Текст]: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.03 / Е. Б. Адельсеїтова; Крим. інж.-пед. ун-т. – Сімферополь: [б. в.], 2009. – 20 с.

2. Бойко-Бойчук О. В. Механізми державного управління: узагальнена модель [Електронний ресурс] / О. В. Бойко-Бойчук. – Режим доступу: concept.at.ua/load/0-0-0-34-20.

3. Гриньова В. М. Державне регулювання економіки [Текст]: підручник [Текст] / В. М. Гриньова. – К.: Знання, 2008. – 398 с.

4. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки [Текст]: навч. посіб. / Л. І. Дідківська Л. С. Головка – 5-те вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 213 с.

5. Піхняк Т. А. Проблеми механізму державного регулювання економічного зростання [Електронний ресурс] / Т. А. Піхняк. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znphktei/2011_1/statt_i/pixnyak/pixnyak.htm

6. Рудницька Р. М. Механізми державного управління: сутність і зміст [Текст] / Р. М. Рудницька, О. Г. Сидорчук, О. М. Стельмах; за наук. ред. д. е. н., проф. М. Д. Лесечка, к. е. н., доц. А. О. Чермериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 28 с.

7. Федорчак О. В. Класифікація механізмів державного управління / О. В. Федорчак // Демократичне врядування

[Електронний ресурс]: наук. вісн. – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу: <http://www.academy.lviv.ua>.

8. Харченко Н. П. Поняття механізму держави, наукові пошуки теоретико-правової дефініції / Н. П. Харченко // Ученые записки Таврического національного университета им. В. И. Вернадского [Текст]. – 2007. – Т. 20 (59). – № 2. – С. 278–284.

9. Ansoff I. The State of Practice Planning Systems / I. Ansoff // Sloan Management Review. – 1977. – Winter. – P. 1–24.

10. Брайсон Дж. Стратегічне планування для державних та неприбуткових організацій // Пер. з англ. А. Кам'янець. – Л. : Літопис, 2004. – 352 с.

11. Варда Я. Острови надій: розробка стратегій локального розвитку / Я. Варда, В. Ключовські. – 2-е вид., стереотип. - Пер. з пол. М.Р. Желяк. - Київ: Молодь, 2005. - 312с.

12. Карлоф Б. Деловая стратегия: пер. с англ. / Б. Карлоф. — М.: Экономика, 1991. — 124 с.

13. Бесланев А. Стратегии социально-экономического развития территории: принципы формирования и управления [Електронний ресурс] / А.Бесланев, Э. Шадуева // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2013. – №11. – Режим доступу: <http://www.jurnal.org/articles/2013/ekon2.html>.

14. Данилишин Б.М. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України / Б. М. Данилишин, В. В. Пилипів // Регіональна економіка. - 2016. - № 1. - С. 5-11.

15. Кухарська Н.А. Концепция стратегирования социально-экономического развития регионов Украины: [монография] / Н.А.Кухарская. – Одесса: Феникс, 2011. – 88 с.

16. Розроблення та впровадження стратегічного плану розвитку регіону: практичний посібник / [А. Вігода, Б. Боврон, В. Мамонова та ін.]; за ред. І. Санжаровського. – К.: Вид-во К.І.С., 2008. – 214 с.

17. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020»: указ президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

18. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6.08.2014 р. № 385 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>

19. Мойсеєнко І.П. Стратегія економічного розвитку України в умовах кризи / І. П. Мойсеєнко, М. І. Флейчук // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2012. – № 1 (5). – Том 1. – С. 274-282.

20. Шевчук В.Я. Формування інноваційної моделі сталого розвитку України / В.Я. Шевчук // Економічний часопис ХХІ. – 2010. – № 2. – С. 6–8.

21. Кононова І.В. Класифікація стратегій розвитку соціально-економічних систем / І.В. Кононова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2017. – Вип. 12. – Ч.1. – С. 167-171.

22. Антикризисні стратегії в державному управлінні: метод. рек. / авт. кол.: В. В. Корженко, Н. М. Мельтюхова, Н. С. Миронова та ін. - К. : НАДУ, 2008. – 52 с.

23. Пирожков С.І. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 29 березня 2017 року / С.І. Пирожков [Електронний ресурс] – Режим доступу: file:///C:/Documents%20Downloads/vnanu_2017_6_9.pdf

24. Аваков С. Ю. Теоретические аспекты формального представления экономических систем / С. Ю. Аваков // Изв. вузов. Сев.-Кавк. регион. Обществ. науки. – Ростов н/Д, 2001. – № 3. – С. 72–83.

25. Балджи М.Д. Модернізація ринкової економіки на постсоціалістичному просторі / М.Д. Балджи // Економічний вісник університету: зб. наук. праць учених та аспірантів. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 156-162.

26. Стратегічне планування соціально-економічного розвитку на мезорівні: теорія, методологія, практика: монографія / Н.В. Сментина. – Одеса: АТЛАНТ, 2015 р. – 300 с.

27. Програма партнерства громад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://it-sfera.ks.ua/sites/surtc/aboutCPP.php>

28. Стратегічне планування розвитку територій: історія, практика, методологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zurnc.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=56:strategyfull&catid=36:consultpower&Itemid=18.

1. Adel'seitova E. B. Formuvannya efektyvnoho mekhanizmu rehulyuvannya natsional'noyi ekonomiky [Tekst]: avtoref. dys... kand.

ekon. nauk: 08.00.03 / E. B. Adel'seitova; Krym. inzh.-ped. un-t. – Simferopol': [b. v.], 2009. – 20 s.

2. Boyko-Boychuk O. V. Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnya: uzahal'na model' [Elektronnyy resurs] / O. V. Boyko-Boychuk. – Rezhym dostupu: concept.at.ua/load/0-0-0-34-20.

3. Hryn'ova V. M. Derzhavne rehulyuvannya ekonomiky [Tekst]: pidruchnyk [Tekst] / V. M. Hryn'ova. – K.: Znannya, 2008. – 398 s.

4. Didkivs'ka L. I. Derzhavne rehulyuvannya ekonomiky [Tekst]: navch. posib. / L. I. Didkivs'ka L. S. Holovko – 5-te vyd., ster. – K.: Znannya, 2006.– 213 s.

5. Pikhnyak T. A. Problemy mekhanizmu derzhavnoho rehulyuvannya ekonomichnoho zrostannya [Elektronnyy resurs] / T. A. Pikhnyak. – Rezhym dostupu:http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znphktei/2011_1/statti/pixnyak/pixnyak.htm

6. Rudnyts'ka R. M. Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnya: sutnist' i zmist [Tekst] / R. M. Rudnyts'ka, O. H. Sydorhuk, O. M. Stel'makh; za nauk. red. d. e. n., prof. M. D. Lesechka, k.e.n., dots. A. O. Chemerysa. – L'viv: LRIDU NADU, 2005. – 28 s.

7. Fedorchak O. V. Klasyfikatsiya mekhanizmiv derzhavnoho upravlinnya / O. V. Fedorchak // Demokratychnе vryaduvannya [Elektronnyy resurs]: nauk. visn. – 2008. – Vyp. 1. – Rezhym dostupu: <http://www.academy.lviv.ua>.

8. Kharchenko N. P. Ponyattya mekhanizmu derzhavy, naukovy poshuky teoretykopravovoyi defynitsiyi / N. P. Kharchenko // Uchenyye zapysky Tavrycheskoho natsional'noho unyversyteta ym. V. Y. Vernadskoho [Tekst]. – 2007. – T. 20 (59). – # 2. – S. 278– 284.

9. Ansoff I. The State of Practice Planning Systems / I. Ansoff // Sloan Management Review. – 1977. – Winter. – R. 1–24.

10. Brayson Dzh. Stratehichne planuvannya dlya derzhavnykh ta neprybutkovykh orhanizatsiy // Per. z anhl. A. Kam"yanets'. – L. : Litopys, 2004. – 352 s.

11. Varda Ya. Ostrovy nadiy: rozrobka stratehiy lokal'noho rozvytku / Ya. Varda, V. Klosovs'ki. – 2-e vyd., stereotyp. - Per. z pol. M.R. Zhelyak. - Kyiv: Molod', 2005.- 312s.

12. Karlof B. Delovaya stratehiya: per. s anhl. / B. Karlof. — M.: Ekonomika, 1991. — 124 s.

13. Beslaneev A. Stratehyy sotsyal'no-ekonomycheskoho rozvytyya terrytoryy: pryntsyry formyrovanyya y upravlenyya [Elektronnyy resurs] / A.Beslaneev, Э. Shadueva // Zhurnal nauchnykh publikatsyy aspirantov y doktorantov. – 2013. – #11. – Rezhym dostupu: <http://www.jurnal.org/articles/2013/ekon2.html>.

14. Danylyshyn B.M. Detsentralizatsiya u krainakh YeS: uroky dlya Ukrainy / B. M. Danylyshyn, V. V. Pylypiv // Rehional'na ekonomika. - 2016. - # 1. - S. 5-11.

15. Kukhars'ka N.A. Kontseptsyya stratehyrovanyya sotsyal'no-ekonomycheskoho rozvytyya rehionov Ukrainy: [monohrafiya] / N.A.Kukharskaya. – Odessa: Fenyks, 2011. – 88 s.

16. Rozroblennya ta vprovadzhennya stratehichnoho planu rozvytku rehionu: praktychnyy posibnyk / [A. Vihoda, B. Bovron, V. Mamonova ta in.]; za red. I. Sanzharovs'koho. – K.: Vyd-vo K.I.S., 2008. – 214 s.

17. Stratehiya staloho rozvytku «Ukrayina-2020»: ukaz prezidenta Ukrainy vid 12 sichnya 2015 roku # 5/2015. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

18. Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi stratehiyi rehional'noho rozvytku na period do 2020 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 6.08.2014 r. # 385 [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>

19. Moyseyenko I.P. Stratehiya ekonomichnoho rozvytku Ukrainy v umovakh kryzy / I. P. Moyseyenko, M. I. Fleychuk // Byuleten' Mizhnarodnoho Nobelivs'koho ekonomichnoho forumu. – 2012. – # 1 (5). – Tom 1. – S. 274-282.

20. Shevchuk V.Ya. Formuvannya innovatsiyanoi modeli staloho rozvytku Ukrainy / V.Ya. Shevchuk // Ekonomichnyy chasopys KhKhI. – 2010. – # 2. – S. 6–8.

21. Kononova I.V. Klyasifikatsiya stratehiy rozvytku sotsial'no-ekonomichnykh system / I.V. Kononova // Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. – 2017. – Vyp. 12. – Ch.1. – S. 167-171.

22. Antykryzovi stratehiyi v derzhavnomu upravlinni: metod. rek. / avt. kol.: V. V. Korzhenko, N. M. Mel'tyukhova, N. S. Myronova ta in. - K. : NADU, 2008. – 52 s.

23. Pyrozhkov S.I. Tsyvilizatsiyyny vybir Ukrainy: paradyhma

osmyslennya i stratehiya diyi: stenohrama naukovoyi dopovidi na zasidanni Prezydiyi NAN Ukrayiny 29 bereznya 2017 roku / S.I. Pyrozhkov [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: file:///C:/Documents%2/Downloads/vnanu_2017_6_9.pdf

24. Avakov S. Yu. Teoretycheskye aspekty formal'noho predstavlenyya ekonomycheskykh system / S. Yu. Avakov // Yzv. vuzov. Sev.-Kavk. rehyon. Obshchestv. nauky. – Rostov n/D, 2001. – # 3. – S. 72–83.

25. Baldzhy M.D. Modernizatsiya rynkovoyi ekonomiky na post-sotsialistychnomu prostori / M.D. Baldzhy // Ekonomichnyy visnyk universytetu: zb. nauk. prats' uchenykh ta aspirantiv. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 2013. – S. 156-162.

26. Stratehichne planuvannya sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku na mezorivni: teoriya, metodolohiya, praktyka: monohrafiya / N.V. Smentyna. – Odesa: ATLANT, 2015 r. – 300 s.

27. Prohrama partnerstva hromad [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://it-sfera.ks.ua/sites/surtc/aboutCPP.php>

28. Stratehichne planuvannya rozvytku terytoriy: istoriya, praktyka, metodolohiya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.zurnc.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=56:strategyfull&catid=36:consultpower&Itemid=18.

Рецензент: Балджи М.Д. д.е.н., професор, Одеський національний економічний університет

18.04.2018

УДК 338.484.2

JEL Classification: L 883

Balkanli Ali Osman

MACROECONOMICS OF TOURISM AND ITS EFFECTS ON THE GLOBAL ECONOMY

Countries want to accelerate their economic development based on production sectors which have their relatively strong production segments. The acceleration of economic development means that the

national prosperity for the people increases. The increase in national prosperity is an economic indicator that cannot be opposed by anybody. The acceleration of economic development in the future means that the individuals of the country should be in better living conditions in future. At this point, the choice of critical sectors for economic growth is of great importance. And, when we look in this context, the tourism sector is important because it can provide potential development possibilities for the economies.

However, the importance of tourism for economic development is not only related to being its forward and backward links in the economy but also it is related to being a way of opening of the economy outward. With this dimension it can be said that the tourism, through social-cultural interaction and economic-cultural interaction, enables the societies to connect economies to the outside world more easily and faster. At this point in this study, first, we examined the macroeconomic dimension of tourism and then focused on examining the effects of tourism on the socio-cultural interaction in support of global economic developments.

Key words: Tourism, Economic Growth, Balance of Payments, Globalisation, Convergence, Macro economics, International economic relations.

Балкани Алі Осман

МАКРОЕКОНОМІКА ТУРИЗМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ГЛОБАЛЬНУ ЕКОНОМІКУ

Країни хочуть прискорити економічний розвиток, засновані на виробничих секторах, що мають відносно сильні виробничі сегменти. Прискорення економічного розвитку означає, що національне процвітання для народу зростає. Зростання національного процвітання є економічним показником, якого ніхто не може протиставити. Прискорення економічного розвитку в майбутньому означає, що в майбутньому окремі особи країни повинні мати кращі умови життя. На цьому етапі важливий вибір критичних галузей економічного зростання. І коли ми дивимося в цьому контексті, сектор туризму є важливим, оскільки він може забезпечити потенційні можливості для розвитку економіки.

Проте важливість туризму для економічного розвитку пов'язана не тільки з тим, що вона є прямими та відсталими ланками в економіці, але й пов'язана з тим, що це шлях відкриття економіки назовні. З цим виміром можна сказати, що туризм, через соціально-культурну взаємодію та економіко-культурну взаємодію, дозволяє суспільствам легше та швидше підключати економіку до зовнішнього світу. На цьому етапі в цьому дослідженні, по-перше, ми розглянули макроекономічний аспект туризму, а потім зосередилися на вивченні впливу туризму на соціально-культурну взаємодію в підтримку глобальних економічних подій.

Ключові слова: туризм, економічний ріст, платіжний баланс, глобалізація, конвергенція, макроекономіка, міжнародні економічні відносини.

Балкани Али Осман

МАКРОЭКОНОМИКА ТУРИЗМА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ГЛОБАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ

Страны хотят ускорить свое экономическое развитие, основанное на производственных секторах, которые имеют относительно высокие производственные сегменты. Ускорение экономического развития означает, что национальное процветание для людей увеличивается. Рост национального процветания является экономическим показателем, против которого никто не может противостоять. Ускорение экономического развития в будущем означает, что граждане страны должны быть в лучших условиях жизни в будущем. На данный момент большое значение имеет выбор важнейших секторов экономического роста. И, когда мы смотрим в этом контексте, сектор туризма важен, поскольку он может обеспечить потенциальные возможности развития для экономики.

Однако важность туризма для экономического развития связана не только с его передовыми и отсталыми связями в экономике, но также связана с тем, что он является способом открытия экономики наружу. С этим измерением можно сказать, что туризм, благодаря социально-культурному взаимодействию и экономико-культурному взаимодействию, позволяет обществам быстрее и быстрее связывать экономику с внешним миром. На

этом этапе этого исследования, во-первых, мы рассмотрели макроэкономический аспект туризма, а затем сосредоточили внимание на изучении влияния туризма на социально-культурное взаимодействие в поддержку глобальных экономических событий.

Ключевые слова: туризм, экономический рост, платежный баланс, глобализация, конвергенция, макроэкономика, международные экономические отношения.

Raising of a problem in a general view and connection of it with the major scientific or practical tasks;Introduction. The world economy has undergone significant changes as it entered the 21st century. It can be said that the most important of all these changes is the globalization of the economies. The globalization phenomenon, which emerged in 1990s, does not describe just the globalization of economies. At the same time, it has also expressed the process of the globalization of societies. Looking from this point of view, the beginning of this change, which we call globalization, is the outward opening of the economies in late 1970s. In this outward opening process, we see that the first step is the liberalization of the foreign trade account of the balance of payments.

In the process of outward opening to foreign trade, it is seen that while some countries open the goods market outward, they tend to develop the tourism sub-sector in services sector. In this context, this article firstly examines the conditions of the macroeconomic level of tourism and their effects on the economy. A particularly important issue here is the relationship between the tourism, economic growth and employment. The second important point is the relation between the tourism and payments of balance. For this reason, while the first part concentrates on these points, the second part examines the relationship between the tourism and the global economic conditions.

Analysis of the recent researches and publications in which the decision of the given problem is founded and which an author leans on.

The "tourism" phenomenon that we frequently use today is not just a matter of the present, but a phenomenon that goes back to the past. So it is possible to say that the tourism dates back to the Sumerians who discovered the writing and the wheel. In terms of the economy, while Sumerians were the first state to engage in trade, the Phoenicians can be described as the first travelers in today's context. Some of the prominent touristic activities in

history are; the tours for seeing the pyramids and other artifacts in ancient Egypt, the trips for the Olympic Games in ancient Greece, the widespread visits in Roman Empire that had vastlands, the religion tourism in the Middle Ages and Marco Polo's reaching to China through Iran and Afghanistan and the Grand Tour, the educational trips in the 17th and 18th centuries when the wealthy families sent their children for education, and Evliya Çelebi's travels in the Ottoman Empire (Bahar and Kozak, 2013: 3-4).

As is seen, the concept of tourism defines a lot of activities and the words/terms such as tourism, tourists, daily visits and visitor concepts can be used in the same meaning. Hence, they need to be defined. The World Tourism Organization (WTO), the major intergovernmental body concerned with tourism, has led the way in establishing a set of definitions for general use. In 1991, the WTO and the Government of Canada adopted a set of resolutions and recommendations relating to the tourism concepts, definitions, and classifications. According to WTO's definitions:

- Tourism: The activities of persons traveling to and staying in places outside their usual environment for not more than one consecutive year for leisure, business, and other purposes.

- Tourist: (overnight visitor) Visitor staying at least one night in a collective or private accommodation in the place visited.

- Same Day Visitor (Excursionists). Visitor who does not spend the night in a collective or private accommodation in the place visited.

- Visitor: Any person traveling to a place other than that of his/her usual environment of less than 12 consecutive months and whose main purpose of travel is not to work for pay in the place visited

- Traveler: Any person on a trip between two or more locations. (WTO,1995b:17 cited in Chuck, 1997:5).

A selection of earlier unsolved parts of general issue, according to which the article is dedicated.

The concept of tour, which is at the root of the concept of tourism, is derived from the word "tornus" which expresses the rotational movement in Latin. "Tour" refers to a cyclical movement, a visit to some sites and regions, and a movement of work and entertainment. The counterpart of "traveler," the word "tourist" we use today was used by Samuel Pegge instead of the traveler at the beginning of the 1800s(Kara, Potter, Kaya, 2012: 76). From a literary perspective, it can be seen that the first definition of tourism was built by Guyer-

Feuler in 1905. According to this definition, tourism is meant to demand air change and rest, the desire to recognize eye-catching beauties nourished by nature and art. Tourism allows the relations of nations in tourism sector-economy to improve and the communities to approach each other more closely, especially as a result of the development of trade and industry and the perfect means of transportation (Bahar and Kozak, 2013: 3-4).

Exposition of basic material of research with the complete ground of the scientific results.

In today's world, many countries are providing public support for tourism due to the advantages they provide and they want to give more importance to tourism within their economic activities. These efforts which increase the weight of tourism in the economy can also support the positive developments in certain situations. Looking at the world economy in 2015 and 2016, it can be seen that France attracted the most tourists with a revenue of US \$ 79.4 billion. America ranked the second with \$ 77.1 billion. With \$ 75.5 billion, Spain ranked the third. And, China ranked the fourth with \$ 59.5 billion.

Table 1

Top Tourist Countries by the Whole World

2016	2015	Countries	2016*
1	1	France	79.4
2	2	U.S.A.	77.1
3	3	Spain	75.5
4	4	China	59.5
6	7	Germany	35.5
7	8	England	35.1
8	9	Mexico	34.9
9	11	Tailand	32.5
10	10	Russia	29.6
11	11	Greece	28.9
12	12	Austuria	28.1
13	14	Malesia	26.8
14	13	Hong Kong	26.5
15	6	Turkey	25.4

Source: UNWTO;Soyu;Karaçor;Altınok;Fırat,2017:444 (Table 1).
(*Billion USD)

Indeed, when we look at the history, people have been traveling for various reasons since the early ages. For this reason, it can be said that the history of touristic activities is as old as the history of humanity. In the past there were some activities that can be considered as tourism activities, such as constructing roads by the Egyptians, building accommodation facilities, and watching the Olympic Games of the Ancient Greeks. For these events, these communities built and operated the buildings and accommodations. With the 1900s, exploration trips started, the number of the transport facilities increased and they became cheaper. In particular, the period between 1918 and 1920 is regarded as the beginning of modern tourism. After World War II, tourism activities increased even more. (Soyu; Karaçor; Altınok;Firat: 2017: 443). Tourism activities can occur in different forms such as culture tourism, hunting tourism, adventure tourism, gastronomy tourism, religious tourism, health tourism, congress tourism, and shopping tourism.

Tourism is a production sector that causes micro-economic effects and interactions. In macroeconomic analysis, tourism is a part of services in the production portion of the national income. When the tourism economy is being discussed, it should be noted that it is a very comprehensive part of economy, which has an intense interaction like the construction sector. Its big size, in particular, is related with inclusion of various fields , as well as the backward and forward links of the economy. In macroeconomic analysis, the GNP are divided into three main subsections according to the production criteria: Agriculture and Animal Husbandry Sector, Industrial Sector and Services Sectors. The tourism sector, which is a service activity, has an important feedback effect as an external demand, although it is not an important internal demand so as to use the products of agriculture and industry sectors.

While the products of agriculture and livestock sector and industrial sector are used as inputs in the tourism sector, the tourism sector performs the re-production by using these inputs. Therefore, the tendency of the growth rate in the tourism sector influences the growth and development of the agriculture and the industry sectors somehow.

In macroeconomic equilibrium, the most decisive factor in influencing production is the internal demand. The second decisive factor is the external demand for export. Tourism means an "export-like activity" in an economy. Export is a determinant of income in the

national income equation. We can also show this situation with the following macroeconomic equality.

$$Y = C + I + G + (X - M). \quad (1)$$

In macroeconomic analysis, the tourism activity is similar to the export activity. When we review the economic development literature, we can see that 1970s and 1980s were the times when the export-oriented growth model was heavily spoken and the export-oriented growth strategy was applied in many countries. This strategy links the economic growth with the exports. A key element in the export based growth strategy is the acceptance of export/external demand growth as an engine. While it is important that the tourism expenditures have an effect like the export activity in economy, they should argue that it will play an engine role. Considering this point, tourism activities can be considered as an important factor in large countries depending on the possible size of the tourism sector, although tourism is not seen as an engine of growth. While the outward-oriented growth strategy comes to the foreground as a trend in the world economy, there has also been a notable increase in tourism trends. (Brohman, 1996: 48). This development did effective in accelerating the tourism and economic growth, increasing foreign exchange earnings, decreasing the balance of payments gap, and increasingly important employment and new income generation.

Tourism is present in many sub-sectors and, depending on their size in these sectors, affects the growth in the general economy in terms of back links. This is not surprising, because the tourism sector exists in various forms in economic life. For example, restaurant-catering companies may be working in tourism sector at the same time while it works for the internal demand sector. Recreation-accommodation-holiday services, Health services, Retail sales activities, Entertainment-Chance Games activity may also be active as a tourism sub-sector, likewise they work for the internal demand sector. When we look at the diversity of tourism production, it can be said that it covers almost all parts of the normal economic life.

Tourism is essentially a service sector, and it is imperative that if not all of the goods and services but the important share produced by this sector be consumed simultaneously where they are produced. And the consumption of these goods and services by the tourists in the country means that the relevant country exports indirectly. While the export is meant that the products are transported abroad and the foreign exchange

is earned at the goods markets abroad, tourism is meant that products are consumed inside the country by the foreigners and the foreign exchange is earned inside the country. (Bozgeyik and Yologlu, 2015: 632). Hence, the sales through tourism means that the production is supported in the back-link process through external demand movement. For this reason, tourism serves for developing the macroeconomic equilibrium more advantageously than the exports.

While the international tourism activity increases, this “demand from abroad” accelerates the growth and increases the employment and the foreign exchange inflow to the country. This positive impact on the economic growth of international tourism countries has been proven in Spain, where the tourism sector has a large share (Proença and Soukiazis: 2005: 2 / 16-18). Similar findings were also found in the Mediterranean riparian countries such as Southern Cyprus, Greece, Italy and Portugal, Turkey, Greece. The linear relationship between the tourism activities, the tourism income growth and the economic growth under certain conditions is a situation that has been proved by many researchers as seen in Table 2.

Table 2
Applied Studies on Tourism-Economic Growth Relationship

Researcher	Method	Country	Result
1	2	3	4
Modeste (1995)	Regression	4 Caribbean Countries	The growth rate in the tourism sector has an impact on the national income growth rate.
Martin and Friends (2004)	Dynamic Panel	21 Latin America Countries	Spending per tourist is influential on real growth.
Balaguer and Jorda (2002)	Var.Granger, Causality	Spain	There is a reciprocal relationship

	2	3	4
			between exchange rate and tourism revenues and growth.
Yıldırım and Öcal (2004)	Var	Turkey	Tourism revenues are influential on growth.
Kasman and Kasman (2004)	Var,Granger, Causality	Turkey	Tourism revenues are influential on growth.
Gündüz and Hatemi (2005)	ARCH	Turkey	The number of tourists and the exchange rate are influential on growth.
Bahar (2006)	Var,Granger Causality	Türkey	Tourism revenues are influential on growth.
Yavuz (2006)	Granger Causality	Turkey	There is no relationship between tourism revenues and growth.
Gökovalı and Bahar (2006)	Panel Data	13 Mediterrrian Countries	Tourism revenues and fixed capital investments have an impact on growth.

1	2	3	4
Katircioğlu (2009)	ARDL Model	Turkey	The number of tourists and the exchange rate are influential on growth.
Lee and Chung (2008)	Panel Coentegration	23 OECD ve 32 out of OECD countries	Per capita tourism spending, number of tourists and real exchange rate are influential on growth.
Hazari and Sgro (1995)	Dynamic Panel	OECD Countries	Tourism affects the growth of countries positively.
Kulendran and Wilson (2000)	Var,Granger Causality	Austuralia	It has been seen that there is a strong relationship between international tourism and international trade.
Shan and Wilson (2001)	Var,Granger Causality	China	It has been seen that there is a strong relationship between international

1	2	3	4
			tourism and international trade.
Oh (2005)	Var, Granger Causality	Korea, South	The hypothesis that tourism is causing economic growth has been rejected.
Nowak and Others (2004)	Panel Data	21 Latin America Countries	The result is that the increase in tourism will lead to a fall in the output of the country's GNP and manufacturing sector.
Chen and Chiou-Wei'nin (2009)	Var, Granger Causality	Taiwan and South Korea	It has been proven in Taiwan and South Korea, where tourism supports economic growth.
Dritsakis (2004)	Var, Granger Causality	Greece	There is a relationship between international tourism income and real effective

1	2	3	4
			exchange rate and real growth.
Kim and Others (2006)	Var,Granger Causality	Taiwan	There is a relationship between the number of tourists and GDP.
Brida and Others (2008)	Var,Granger Causality	Mexico	There is a relationship between tourism expenditures and real exchange rate and real GDP.
Aslan (2008)	Granger Causality	Turkey	The hypothesis that tourism promotes economic growth is supported.
Kızılgöl and Erbayraktar (2008)	Granger Causality	Turkey	There is a one-way causality relationship between tourism income and economic growth.
Webber (2001)	Granger Causality	Austuralia	The exchange rate changes have

1	2	3	4
			influenced tourism demand.
Çetintaş and Bektaş (2008)	Causality ARDL	Turkey	While there is no relation between tourism and economic growth in the short term, tourism is an important determinant of economic growth in the long run. Tourism is an important source of economic growth in Turkey.
Eugenio-Martin and Morales (2004)	Panel Data	Latin America Countries	It has been determined that there is a weak relationship between tourism revenues, exchange rate and purchasing power parity.

1	2	3	4
Mervar and Payne (2007)	ARDL	Croatia	The impact of exchange rate, on demand of Croatia tourism is found weak.
Ghali (1976)	Granger Causality	Hawaii	It has been determined that tourism has made a significant contribution to economic growth.
Narayan and Prasad (2003)	Granger Causality	Fiji	There is a relationship between tourism revenues and economic growth.
Durbarry (2004)	Granger Causality	Mauritius	There is a relationship between tourism revenues and economic growth.
Kırbaş and Others (2004)	Granger,Causality	Turkey	It has been found that there is a one-way causality to economic growth from tourism.

1	2	3	4
Ongan and Demiröz (2005)	Granger Causality	Turkey	They found that there is a two-way causality between economic growth and tourism revenues, both in the long run and in the short run.
Khalil and friends (2007)	Granger Causality	Pakistan	There is a strong relationship between tourism revenues and economic growth in Pakistan.
Brida and friends (2008)	Cointegration and Granger Causality	Chii	Tourism income growth is the reason for economic growth and affects positively.
Bahar and ozkurt (2010)	Panel Data	21 Countries	A positive and significant relationship was found between tourism and economic growth in Developing Countries.

1	2	3	4
Kara;Çömlekçi;Kaya, (2012)	Var, Engle-Granger, Granger	Turkey	One-way relationship to growth from tourism income; dual-way causality relationship from tourism revenues towards current account balances and one-way relationship from exchange rate to tourism revenues was determined.
Çoban and Özcan, (2013)	Cointegration and Causality	Turkey	While there is no relation between the two variables (tourism-economic growth) in the short term, in the long run it has been identified that tourism is an important cause of economic growth.

1	2	3	4
Bozkurt and Topçuoğlu (2013)	Engle-Granger Cointegration Test and Error Correction Model	Turkey	Both long-run and short-run bi-directional causal relationships have been identified between the share of tourism revenues in export revenues and economic growth. Outward openness is also causally related to economic growth in long and short term.
Kanca (2015)	Granger	Turkey	Economic growth has a causal effect on tourism revenues. In addition, tourism incomes affects positively the growth.

Source: Kara and Çömlekçi and Kaya, 2012: Table 3, s.81-83/95.; Çoban ,O. and Özcan, C.C.,"Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010) , Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, Nisan 2013, 8(1),243-258; Bozkurt,E and Topçuoğlu, Ö., “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi “, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi No: 7 Ocak 2013,99-101(and 94-96); Kanca, O.C., Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği (1980-2013), Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of Marmara Social Research No: 8,(Aralık 2015),7-11

But, even if there are very few examples, we must say that some other studies concluded that the economic growth stimulates tourism at some countries. For example, according to Chi-Ok Oh's research on South Korea, it was determined that due to the intensity of international trade and conditions of the country, tourism has developed owing to the economic growth. Therefore, for South Korea the direction of relationship is not from tourism to economic growth but from economic growth to tourism (Özdemir and Öksüzler, 108-109). What is even more interesting is that in a study on developed countries, tourism-growth interaction has been found to be bi-directional, that is from economic growth to tourism and from tourism to economic growth. Depending on these determinations, it can be said that, although there is a relationship between tourism and economic growth, the causality direction of this relationship changes from country to country (cited in, Özdemir and Öksüzler, 108-109).

The impact of tourism on the domestic economy also arises from the multiplier mechanism. The expenditures made domestically by the tourists cause new incomes to be created in terms of different units in the economy. Here, in the multiplier effect process, changes and the multiplier effects occur in 4 dimensions, that is sales, production, income and employment (Değer, 2006: 72). Developments in the world economy over the last 50 years have brought the "economic growth policies based on tourism" to the forefront in many developing countries in the fields of economic development and growth. Because the last 50 years is a period of time when countries are more open than the past. And especially 1990s and 2000s are time periods in which a global economy emerged in the world economy. And at the conditions of global economy, of course tourism has become more valuable for the economic growth and employment, because in the global economy, people are freer than the past. And in the global era, the tension stemming from old national, political, ideological conflicts is decreased when compared to the past. As a result of these changes, the strict rules of the national and individual borders is also minimized when compared to the past. Instead of ideological and national conflicts of the past, the economy and the fight of for economic benefits became prominent. While the economy became prominent in the global era, with the support of developed information and computer technologies and the transportation advantages people tended more towards the interaction and activities.

Of course, in these conditions, the tourism sector has advantages for development and growth and because of this, the governments are to support to tourism sector. For this reason, many countries have been discussing and even started to implement incentive policies such as subsidies and investment discounts supporting tourism in this period (Özdemir and Öksüzler: 107). Governments implement these policies, because they expect the growth effect from tourism to the general economy. However, it should be noted that, although many researchers have found a positive relationship between tourism and economic growth, it should not be forgotten that the positive relationship between tourism and growth may not be valid for every country and every time. For this reason, each country has to research the causal relationship between these two variables for their own countries before applying the public incentives and subsidies (Özdemir and Öksüzler: 123).

In fact, when we focus on Portugal and Spain, we can say that the economic growth of Portugal and Spain with the support of tourism means a considerable experience. At this point, in their article analyzing the tourism sector in Portugal, Sara Proença and Elias Soukiazis assert that the improvement of the supply characteristics of the tourism sector is a necessary condition for this sector to contribute positively in regional growth. Therefore, tourism is an alternative source of growth in Portugal. And finally they confirmed that the tourism can be considered as an alternative solution for enhancing higher regional growth in Portugal if the supply characteristics of this sector are improved (Proença and Soukiazis:2005:2/17-18).

The economic significance of the tourism sector reveals itself with many indicators. Above all, tourism created the "waterfall" effect in the related economies (Şen and Şit, 2015: 31). For example, the spending that starts at the tourist supply factors such as taxis, hotels, restaurants, etc. then spreads gradually to the other fields of the economy in a sense of a waterfall. This flow is particularly evident in cases that the tourism sector is a significant input exchange with other sectors of the economy. For this reason, the tourism sector is influenced by the developments in other sectors as well as contributing to the development of other sectors in the process of influencing economic growth (Şen and Şit, 2015: 31).

Tourism is a field of activity that provides significant contributions to the economies of many countries worldwide and the

tourism activity has a characteristic that provides the necessary foreign currency, increases the employment opportunities and provides a high level of prosperity for the people of the country especially in the developing countries. Individuals engaged in tourism activities generate income in foreign currency in the relevant region as a result of the goods and services they purchase in the tourism zone. (Bozgeyik and Yoloğlu, 2015: 628). We know from the development economics that one of the main problems of the developing countries is the deficit of foreign currency. Especially, the undeveloped condition of industry sector of these countries led them to provide the foreign currency in other ways. Of course, in this situation tourism sector is more effective than the agricultural sector.

After the 1980s, many developing countries started to follow the outward industrialization policies, which increased the importance of the foreign exchange income obtained from the exports of goods and services in the financing of the capital goods required for the development. Foreign exchange is very important for developing countries. Because these countries need the foreign exchange for financing the economic growth and providing equilibrium in the balance of payments. Hence, these countries are trying to solve the problem of instability in export earnings by making structural changes in foreign trade structures and/or by diversifying the export products and export markets.

At this point, tourism is an important means for diversifying exports of goods for many of the emerging economies, particularly small country economies. Tourism does not only affect the export diversification. At the same time, the production, employment, multiplier and linking effects created by the tourism economy can also reach to important dimensions (Değer, 2006: 83-84). This is a predictable situation. Because the tourism sector is in close relation with many other sectors, tourism revenues enable the consumption and export of many other goods and services. (Kızılgöl and Erbaykal, 2008: 354). However, considering the emerging economies, another important aspect of tourism is the possibility of an increase in the exports of tourism and services in the presence of the troubles in the exports of normal goods and services. In addition, when we consider the multiplier effect and the effects of forward and backward links in tourism, we can better understand the importance of tourism. (Değer, 2006: 67).

The increase in tourism expenditures in an economy leads to an increase in the capacity of the tourism sector, which means an increase in employment. This leads to an increase in the need for new investments and new workforce in the tourism sector and other sectors linked to this sector. Thus, the development of tourism helps to reduce unemployment in the country through this mechanism which is called the multiplier mechanism (Kızılgöl and Erbaykal, 2008: 354). In fact, it can be said that the tourism sector, which provides employment for one of every 10 people globally, is at the top of the world's largest and most developing sectors (Bakar and Bozkurt, 2010: 258).

Tourism sector is based on labor intensive production technique and with this dimension, this sector is important in terms of creating large employment opportunities (Bahar and Çımat, 2003: 14). The tourism sector does not only consist of consumption expenditures and income generation in this way. However, in order to meet the tourism demand, the enterprises need to make new investments. On the other hand, tourism increases the employment with the start of the investment and provides new employment opportunities for the qualified workforce in that sector after the completion (Kızılgöl and Erbaykal, 2008: 355).

In addition to the positive effects on economic growth and employment, tourism has become one of the most important sectors of the country in terms of bringing the needed foreign exchange with fewer resources and effort (Uysal and Erdoğan and Mucuk, 169).

Thanks to tourism, the foreign exchange inflow to the country increases and thus a relationship can be established between tourism and the balance of payments. Tourism affects the countries' balance of payments, because the foreign exchange movements come with tourism. These movements include the foreign exchange demand for the tourist sending countries and foreign exchange supply for the tourist receiving countries. These movements affect the countries' balance of payments. And looking from this perspective, we can easily understand that the tourism sector has positive effects on the balance of payments for the countries demanding foreign exchange. (Kızılgöl and Erbaykal, 2008: 353; Bahar and Çımat, 2003:13). In addition, tourism not only affects the balance of payments, but also the growth in supportive units such as foreign exchange bureaus, financial sector, trade sector, internet intermediate sectors and others. (Değer, 2006: 72).

The positive effects of tourism sector on the trade and the inflow of foreign exchange are very important for economies. Because of the increasing demand for tourism in the global era, the tourism expenditure increases fast. And tourism sector's effectiveness in providing foreign currency is a more easy trade method than the export. Hence, the tourism investments of the countries and the support of the governments to tourism are constantly increasing in the environment that permits economic conditions and conjuncture (Bozgeyik and Yolođlu, 2015: 628).

For a part of low-income developing countries that have not been able to realize rapid industrialization, the existence of the tourism sector in their countries is an important opportunity for the economic development processes of these countries. (Brohman, 1996: 51). Because with tourism, these countries may provide the demand diversification in their economies by reducing their excessive dependence on traditional export products. This may have a relaxing effect on the balance of payments (esp. on foreign trade balance) of these countries. In addition, in small-open island economies and/or middle-income countries like Turkey and Greece, the growth of tourism would help achieve the foreign currency needed for the development of the manufacturing industry and especially for the import of capital goods(Deđer, 2006: 71).

The Industrial Revolution II, which started in England at the end of the 19th century, has caused changes and developments in many sectors of the world economy and ultimately in tourism. The effects of the Industrial Revolution II on the tourism sector can be summarized as follows (Bahar and Kozak, 2013: 4).

-Along with the increase in the national income of the countries in the world economy, the per capita income of the people has also increased, which has also increased the demand for all goods and services and tourism products.

- The presence of new methods in production and the technological developments have shortened the production process so that the decreasing working time of the workers has caused an increase in the leisure time of the people. This development indirectly encouraged the people to turn face to tourism activities.

- The increase in the purchasing power of people has caused the consumption patterns and habits of consumers to change. After the development of the product range, the emergence of mass tourism has

increased the number of people participating in international tourism. Indeed, it is no coincidence that the history of the "package tour" realized by Thomas Cook in 1841 coincided with the same period of the "Industrial Revolution".

Tourism is the most dynamic sector of the global economy and one of the important sources of foreign exchange income for countries. According to the result of a research carried out by the World Tourism Organization (WTO), tourism is the main source of country revenues of countries surveyed at least 38%. According to this research, tourism is the first among the export categories in 83% of the countries surveyed. In other words, for the 69 developing countries, tourism is one of the five leading sectors that provide the most significant export revenue. In this respect, if we calculate separately, tourism income alone is the most important export item in 4,5% of the countries in the world economy (Bahar and Bozkurt, 2010: 256). As can be understood from these data, tourism is the biggest and the fastest developing sector of the world economy. Tourism, which requires further integration with the world economy, offers a number of opportunities for realizing the human movement to the "modern" sectors from the "traditional" subsistence agriculture sector. These opportunities include a number of functions such as creating jobs, generating foreign exchange gains, financing imports of capital goods, generating a source of income, providing forward and backward links, and creating income and employment multiplier effects (cited in, Değer, 2006: 71).

In 2011, the share of the international tourism sector in world GDP was %3.3 with 1.973 billion dollars. As we consider the sectors indirectly affected by tourism, the contribution of tourism to the world income flow is 6.346 billion dollars, while the share of world economy in GNP is 8.7 percent (Bilgiçli and Altunkaynak, 2016: 565). Considering that tourism is the third largest industry in the world in terms of global GNP share of 12 percent after oil and machinery production and it can make a significant contribution to solving the balance of payments and debt problems. In addition, although the majority of tourism receipts go to the developed countries, the developing countries' share is estimated to be 25.3% and has been rising steadily since the late 60s (Brohman, 1996: 52). At this point, it can be said that the main reason for encouraging the tourism in national level is the contribution of tourism payments to the balance of the countries that have balance of payments deficit in the world economy (and vice versa) (Kızılgöl and Erbaykal, 2008: 353).

The importance of tourism for the balance of payments is related to its qualification as an invisible export. The reason why tourism is defined in this way is that it brings foreign exchange by selling goods and services without any additional burdens as in the export to those who visit the country concerned. For this reason, tourism has to be more advantageous than the other export sectors.

These differences lie in that the tourism sector is able to acquire foreign exchange in a short period of time with a small number of imports and some products, which can not be exported such as the natural, historical and cultural values of the country, are transformed into a foreign exchange source (Şen and Şit, 2015: 31). As a result, it is seen that in today's world tourism has become an important sector in the economic development of the countries. In the countries that give importance and priority to the tourism sector, the contributions of this sector to the GDP and payments balance have led the countries to give more weight to the tourism sector (Bozgeyik and Yologlu, 2015: 627). When we analyze the GNP rate of tourism revenues and export rate of tourism revenues between 1963 and 2017 in Turkey, this same development can easily be noticed.

As a service field in international trade, tourism has become one of the world's largest trade categories. Total export revenue generated from tourism, including passenger transport, constitutes more than \$ 1.2 billion in the world in 2011. Globally, after the fuels, chemicals, and food, the tourism ranked the fourth in the export category. Tourism exports account for 6% of the total exports of goods and services, while 30% of exports of commercial services in the world economy. Tourism has an effect on the employment by bringing foreign exchange to the country and contributing to the economy (Bozgeyik and Yologlu, 2015: 627). As of 2011, the direct employment impact of international tourism on the global economy was 98.031.000 persons, and the contribution to total employment was % 3.43. When considered together with the indirect employment effect, the contribution of the international tourism sector to the employment increased to 254,941,500 while its share in total employment was % 8.9. (Bilgiçli and Altınkaynak, 2016: 565).

Tourism also has a positive impact on the state revenues. It is argued that the effect of tourism on state incomes is to increase incomes and increase expenditures and net income effect (Özdemir, 1992: 13). On the other hand, the state and other government expenditures incurred in

order to increase tourism revenues show the increasing effect of tourism expenditures on the state (Özdemir, 1992: 13-14). In this direction, the government's tourism expenditures are realized in the form of investment discounts, tax exemptions, tax returns, credits and subsidies, infrastructure expenditures, administrative expenditures and so on.

Table 3

GNP rates of Tourism Revenues and Export Rates of Tourism Revenues of Turkey
(1963-2017 Period)

Years	GNP rates of Tourism Revenues	Export Rates of Tourism Revenues
1963	0,1	2,1
1965	0,2	3
1970	0,5	8,8
1975	0,5	14,3
1976	0,4	9,2
1980	0,6	11,2
1981	0,8	8,1
1982	0,7	6,4
1983	0,8	7,2
1984	1,7	11,8
1985	2,8	18,6
1990	2,1	24,9
1995	2,9	22,9
2000	2,9	27,5
2005	4,2	24,7
2010	3,4	18,3
2014	4,3	21,8
2015	6,2	21,9
2016	2,6	15,5
2017	3,1	16,7

Source: https://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/istatistikler/turizmin-ekonomideki-yeri/gsmh-icindeki-payi-1963-_79.html (28.05.2018)

Asian economic and massive phenomenon in the globalizing world, the positive effects of tourism on the economy of the countries have increased. This has led to increase the importance of the tourism (Şen and Şit, 2015: 31). Simply, the globalization process, which describes the whole world as a village, has increased the desire of the people to travel around the world through the developing technological, information-communicative possibilities and the decline in transportation costs, which yielded an effect of growth in the market. These changes means that on the one hand the people have got closer to each other, and on the other hand, cultures have opened the way to interact with each other. Here, this development explains the rise of tourism activities after the 1990s and it is an important reason for the growth of the tourism sector. Nations/societies become more familiar to nations/societies and the influence of the political, ideological, national borders has diminished through globalization.

In the context of globalization, while communication and interaction opportunities have developed, the people have started to be inclined to tour the world. As a result of these activities, on the one hand, people are getting closer to each other, and on the other hand, cultures are becoming more interactive with each other. These developments mean that the globalization is accelerating even more. The increase of tourism in globalization period has led to a further acceleration of globalization.

The structures of local, national and international economies on the tourism sector, which has economic dynamics, have significant effects. In today's world, while the importance of borders has diminished, the essence of economic values has come to the fore. This also applies to the tourism places. Tourists in the global economy have more alternatives for touring. Therefore, there are more competition in places of tourism for tourism suppliers. As a result, we can say that the prices have become more important in tourism areas for tourism demanders and suppliers in global era. Depending on the nature of the change, the attractiveness of the destinations in terms of the products and prices will be less appealing to the source market

The attractiveness of the destinations in terms of the products and prices are important to increase or decrease the demand on the source area (Bozgeyik and Yoloğlu, 2015: 628). In this context, the host countries are striving to promote tourism with these dimensions. For many countries, it is possible to see the effects of these incentives as an increased tourism

income to GNP ratio and the ratio of exports. This has been the case for Turkey. The orientation to the world tourism industry and tourism in the observed rapid growth trend, also showed itself particularly in Turkey since the 1980s. The cause of this trend is related with the Turkey's decision to open its economy outward to gain the foreign currency in 1980. The Export-oriented Growth Strategy, which comes to the fore in the process of increasing foreign exchange revenues, has also revealed itself in terms of the tourism sector in Turkey. In the post-1980 period, tourism was regarded as a driving force for economic development, and a significant portion of Turkey's inadequate economic resources was allocated to the tourism development (see, for example, the 1990s, in the period of globalization, tourism has been more important) (Kara and Çömlekçi and Kaya:2012:76).

In the global economy, while countries are becoming more and more familiar, the people and other production-factor movements are creating ways of developing the common culture for economies and societies. Tourism reduces the increasing economic disparities especially between the developed and less developed countries and regions and it contributes to the development in less developed countries and regions. For example, on the one hand the rapid development of the tourism in Turkey has a positive impact on the balance of payments in terms of bringing foreign exchange and creating new jobs, triggering infrastructure investments and motivating other industries and on the other hand it also has an important influence on the socio-cultural developments and reflections (Bozgeyik and Yologlu, 2015: 639). In a sense, while Turkey's trade in goods and financial products is integrated to the global world of financial and commodity markets through trade, likewise through the tourism activities (inbound and outbound tourists) it is also integrated to the global community in terms of culture. This transition/situation can be applied to all the societies that attach importance to the tourism activities.

In the developed touristic regions, there are more transportation opportunities, infrastructure services, new business areas and these developments positively affect the level of living standards in the region (Kızılgöl and Erbaykal, 2008: 355). Tourism is not only related to the economics, it also influences the creation of an integrated and peaceful environment (Bilgiçli and Altınkaynak, 2016: 564). In this way, individuals, communities, and societies come closer together. The increased mobility of the circulation paves the way for a change in the prejudices of the societies against each other.

The development of the tourism sector contributes to the growth of the countries by creating the externalities in the production/consumption process and a new distribution of information and technology within the economic activities. On the other hand, tourism also provides a number of socio-economic benefits to the local community. The tourism and accommodation areas of the tourists are made suitable for carrying out these activities (Kara and Çömlekçi and Kaya, 2012: 81).

As the globalization grows, it presents new opportunities for the tourism sector. On the other hand, adverse developments in the global economic conditions affect the country's economies negatively, and these adverse developments also affect tourism negatively. At this point, the world crisis of 2008 is very descriptive to show the effect the crises on tourism. Due to the crisis in the world economy, the economic growth decreased, the financial sector suffered and the tourism sector was affected negatively. At this point, a study by Bostan, Kelleci and Süklüm is important in terms of showing the effects of the 2008 crisis in the global world. According to this research, the waves of the 2008 world economic crisis also adversely affected the tourism industry in Turkey (Bostan and Kelleci and Süklüm, 2010:254 et al.). Generally speaking, the crisis in tourism is defined as the events that threaten the usual activities of tourism-related businesses, that create the impression that the tourist area is not safe, and that adversely affect the attractions and comfort of tourists. Crises are more prevalent and effective in the sectors with high demand flexibility such as the tourism sector. In particular, tourism is one of the world's most active sectors, and this causes it to be affected by the crisis more (Bostan and Kelleci and Süklüm,2010: 255).

For example, under the influence of the experienced 2008 crisis, the number of tourists in the world was 904 million in 2007, 922 million in 2008, and 880 million in 2009, when the effects of the crisis were clearly felt. Accordingly, a %4 decrease in the number of tourists led to a %6 decrease in tourism revenues in the world economy (Bahar and Balmumcu, 2010: 6). However, when we look at Turkey, in 2008 World Economy Crisis, in Turkey, "All Inclusive System" applications were implemented. And together with this solution, the tourist products variety and the low price policy were implemented. And the government supported tourism with tax discounts. As a result of these measures, in 2008 while the tourism was passing through a bad period, Turkish tourism was not effected from

World Crisis adversely and the tourism revenues increased compared to the previous year. (Bostan, Kelleci and Süklüm,2010: 260).

Conclusions from the noted problems and prospect of subsequent researches in the given direction. The tourism phenomenon, perceived as historical and marine tourism in the past periods, has gained a different identity and structure in the globalized environment of the world economy. While developments in the world economy have led to the increased mobility of the people, this has led to a bigger share of tourism in national economies. In fact, the tourism, which is under the service sector, makes the non-commercial values of the country an economic value with the touristic content and thus it brings value to its owners and gives pleasure and happiness to the tourists.

While the tourism sector is producing a new product by using the products of the agriculture sector, industrial sector, and import, it realizes an industry-like feature, which contributes to the economy of the country. The prospect that the development and expansion of every production sector in the economy will bring prosperity to the people of that country is of course also valid for the tourism sector.

The importance of tourism in economic life reveals itself in three dimensions. The first of these is the support that the tourism gives to the economic growth. The observed situation in the majority of the researches that have been conducted is that the tourism sector has a very large impact on the economic growth. This effect is not verbatim, but it is strong. Tourism's acceleration of the economic growth tells us that a significant contribution to the employment is increasing in terms of the country's economy when we think it is a labor-intensive sector. The third important contribution of tourism to the country's economy is the influx of the foreign exchange, and this contribution represents itself as a relief in the balance of payments.

While the consumption patterns are enlarged through the products diversification and temptations in the global economic conditions, the foreign exchange requirement for many countries is increased significantly. The tourism is a sector which does not require very big technology investments and competition such as some export goods, and earns foreign currency in domestic area. In this context, the support to tourism by states is a rational endeavor.

References

1. Bahar, O. and Bozkurt, K., (2010),“Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt 21, Sayı 2, Güz: 255-265.
2. Bahar, O. and Çımat, A., (2003),“Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri Ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme “, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (6).
3. Bahar, O. and Kozak, M., (2013), “Turizm Ekonomisi”, Anadolu Üniversitesi Yayın No: 2908,Eskişehir,.
4. Değer, M.K., (September,2006),“Turizme Ve İhracata Dayalı Büyüme: 1980-2005 Türkiye Deneyimi “, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 20 Eylül 2006 Sayı: 2 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/30105>.
5. Bilgiçli, İ. and Altınkaynak, F., “Turizm Endüstrisinin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri Ve Önemi; Ekonomi Paradigmasıyla Yaklaşım”, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR 16 Özel Sayısı Int. Journal of Management Economics and Business, ICAFR 16 Special Issue 560
6. Bostan,A.and Kelleci,Ü. and Süklüm,N.,(2-5 December,2010), “Küresel Ekonomik Krizin Türk Turizm Sektörüne Etkileri”, 11.Ulusal Turizm Kongresi, , Kuşadası, 2010.
7. Bozgeyik, Y. And Yuloğlu, Y., (October 2015), “Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Gsyh Arasındaki İlişki: 2002-2014 Dönemi “, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Cilt: 8 Sayı: 40 Volume: 8 Issue: 40.
8. Bozkurt,E and Topçuoğlu, Ö., (January, 2013),“Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi “, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Sayı 7.
9. Brohman , J., (1996),“New Directions In Tourism For Third World Development “, Annals of Tourism Research, Vol. 23, No. I .
10. Chuck,Y.G., (1997),“International Tourism:A Global Perspective”, (Co-Editor:Fayos-Sola, E. http://www.ontit.it/opencms/export/sites/default/ont/it/documenti/archivio/files/ONT_1997-01-01_00959.pdf
11. Çoban ,O. And Özcan, C.C.,(April, 2013), ”Türkiye’de Turizm Gelirleri- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010) , Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 8(1).

12. Kanca,O.C., (December, 2015),Turizm Gelirleri Ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği (1980-2013), Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of Marmara Social Research Sayı 8.
13. Kara,O. and Çömlekçi,İ. And Kaya,V., (Spring,2012), ”,Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992 – 2011)”, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, , Cilt:8, Yıl:8, Sayı:1.
14. Kızılgöl, Ö. and Erbaykal, E., (2008), “Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi “, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.13, S.2
15. Özdemir, A.R. and Öksüzler, “Türkiye’de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi”, <http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c9s16/makale/c9s16m6.pdf>.
16. Proença, S. and Soukiazis, (2005), “ Tourism as an Alternative Source of Regional Growth in Portugal“, Centro de Estudos da União Europeia (CEUNEUROP) Faculdade de Economia da Universidade de Coimbra Av. Dias da Silva, 165-3004-512 Coimbra – Portugal www4.fe.uc.pt/ceue, Documento De Trabalho/Discussion Paper (September) N° 34,Coimbra.
17. Soyu, E. and Karaçor, S., ve Altınok, S., ve Fırat,E., (2017), “Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomideki Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme”, International Conference On Eurasian Economies, <https://www.avekon.org/papers/1926.pdf>.
18. Şen, A. and Şit, M., (Summer,2015),“Turizm Gelirlerinin Türkiye Ekonomisindeki Rolü Ve Önemi”, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi C:5 S:8.
19. Uysal,D. and Erdoğan, S., “ Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003)”, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 163 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/289606>

Рецензент: Литовченко І. Л. д.е.н., професор, зав. кафедри маркетингу Одеського національного економічного університету

18.04.2018

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Визначено необхідність розробки методичних положень статистичного оцінювання інноваційного розвитку трудового потенціалу. Оцінено внесок технологічних нововведень в економічне зростання в Україні. Розглянуто нові вимоги до продуктивності праці на робочих місцях. Перераховано основні чинники, що зумовлює диспропорції на ринку праці. Проаналізовано динаміку кількості підприємств, що займалися інноваційною діяльністю протягом 2016-2017 років в Україні. Порівняно фактичний внесок технологічних нововведень в економічне зростання в Україні та інших країнах ЄС. Проведено статистичний аналіз витрат підприємств України на інновації за останні роки. Зроблено висновок, що збільшення частки технологій підвищує вимоги до якості трудового потенціалу й навичок працівників, вимагає збільшення інвестицій у підвищення кваліфікації та перекваліфікацію робітників.

Ключові слова: трудовий потенціал, ринок праці, статистичне оцінювання, інновація, державне регулювання, інноваційний розвиток.

Бараник Зоя, Бабаєва Ольга

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА УКРАИНЫ

Определена необходимость разработки методичных положений статистического оценивания инновационного развития трудового потенциала. Оценен вклад технологических нововведений в экономический рост Украины. Рассмотрены новые требования к продуктивности труда на рабочих местах. Перечислены основные факторы предопределяющие диспропорции на рынке труда. Проанализирована динамика количества предприятий, что занимались

інноваційною діяльністю напруженні 2016-2017 років в Україні. Проведен статистичний аналіз фактичного внесу технологічних нововведень в економічний ріст в Україні і в інших країнах ЄС. Оцінені затрати підприємств України на інновації за останні роки. Сделан висновок, що збільшення частки високотехнологічних виробств підвищує вимоги до якості трудового потенціалу і навичок працівників, вимагає збільшення інвестицій в підвищення кваліфікації і перекваліфікації працівників.

Ключеві слова: трудовий потенціал, ринок праці, статистичне оцінювання, інновація, державне регулювання, інноваційне розвиток.

Baranik Zoya , Babieieva Olha

MAIN PROBLEMS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF LABOR POTENTIAL OF UKRAINE

The feasibility of reviewing the current situation in the statistical evaluation of the innovative development of the three-dimensional theory is determined. The contribution of technological innovations to the ecological growth of Ukraine is estimated. The new requirements for the promotion of work at the working places are considered. The listed factors determining the disparities in the labor market are listed. The dynamics of the number of enterprises that have been engaged in innovation activities for the period 2016-2017 in Ukraine is analyzed. The author has statistically analyzed the actual contribution of technological innovations to economic growth in Ukraine and other EU countries. The costs of Ukrainian enterprises for innovation in recent years are estimated. It is concluded that an increase in the share of high-tech industries raises the requirements for the quality of labor potential and skills of employees, requires investment in skills development and re-qualification of workers.

Key words: labor potential, labor market, statistical estimation, innovation, state regulation, innovative development.

Постановка проблеми. В умовах розбудови економіки інноваційного типу, ускладнення технологічних процесів у галузях

національної економіки, широкого застосування автоматизованого обладнання та інформаційно-комунаційних технологій, пред'являють якісно нові вимоги до кількісних та якісних характеристик трудового потенціалу. Усе це обумовлює необхідність розробки відповідних методичних положень статистичного оцінювання інноваційного розвитку трудового потенціалу.

Збільшення частки технологій підвищує вимоги до якості трудового потенціалу й навичок працівників, вимагає інвестицій у підвищення кваліфікації та перекваліфікацію робітників, у модернізацію системи професійної підготовки, в розвиток системи навчання протягом життя. Зростання людського капіталу, підвищення рівня професійних навичок і компетенції працівників висувають нові вимоги до продуктивності праці на робочих місцях, а отже і до якості перспективного планування напрямів і пріоритетів економічного розвитку в нерозривному зв'язку з потребами ринку праці й соціально-демографічними показниками.

Перехід України до моделі розвитку, в якій основним джерелом економічного зростання є розвиток людського капіталу, потребує кардинального перегляду методів і механізмів регулювання ринку праці для забезпечення перерозподілу зайнятості за видами діяльності й секторами економіки. Вагоме значення мають не лише рівень і якість підготовки фахівців, а і їх відповідність потребам ринку праці, тобто збалансованість попиту та пропозиції кадрів.

В умовах становлення економічних відносин особливого значення набуває проблема формування та використання трудового потенціалу, оскільки він справляє вагомий вплив на зростання виробництва, стабільність та конкурентоспроможність підприємства, території, регіону, економіки країни загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем розвитку та відтворення трудового потенціалу України ніколи не втрачало своєї актуальності й перебувало в центрі уваги багатьох учених. Вагомий внесок у дослідження цих проблем внесли і вносять такі відомі науковці, як З. Бараник, О. Бендасюк, Д. Богиня, О. Бугуцький, Б. Генкін, М. Долішній, С. Дуда, О. Котляр, Г. Купалова, В. Лишиленко, Є. Лібанова, І. Манцуров, П. Саблук, К. Якуба та ін. Незважаючи на вагомість для теорії і практики отриманих результатів, залишаються недостатньо висвітленими деякі питання.

Мета статті полягає в визначенні основних проблем розвитку та відтворення трудового потенціалу України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конвенція Міжнародної організації праці про основні цілі та норми соціальної політики №117 проголошує, що будь-яка політика має спрямовуватися насамперед на досягнення добробуту й розвитку населення (Ст. 1). Основною метою планування економічного розвитку є підвищення життєвого рівня населення (Ст. 2), стрижневим елементом якого є забезпечення повної та продуктивної зайнятості [1].

На заводі забезпеченню стабільного зростання економіки стоїть орієнтація на традиційні трудомісткі індустріальні галузі характерна для України, Значне відставання освітньої та наукової бази країни від освіти й науки країн, що перебувають на етапі V або навіть VI технологічних укладів, унеможлиблює швидке просування у виробництві технологій та інновацій, спроможних конкурувати на світовому ринку і сприяти швидкій зміні укладу економіки[1].

Фактичний внесок технологічних нововведень в економічне зростання в Україні коливається в діапазоні 5–10 % [1], тоді як розвинені країни до 85-90% приросту ВВП забезпечують завдяки виробництву й експорту високотехнологічної продукції, а питома вага інноваційно активних підприємств становить 60-70 % [2]. В Україні (посідає одне з чільних місць у світі за кількістю науковців) цей показник становить близько 12 %.

Незначний попит на інноваційні розробки має внутрішній ринок, а частка України становить лише 0,1 % у світовому обсязі торгівлі високотехнологічною, наукоємною продукцією [3]. Водночас формування робочої сили та підвищення рівня знань, що адаптивно реагує на виклики високотехнологічної економіки, є головною запорукою продуктивності праці та зростання рівня зайнятості.

У 2017 році інноваційною діяльністю в промисловості займалися 836 підприємства, або 18,9% обстежених промислових [2].

Серед регіонів вищою за середню в Україні частка інноваційно активних підприємств була в Харківській, Тернопільській, Миколаївській, Запорізькій, Івано-Франківській, Одеській, Житомирській, Львівській, Чернівецькій, Херсонській областях та м. Києві. у розрізі видів економічної діяльності – на підприємствах з виробництва основних фармацевтичних продуктів і

фармацевтичних препаратів, комп'ютерів, електронної та оптичної продукції, автотранспортних засобів, коксу та продуктів нафтоперероблення [2].

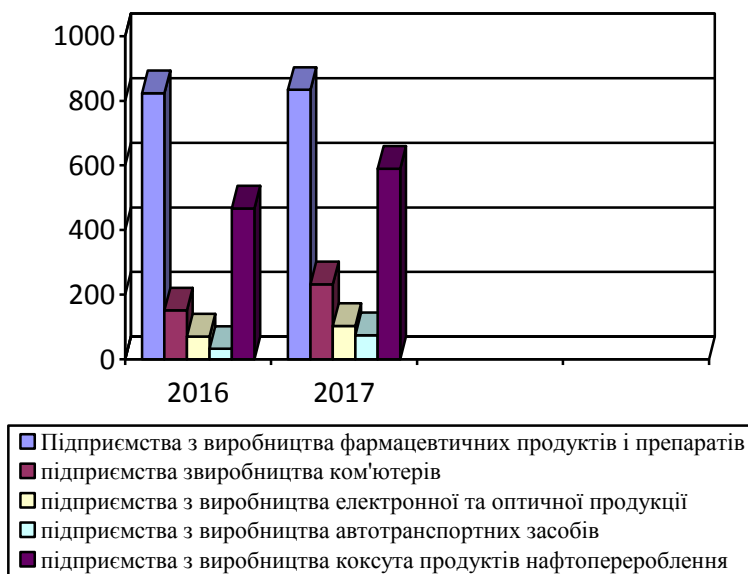

Рис.1. Динаміка кількості підприємств, що займалися інноваційною діяльністю протягом 2016-2017 років в Україні (розрахунки автора за даними Державної служби статистики України [2])

Протягом 2017 року на інновації підприємства витратили 23,4 млрд.грн, у тому числі на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення – 19,8 млрд.грн, на внутрішні та зовнішні науково-дослідні розробки – 2,4 млрд.грн, на придбання існуючих знань від інших підприємств або організацій – 0,1 млрд.грн та 0,9 млрд.грн – на іншу інноваційну діяльність (уключаючи проектування, навчання, маркетинг та іншу відповідну діяльність).

Найбільше коштів витрачено підприємствами Дніпропетровської, Харківської, Вінницької областей та м.Києва;

серед видів економічної діяльності – підприємствами металургійного виробництва, добування природного газу, виробництва харчових продуктів, машин та устаткування, виробництва автотранспортних засобів [2].

Основним джерелом фінансування інноваційних витрат залишаються власні кошти підприємств - 22036,0 млн.грн (або 94,9% загального обсягу ви-трат на інновації).

У 2017 році 88,1% інноваційно активних промислових підприємств упроваджували інновації. Ними було впроваджено 4139 інноваційних видів продукції, з яких 978 – нових виключно для ринку, 3161 - нових лише для підприємства. Із загальної кількості впровадженої продукції 1305 - нові види машин, устаткування, приладів, апаратів тощо, з яких 22,3% нових для ринку. Найбільшу кількість інноваційних видів продукції впроваджено на підприємствах Запорізької, Львівської, Харківської, Дніпропетровської областей та м.Києва; за видами економічної діяльності - на підприємствах з виробництва машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань, харчових продуктів, металургійного виробництва [2].

Збільшення частки технологій підвищує вимоги до якості трудового потенціалу й навичок працівників, вимагає інвестицій у підвищення кваліфікації та перекваліфікацію робітників, у модернізацію системи професійної підготовки, в розвиток системи навчання протягом життя.

Нові вимоги до продуктивності праці на робочих місцях висувають зростання людського капіталу, підвищення рівня професійних навичок і компетенції працівників, а отже і до якості перспективного планування напрямів і пріоритетів економічного розвитку в нерозривному зв'язку з потребами ринку праці й соціально-демографічними показниками.

У зв'язку з переходом України до моделі розвитку, в якій основним джерелом економічного зростання є розвиток людського капіталу, потребує кардинального перегляду методів і механізмів регулювання ринку праці для забезпечення перерозподілу зайнятості за секторами економіки та видами діяльності. Не лише рівень і якість підготовки фахівців мають вагоме значення, а і їх відповідність потребам ринку праці, тобто збалансованість попиту та пропозиції кадрів.

Двома суперечливими тенденціями визначається сучасний ринок праці (і національний, і глобальний), узгодження яких дасть змогу збалансувати і кількісні, і, найголовніше, якісні показники попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці.

Перша тенденція – невідповідність рівня зростання ВВП обсягу збільшення кількості робочих місць. Це призводить до того, що значна кількість країн не може вирішити накопичені проблеми у сфері зайнятості, такі як високий рівень безробіття, неповна зайнятість, недовикористання професійних навичок, хронічна гендерна й вікова нерівність тощо.

Друга тенденція – зростання потреби в залученні нових людей до ринку праці (у т.ч. в контексті збереження зайнятості, забезпечення ефективного переходу від безробіття до роботи), що спрямована на зменшення кількості осіб і сімей, які перебувають на «утриманні» держави або муніципалітетів.

Усвідомлення того, що інвестиції в людський капітал є найбільш ефективними стає рисою соціально-економічної стратегії розвитку. Прискорення темпів модернізації виробництва пришвидшує застарівання отриманих кваліфікацій, навичок і знань, вимагаючи їх постійного оновлення задля забезпечення якомога довшого перебування особи в лавах робочої сили (це означає, зокрема, переорієнтацію на старших і малокваліфікованих працівників). Демографічні прогнози також дають підстави перейматися належним управлінням наявним людським капіталом, адже якщо не вкладати ресурси в його розвиток, він вичерпається швидше, за природні багатства [4].

Традиційно високим залишається в Україні рівень освіти громадян, достойною є підготовкою кадрів, незважаючи на те, що середній вік працівників сфери матеріального виробництва в Україні становить 55 років, з них частка робітників високої кваліфікації не перевищує 10 % (у США – 43 %, в Німеччині – 56 %) [5].

Отже, відбувається експлуатація трудового потенціалу України, створеного здебільшого ще за радянських часів, а підготовка кадрів зазнала значної трансформації (йдеться про негативний вплив скорочення інвестиційних коштів, що виділяються на професійну підготовку (перепідготовку) або на стимулювання нового працевлаштування).

Перепідготовку (підвищення кваліфікації) працівники в Україні проходять в середньому раз на 13-15 років (у розвинені країнах - раз на 3-5 років) [6], і за умови збереження зазначених тенденцій у 2020 р. потреба національного ринку праці у кваліфікованих кадрах задовольнятиметься лише на 32-35% [6].

Водночас неузгодженість ринку освітніх послуг і ринку праці призводить до того, що підготовлені фахівці залишаються недо(не)затребуваними. Виникає феномен «надлишкової освіти», коли працівники з високою формальною підготовкою виконують малокваліфіковані роботи, що свідчить або про низьку якість освіти, або про нерациональне використання праці. Це призводить до того, що незатребувані на вітчизняному ринку праці фахівці заповнюють вакансії, пропонувані іноземними державами. Як наслідок, Україна стає постачальником людських ресурсів.

У проблемі освітньо-кваліфікаційного дисбалансу є чотири зацікавлені сторони, між якими майже не відбувається системної взаємодії: органи державного управління, система вищої та професійної освіти, роботодавці і працівники (потенційні працівники). Зусиллями лише однієї зі сторін розв'язати проблему створення продуктивних робочих місць і насичення їх працівниками відповідної кваліфікації неможливо [3].

Отже, відсутність цілісної стратегії розвитку національної економіки, побудованої на принципах гідної праці й технологічного переобладнання, унеможливує адекватну відповідь на виклики ринку праці й подолання освітньо-кваліфікаційного дисбалансу, для якого необхідними є такі умови:

- ефективне державне управління ринком праці як невід'ємний складник соціально-економічної політики;

- міцний зв'язок між системою освіти (зокрема, професійно-технічної) та ринком праці (у т.ч. проактивна участь роботодавців у формуванні статистичної бази для прогнозів розвитку людського потенціалу, визначенні напрямів підготовки фахівців навчальними закладами та підвищенні кваліфікації працівників);

- наявність системних прогнозів щодо потреби в робочій силі, заснованих на пріоритетах розвитку економіки, аналізі демографічних і міграційних процесів [4];

- запровадження системи освіти протягом життя, що дає

змогу зменшити розрив між вимогами високотехнологічної економіки та спеціальними компетентностями працівників середнього і старшого віку;

- розвиток науки, технології та високопродуктивних наукоємних галузей економіки, відповідно до потреб яких здійснюється підготовка вищими навчальними закладами;

- активна профорієнтаційна діяльність місцевих органів влади, закладів освіти і роботодавців;

- особиста відповідальність працівників за власне професійне зростання.

Основним чинником, який зумовлює диспропорції на ринку праці, є циклічність розвитку ринкової економіки та, відповідно, коливання сукупних попиту і пропозиції робочої сили. Масова міжпрофесійна мобільність розглядається як неминучий наслідок структурних зрушень у сучасній економіці, який має, скоріше, позитивний характер, даючи змогу більш ефективно балансувати кількісні показники попиту та пропозиції робочих місць (штучне гальмування цих процесів загрожує зростанням безробіття).

Проте не лише надмірна «зарегульованість» сфери зайнятості, а й відмова від належного управління нею призводить до значних структурних перекосів на ринку праці, подолання яких можливе лише завдяки втручанню з боку держави, яка є головним учасником відносин щодо:

- створення стратегічних прогнозів стосовно кадрових (освітньо-кваліфікаційних) потреб ринку праці відповідно до цілей економічної політики на підставі соціально-демографічного аналізу й даних щодо регіонального розвитку [5];

- визначення пріоритетних напрямів підготовки фахівців згідно з потребами національної та регіональних економік [6];

- постійної модернізації освітнього простору (зокрема, технічного оснащення закладів освіти), оновлення інформаційно-методичних матеріалів, забезпечення умов для підвищення кваліфікації викладацького складу тощо.

Саме уповноважені органи влади мають необхідні й достатні організаційні ресурси та повноваження щодо налагодження кооперації між усіма соціальними партнерами для розроблення й реалізації політики зайнятості, заснованої на врахуванні не лише кількісних, а і

якісних потреб ринку праці, у т.ч. вимог до професійного складу працівників та рівня їх підготовленості. Проте, незважаючи на схвалення Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів, держава не має комплексного підходу до прогнозування потреб виробничої та невиробничої сфер у кваліфікованих спеціалістах і робітниках з урахуванням структури національної економіки.

Відсутність достовірної статистики щодо реального співвідношення попиту і пропозиції кадрів на ринку праці України є однією з найбільш серйозних проблем. Відчувається й гостра нестача даних стосовно кваліфікаційного складу працівників та його відповідності отриманій ними освіті. Згідно з даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» лише 54,7 % опитаних працюють за спеціальністю (32 % – ні, а решта вагаються з відповіддю), а 30 % респондентів вважають, що поточна робота відповідає їх освітньо-професійному рівню [3].

3-поміж недоліків державного управління сферою зайнятості, які усталилися за останні двадцять років, варті особливої уваги такі:

- недотримання вимог чинного законодавства та несистемний підхід до нормативного забезпечення діяльності ринку праці;

- відсутність міжвідомчої взаємодії з питань забезпечення зайнятості населення, орієнтація на подолання безробіття, а не на запровадження механізмів забезпечення гідної та продуктивної зайнятості [7];

- нестача достовірних відомостей щодо стану і перспектив розвитку ринку праці, їх відірваність від даних стосовно інших аспектів соціально-економічного розвитку.

Сукупність наведених проблем унеможливує ефективне регулювання діяльності ринку праці, а отже, блокує розвиток людського потенціалу й економічне зростання.

На даний час особливо гострою є проблема невідповідності наявного трудового потенціалу сучасним вимогам економічного і соціального розвитку країни, що зумовлює необхідність вжиття державою системних заходів для підтримання, відновлення і розвитку трудового потенціалу в умовах фінансової кризи та на етапі стабілізації економіки.

Оптимальний варіант ефективного розв'язання проблеми полягає у концентрації зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших сторін соціального діалогу із залученням коштів державного та місцевих бюджетів, інших джерел на здійсненні заходів, пов'язаних з визначенням стратегічних пріоритетів розвитку трудового потенціалу, створенням організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного повноцінного формування трудового потенціалу, поліпшенням якості трудового потенціалу та підвищенням ефективності його використання [8].

Збереження і розвиток трудового потенціалу передбачається забезпечити шляхом: поліпшення демографічних характеристик трудового потенціалу, зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя населення, зменшення впливу трудової міграції працездатного населення за кордон на розвиток трудового потенціалу.

Особливу увагу необхідно звернути на удосконалення системи оплати та нормування праці та стабілізацію зайнятості населення в умовах фінансової кризи; впровадження міжнародних стандартів щодо умов та охорони праці на виробництві; проведення моніторингу розвитку трудового потенціалу на коротко-, середньо- і довгострокову перспективу; удосконалення трудового законодавства; підвищення ролі соціального діалогу у формуванні державної політики та забезпечення реалізації принципів рівноправності його учасників.

Важливим аспектом розвитку трудового потенціалу є підвищення економічної активності населення, посилення мотивації населення до укладення трудових договорів, сприяння продуктивній зайнятості населення з орієнтацією на інноваційну модель розвитку виробництва, підтримки підприємницької ініціативи громадян і розвитку малого та середнього підприємництва, самостійної зайнятості населення.

Вивчаючи і усвідомлюючи проблеми соціальної сфери України на шляху до майбутнього можна зробити висновок, що динамічний розвиток країни повинен орієнтуватися на соціалізацію економічної системи з найповнішим урахуванням потреб, інтересів населення, його стимулів до продуктивної трудової діяльності з метою реалізації власного трудового потенціалу, всебічного розвитку, одержання гідної винагороди за результати праці.

Пріоритетність вирішення соціальних завдань логічно впливає з об'єктивної необхідності створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України, їх оптимальної інтеграції до світового економічного простору, який висуває нові вимоги до процесу відтворення населення, формування соціально-трудових відносин, розвитку всіх сфер життєзабезпечення населення та його основної складової - робочої сили.

Висновки. Таким чином, подолання освітньо-кваліфікаційного дисбалансу є не стільки питанням підвищення ефективності функціонування ринку праці як такого, скільки наочним відображенням широкого кола проблем, що накопичилися у сфері управління розвитком людського капіталу. Їх вирішення можливе лише за умов системного визначення стратегічних цілей і завдань розвитку держави з урахуванням принципів гідної праці, пріоритетів промислово-економічної, соціальної, демографічної, освітньої та наукової політики.

Література

1. Бендасюк О. О. Особливості розвитку трудового потенціалу України в умовах переходу до інноваційної моделі економіки / О. О. Бендасюк // Регіональна економіка. – 2010. – № 1. – С. 172–177.
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Назва з титул. екрана.
3. Дністрянський М. С. Демографічна криза в Україні: об'єктивні історико-географічні передумови та суб'єктивні геополітичні інтерпретації / М. С. Дністрянський // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Сер. Геогр. науки. – 2012. – № 9. – С. 76–81.
4. Дуда С. Т. Трудовий потенціал України: Проблеми зайнятості та шляхи їх подолання / С. Т. Дуда, М. М. Івасишин // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – № 18.5. – С. 125–128.
5. Завіновська Г. Т. Економіка праці : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Г. Т. Завіновська. – К. : КНЕУ, 2003. – 300 с.
6. Калина А. В. Организация и оплата труда в условиях рынка (аспект эффективности) : [учеб.-метод. пособ.] / А. В. Калина.

– К. : МАУП, 2001. – 312 с.

7. Курило І. О. Старіння населення в Україні у дзеркалі соціально-демографічної політики / І. О. Курило // Демографія та соц. економіка. – 2012. – № 2. – С. 23–32.

8. Левін О. Інноваційні підходи до розвитку інфраструктури та людського потенціалу / О. Левін // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 2. – С. 21–26.

1. Bendasyuk O. O. Osoblyvosti rozvytku trudovoho potentsialu Ukrayiny v umovakh perekhodu do innovatsiyanoi modeli ekonomiky / O. O. Bendasyuk // Rehional'na ekonomika. – 2010. – # 1. – S. 172–177.

2. Ofitsynnyy sayt Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Nazva z tytul. ekrana.

3. Dnistrians'ky M. S. Demohrafichna kryza v Ukrayini: ob'yektyvni istoryko-geohrafichni peredumovy ta sub'yektyvni heopolitychni interpretatsiyi / M. S. Dnistrians'ky // Nauk. visnyk Volyn. nats. un-tu imeni Lesi Ukrayinky. Ser. Heohr. nauky. – 2012. – # 9. – С. 76–81.

4. Duda S. T. Trudovyy potentsial Ukrayiny: Problemy zaynyatosti ta shlyakhy yikh podolannya / S. T. Duda, M. M. Ivasyshyn // Naukovyy visnyk NLTU Ukrayiny. – 2008. – # 18.5. – S. 125–128.

5. Zavinov'ska H. T. Ekonomika pratsi : [navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl.] / H. T. Zavinov'ska. – К. : KNEU, 2003. – 300 s.

6. Kalyna A. V. Orhanyzatsyya y oplata truda v uslovyakh гьнка (aspekt efektyvnosti) : [ucheb.-metod. posob.] / A. V. Kalyna. – К. : МАУП, 2001. – 312 s.

7. Kurylo I. O. Starinnya naselelennya v Ukrayini u dzerkali sotsial'no-demohrafichnoyi polityky / I. O. Kurylo // Demohrafiya ta sots. ekonomika. – 2012. – # 2. – S. 23–32.

8. Levin O. Innovatsiyini pidkhody do rozvytku infrastruktury ta lyuds'koho potentsialu / O. Levin // Ukrayina: aspekty pratsi. – 2007. – # 2. – S. 21–26.

Рецензент: Манищуров І. Г., д.е.н., професор, завідувач кафедри статистики Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

16.04.2018

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних засад інтеграції корпоративної соціальної відповідальності у систему управління якістю та можливостей отримання синергії від їх сумісного функціонування. Проведено критичний аналіз сутності корпоративної соціальної відповідальності в контексті управління якістю. Проведено порівняльний аналіз корпоративної соціальної відповідальності та управління якістю як елементів системи управління підприємством за формою, основними структурними елементами, за тенденціями у реакціях на зовнішні та внутрішні виклики, адресовані системі управління, а також за результатами такої реакції. Доведено можливість та необхідність інтеграції корпоративної соціальної відповідальності й управління якістю в рамках системи управління підприємством, що як наслідок спрямує діяльність менеджменту на сталий розвиток як бізнесу, так і суспільства.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, сталий розвиток, управління якістю, підприємство, бізнес.

КОРПОРАТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ

Статья посвящена исследованию теоретических основ интеграции корпоративной социальной ответственности в систему управления качеством и возможностей достижения синергии от их совместного функционирования. Проведен критический анализ сущности корпоративной социальной ответственности в контексте управления качеством. Проведен сравнительный анализ

корпоративной социальной ответственности и управления качеством по форме, основным структурным элементам, по тенденциям в реакциях на внешние и внутренние вызовы, адресованные системе управления, а также по результатам такой реакции. Доказана возможность и необходимость интеграции корпоративной социальной ответственности и управления качеством в рамках системы управления предприятием, что в результате направит деятельность менеджмента на устойчивое развитие как бизнеса, так и общества.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, устойчивое развитие, управление качеством, предприятие, бизнес.

Gorlova Olena, Holovchenko Olha

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND QUALITY MANAGEMENT

The article is aimed at studying of the theoretical foundations of integration of corporate social responsibility to the quality management system and the opportunities for achieving synergy from their joint functioning. A critical analysis of the essence of corporate social responsibility in the context of quality management is carried out. A comparative analysis of corporate social responsibility and quality management in terms of form, basic structural elements, trends in reactions to external and internal challenges addressed to the management system, as well as the results of such a reaction is undertaken. The study proves the possibility and necessity of integrating corporate social responsibility and quality management in the framework of the managerial system of an enterprise. As a result, such integration will direct managerial activities aimed at assuring of sustainable development of both business and society.

Key words: corporate social responsibility, sustainable development, quality management, enterprise, business.

Постановка проблеми. Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) активно поширюється у бізнес практиці у глобальному масштабі й у масштабі України. Переорієнтація на ринки ЄС в результаті геополітичних змін в українській економіці,

збільшення іноземного капіталу в українських підприємствах, постійний тиск з боку імпорту мотивує вітчизняні організації впроваджувати соціальну відповідальність у рутинну діяльність. Водночас підприємства розвивають систему управління на основі міжнародних, національних та власних стандартів управління якістю, навколишнім середовищем, безпекою та гігієною праці, інформацією тощо. В результаті поєднання різних цільових підсистем підприємства утворюють інтегровані системи управління, що адаптовані до сучасних вимог та викликів суспільства. Однак, навіть для підприємств, які мають досвід роботи з системами управління, зокрема з системою управління якістю, підтримка діяльності з соціальної відповідальності є дуже складним завданням. Проблема полягає у тому, що підприємства не мають методологічного інструментарію, котрий дозволяє перетворити концептуальні положення КСВ у реалізовані структурні елементи системи управління підприємством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми дослідження та виділення невирішених проблем. Дослідження останнього десятиріччя довели результативність та ефективність КСВ у діяльності підприємств. Найчастіше КСВ розглядається у контексті сталого розвитку.

Концепція КСВ набула розвитку завдяки дослідженням таких зарубіжних та вітчизняних вчених, як Акерман Р., Боуен Г., Благов Ю. Є., Вартік С., Вуд Д., Девіс К., Євдокімов Ф., Керолл А., Кім Дж. У., Колот А. М., Котлер Ф., Кохрен Ф., Лі С., Мінг-Донг П. Л., Нижник В. М., Осінкіна О., Парк С., Петрова І. Л., Свансон Д., Сеті С., Фредерік В., Шварц М. та ін.

Окрім системних (концептуальних) досліджень КСВ, її особливості вивчаються у різних сферах життєдіяльності суспільства: соціальній, політичній, економічній. Так, численні дослідження присвячені суто соціологічному аспекту КСВ. Низка робіт присвячена дослідженню результативності використання КСВ для рішення економічних та політичних завдань на макрорівні. В рамках нашої статті нас цікавлять дослідження імплементації КСВ у систему управління підприємством, а саме поєднання КСВ з системою управління якістю.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Багато досліджень щодо КСВ мають вузьку спрямованість й фокусуються на окремих аспектах соціальної відповідальності, що вирішує система управління підприємством. Треба відзначити, що механізм формування та реалізації КСВ в системі управлінні підприємством залишається недостатньо вивченим. Нечітким є визначення взаємодії КСВ зі стандартизованими підсистемами управління, зокрема з дуже поширеною у бізнес практиці системою управління якістю.

Дослідження КСВ у контексті управління якістю проводились у таких напрямках: взаємозв'язки КСВ та управління якістю, взаємозв'язки КСВ та корпоративної культури.

Треба відзначити, що корпоративна культура є частиною комплексного (тотального) управління якістю, тому доцільно вивчати взаємодію КСВ та системи управління якістю, де корпоративна культура є складовою.

Метою статті є виявлення структурних зв'язків КСВ та системи управління якістю, що можуть бути корисними для отримання синергетичного ефекту в управлінні підприємством.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття соціальної відповідальності тісно пов'язане з концепцією сталого розвитку. Сталий розвиток за своєю сутністю передбачає задоволення потреб суспільства з урахуванням екологічних обмежень планети, що залишає можливість для наступних поколінь також задовольняти свої потреби повною мірою. Сталий розвиток містить три складові: економічну, екологічну та соціальну, які є взаємозалежні. Тобто ідею сталого розвитку суспільства можна представити як очікування суспільства певної поведінки підприємства, а саме дотримання встановлених економічних, екологічних та соціальних норм для забезпечення продовження нормального функціонування та розвитку суспільства, збереження якості життя людства у далекій перспективі. Соціальна відповідальність підприємства у такому контексті є нормальною реакцією бізнесу на виклики (очікування) суспільства. З розвитком потреб та очікувань суспільства має змінюватись реакція підприємств.

Задля потреб управління механізмом КСВ треба чітко усвідомлювати різницю між сталим розвитком суспільства та

сталим розвитком підприємства. КСВ в змозі забезпечити як перший, так і другий результат. Але менеджменту будь-якої організації слід розуміти, що стійкість організації й стійкість суспільства не розвиваються синхронно. Мета сталого розвитку суспільства полягає у досягненні стійкості суспільства як цілого. Вона не стосується забезпечення стійкості окремого підприємства. Тобто стійкість підприємства може відповідати, а може не відповідати стійкості суспільства.

Менеджмент будь-якої організації у першу чергу буде вирішувати проблеми, пов'язані з забезпеченням стійкості та сталого розвитку самої організації. Досягнувши певного стійкого стану бізнесу організація більш охоче спрямовує інвестиції на реалізацію програм та проектів щодо сталого розвитку суспільства. Тобто ми спостерігаємо поступове переміщення фокусу управління бізнесом з суто економічних завдань до соціально-економічних.

Концепція управління якістю та концепція корпоративної соціальної відповідальності проходили розвиток та становлення майже в один й той самий історичний період. Цікаво порівняти напрями наукової думки в рамках двох теорій, що були пошуком нових можливостей вдосконалення бізнесу у техніко-економічному та політичному оточенні, що стрімко змінювалось. Етапи розвитку концепції корпоративної соціальної відповідальності представлені на рис 1.

У даному дослідженні нас цікавлять ті положення теорії КСВ, які дають можливість встановити зв'язок між КСВ та управлінням якістю, знайти такі їх характерні риси, елементи, які дозволять найкращим чином інтегрувати ці два об'єкти у системі управління підприємством для отримання синергетичного ефекту.

Оскільки КСВ й управління якістю ми розглядаємо як елементи системи управління підприємством, то вважаємо за доцільне порівняти їх за формою, за тенденціями у реакціях на зовнішні та внутрішні виклики, адресовані системі управління, а також за результатами такої реакції.

Форма КСВ впливає з визначення сутності самого поняття, яке почало формуватися з першого етапу розвитку відповідної концепції. Автори, що вивчають сутність КСВ, відзначають, що до теперішнього часу сутність КСВ є досить розмитою, структура КСВ як

складного багатоаспектного поняття – нечіткою [1].

На другому етапі розвитку концепції КСВ науковці сформулювали думку щодо КСВ як управлінської ідеї, компетенцій та відносин менеджменту із суспільством [2]. Ідея, компетенції та відносини є поняттями нематеріальними. Далі наукова думка визначила КСВ як соціальний ресурс системи управління. Що також має нечітку, але нематеріальну форму. Виходячи з цього факту ряд дослідників КСВ вказують на її схожість з нематеріальними активами підприємства за характером дії, інші навіть розглядають КСВ як нематеріальний актив.

Рис. 1. Етапи розвитку концепції корпоративної соціальної відповідальності

Джерело: складено авторами за [3]

Так, Асатрян Р. й Брежінова О. вважають, що КСВ є нематеріальним активом підприємства [4]. Асатрян Р. уточнює, що КСВ слід відносити до другої категорії нематеріальних активів, які не визнаються для цілей фінансової звітності, вони фіксуються підприємством у нефінансової звітності.

Вайт А. не визнає КСВ нематеріальним активом, але стверджує, що зв'язок між нематеріальними активами й КСВ є дуже тісним і багатограним, й розуміння того, як цінність створюється через нематеріальні активи, є невід'ємною частиною розуміння того, як основний капітал компанії створюється завдяки КСВ [5]. Він також відзначив, що в результаті відсутності чіткої дефініції КСВ її визначають через ілюстративні приклади або структурні елементи.

Треба зазначити, що структура надає певну чіткість КСВ. Вартік С. та Кохран П. виділили такі структурні елементи: принципи, процеси, політика [6, с. 767]. Вуд Д. віднесла політику до результатів КСВ, та обґрунтувала результати як третій елемент структури КСВ [7, с. 693]. З нашої точки зору, політика, проекти, програми не є результатами КСВ, а певними методами її формування та реалізації. Тобто доцільно замість результатів виділяти методи та інструменти, як структурний елемент КСВ. Крім того, вважаємо доцільним виділити четвертий елемент структури КСВ – цілі, або напрями, котрі в ДСТУ ISO 26000 представлені під назвою аспектів соціальної відповідальності (рис. 2).

Саме напрями КСВ дають можливість знайти сфери перетинання соціальної відповідальності з іншими підсистемами управління підприємством. Так, напрям “взаємозв’язки зі споживачами” мусить бути інтегрованим у підсистему якості, напрям “навколишнє середовище” – у підсистему екологічного менеджменту, напрям “гігієна та безпека праці” – у підсистему управління безпекою та гігієною праці, “трудова практика” мусить бути розподілені між декількома підсистемами управління, зокрема частково інтегрована у підсистему управління якості, тощо.

У поточному столітті у визначення сутності КСВ додано нової риси. Тепер КСВ розглядається як соціальний ресурс підприємства, який здатний забезпечувати формування конкурентних переваг, життєздатність організації у значній перспективі, сталість розвитку бізнесу. Оскільки КСВ використовується системою управління для

досягнення таких вагомих результатів, то вочевидь КСВ включає в себе певний управлінський механізм, що складається не тільки з принципів, напрямів та процесів, а також з певних методів та інструментів.

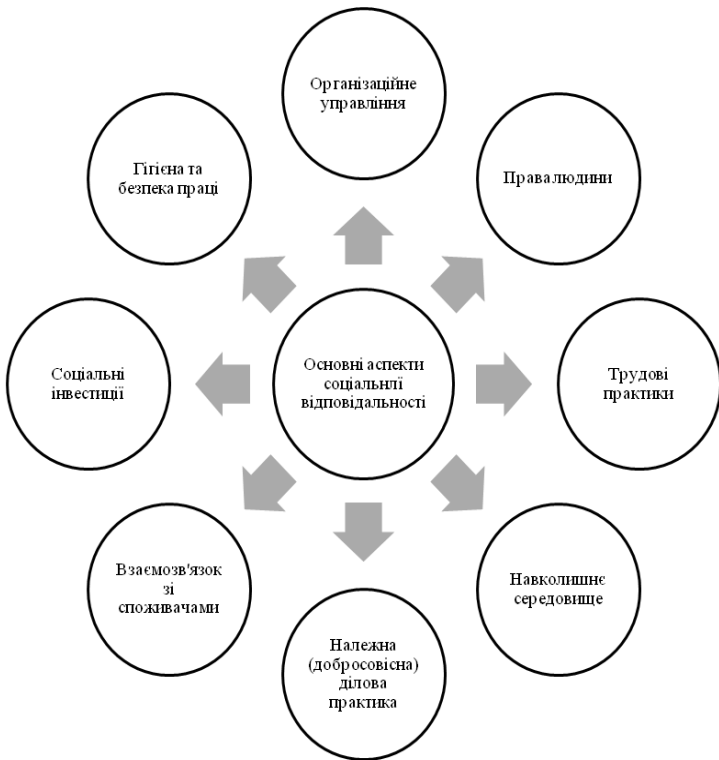

Рис. 2. Основні аспекти соціальної відповідальності
Джерело: складено за ДСТУ ISO 26000:2010.

Підсумки щодо форми КСВ такі, що соціальна відповідальність має нематеріальну форму, може вважатись нематеріальним ресурсом підприємства, який має свою вартість й приносить користь підприємству як у короткостроковій, так й у довгостроковій перспективі. КСВ має свою структуру, котра складається з принципів, напрямів, процесів, управлінських методів та інструментів.

Форма управління якістю є значно краще визначеною у спеціальній літературі. Управління якістю – це система – з певною структурою, структурними елементами та взаємозв'язками між ними. Модель системи управління якістю включає принципи, процеси, методи. Деякі автори додають комунікативні зв'язки, зобов'язання, корпоративну культуру, робочі групи, документацію. Вочевидь реальні процеси, що відбуваються на підприємстві, мають у своїй структурі матеріальні елементи – ресурси та документацію. Між всіма елементами системи управління якістю встановлюються та підтримуються певні зв'язки. Тобто, необов'язково виокремлювати ці елементи в переліку основних складових моделі управління якістю.

У ХХ ст. система управління якістю була організаційною (управлінською) інновацією. Тобто інновацією, яка мала нематеріальний характер. Цей нематеріальний характер є притаманним їй і зараз. Оскільки система управління якістю давно увійшла у практику бізнесу, проросла усіма ресурсами підприємствами, усі забувають про її нематеріальний характер.

Таким чином, КСВ та управління якістю є нематеріальними елементами системи управління підприємством з подібними основними елементами структури: принципами, процесами, методами.

Далі дослідимо тенденції у реакціях на зовнішні та внутрішні виклики, адресовані системі управління, а також розглянемо результати такої реакції.

На етапі формування понятійного апарату в рамках концепції КСВ Керолл А. запропонував модель реалізації корпоративної соціальної відповідальності у вигляді піраміди (рис. 3).

Економічна та правова відповідальність, які складають основу піраміди, є обов'язковими для продовження функціонування підприємства. Економічна відповідальність перед споживачами продуктів підприємства стимулюється потребою отримувати прибуток. Нехтування економічною відповідальністю призведе підприємство до неплатоспроможності, і далі, до банкрутства. Правова відповідальність – є очікуваною поведінкою підприємства, що функціонує у певному правовому полі. Свідоме порушення правових норм або з причини незнання законодавства іноді відбувається зі сторони підприємств. Але підприємства розуміють величину економічного та адміністративного

ризикі від недотримання правових норм, тому відносять правову відповідальність до обов'язкових видів відповідальності бізнесу.

Рис. 3. Піраміда корпоративної соціальної відповідальності Керолла А.
Джерело: [3].

Етична та дискреційна відповідальність є добровільними проявами певних цілей бізнесу та власних поглядів осіб, що приймають управлінські рішення щодо розвитку бізнесу. Етичну та/або дискреційну відповідальність підприємство може брати на себе, наприклад, для формування позитивного іміджу, для підвищення продажів, для збільшення вартості бізнесу.

Цікаво, що простежується схожість між пірамідою КСВ Керолла А. та пірамідою потреб Маслоу А. Піраміда потреб була розроблена Маслоу А. у 1940-х роках, тобто на 50 років раніше від появи піраміди корпоративної соціальної відповідальності, що була запропонована на початку 90-х років минулого століття.

Можна припустити, що Керолл А. поширив тенденцію у поведінці людини, яку виявив Маслоу А., на іншу живу систему – організацію (підприємство, корпорацію). Опоненти піраміди КСВ Керолла у якості основного аргументу висувають звинувачення у жорсткій ієрархії рівнів реалізації КСВ підприємством, що у реальному житті, на їх думку, є завжди складним симбіозом реакцій організації на очікування суспільства.

Утім, дослідження останнього десятиріччя підтверджують правомірність послідовності реалізації КСВ, закладеної у піраміді Керолла. Так, позитивна кореляція між корпоративною соціальною відповідальністю та економічними результатами діяльності організації притаманна економічно високорозвиненим країнам (суспільствам), а також таким, що швидко розвиваються й, на наш погляд, водночас мають чималий вплив на цей розвиток з боку високорозвинених суспільств. Серед останніх дослідники зазначають Китай та Індію [3].

На підставі результатів низки досліджень результативності використання КСВ підприємствами на ринках з високою інтенсивністю конкуренції [8] можна зробити такий висновок: коли економічні ресурси підприємств вже не дають значної переваги у конкуруванні, вагомості набуває соціальний ресурс, яким є КСВ, для ведення ефективної конкурентної боротьби. Цей висновок знов підтверджує правомірність тенденції у реалізації КСВ підприємствами, яка закладена у піраміді Керолла.

Концепція управління якістю пройшла шлях від простої інспекції до комплексного (всеохоплюючого, тотального) управління якістю на підприємстві. Першим завданням управління якістю було задоволення зростаючих вимог покупців продукції з одночасним суттєвим зниженням витрат. Тобто, не зважаючи на пріоритетність економічних інтересів бізнесу, в процесах управління з'являється соціальний аспект. По мірі підвищення тиску з боку споживачів та підвищення інтенсивності конкуренції на багатьох ринках, соціальний аспект в управлінні якістю набуває все більшого значення. Науковці звертають увагу на те, що підвищення результативності та ефективності діяльності підприємства можна досягнути завдяки задоволенню потреб та очікувань не тільки двох зацікавлених у результатах діяльності підприємства груп – клієнтів та власників бізнесу, але також персоналу підприємства, постачальників, спільноти, що мешкає у місці розташування та/або діяльності підприємства. Усі процеси в рамках діяльності підприємства (основні та допоміжні, зокрема управлінські) тепер будують, здійснюють, моніторять та вдосконалюють з урахуванням потреб та очікувань зацікавлених сторін.

Таким чином, можна констатувати наявність подібних внутрішніх тенденцій в управлінському модулі КСВ та підсистемі

управління якістю: зсуви фокусу з суто економічних цілей в бік соціально-економічних. аналогічну внутрішній тенденції зміни вагомості цілей, яка притаманна системі управління якістю.

Крім того, численні дослідження результативності КСВ, котрі проведено у поточному столітті, виявили дуже диференційований вплив КСВ на економічні результати діяльності підприємств. Так, ступінь результативності КСВ залежить від галузевої приналежності бізнесу [9], від аспекту соціальної відповідальності (права людини, трудові практики, навколишнє середовище і т. ін. [10]), від макрооточення бізнесу, зокрема за межами країни походження бізнесу.

Наприкінці ХХ ст. дослідники прийшли висновку, що одним зі значущих чинників формування й реалізації КСВ на підприємстві є персональні цінності осіб, що приймають рішення [11]. На даний момент бізнес вже не керується тільки власним розумінням сутності соціальної відповідальності, як це було за часи Фредеріка В. [2]. Тепер у менеджменту бізнес-організацій є настанови, які допомагають формувати політику КСВ. Такими настановами до дій є ДСТУ ISO 26000:2010 та найновіша розробка міжнародної організації зі стандартизації – стандарт ISO/IWA 26:2017, який призваний полегшити завдання імплементації ISO 26000 у системи управління підприємств.

Ряд досліджень підтверджує позитивний вплив сприятливого макросередовища на результативність КСВ. Колот А. М. наголошує на моделі консолідованої соціальної відповідальності як найбільш ефективної с точки зору реалізації КСВ [3, с. 24]. Певною мірою вірність цього висновку підтверджують результати досліджень, що обґрунтовано доводять отримання короткострокового та довгострокового ефекту від КСВ компаніями економічно високорозвинутих країн, проти виключно довгострокового результату застосування КСВ компаніями країн, що розвиваються [9, 12]. Треба зауважити, що КСВ дає найкращі результати у середовищі з низьким рівнем корумпованості держави, який можна відстежити за індексом сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index) від організації Transparency International.

Управління якістю позитивно впливає на результати діяльності підприємства як у короткостроковому періоді, так і у

довгостроковій перспективі. Дослідженнями доведено, що управління якістю безпосередньо сприяє підвищенню прибутку та конкурентоспроможності підприємства. Система управління якістю, такою ж мірою як і КСВ, узгоджує свої дії з потребами та очікуваннями усіх зацікавлених сторін. Щодо чинників впливу, то управління якістю є значно менше залежним від суб'єктивізму топ-менеджерів у порівнянні з КСВ, а також є більш стійким відносно впливу макроекономічних чинників.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У макроекономічних та політичних реаліях України КСВ має певні бар'єри для реалізації з найвищою результативністю. Чинниками, що негативно впливають на результативність реалізації КСВ, є, серед інших, високий рівень корупції, слабкий інститут захисту прав споживачів, слабо розвинута політика екологічного управління на макрорівні, порівняно низький рівень соціальних та екологічних вимог з боку суспільства, значна перевага економічних інтересів усіх зацікавлених сторін (держави, бізнесу, профспілок та громадян) над соціальними інтересами та потребами.

З іншого боку, потреби забезпечення конкурентоспроможності, завдання закріплення та/або розширення позицій на ринках спонукають бізнес впроваджувати та розвивати КСВ.

Система управління підприємством має розглядати КСВ як модуль у своїй структурі. Цей модуль треба інтегрувати (адоптувати) шляхом поєднання цілей, принципів, процесів та методів КСВ з цілями, принципами, процесами та методами підсистем управління, зокрема з підсистемою якості, підсистемою екологічного управління тощо. Політика КСВ мусить бути поєднана з політикою інтегрованої системи управління підприємством, усі проекти та програми КСВ розробляться у рамках стратегічних та оперативних планів розвитку бізнесу. Таким чином, усі блоки системи управління підприємством будуть органічно зрощені з модулем КСВ. Кожна підсистема управління набуде спрямованості на сталий розвиток як підприємства, так і суспільства.

Дуже важливим завданням для подальших досліджень у цьому напрямку є розробка оціночного механізму синергетичного ефекту підсистеми якості та КСВ, їх сумісного впливу на короткострокові економіко-фінансові результати діяльності

підприємства, а також на рівень конкурентоспроможності підприємства й вартість бізнесу у довгостроковій перспективі.

Література

1. Frolova I., Lapina I. Corporate social responsibility in the framework of quality management // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 156. P. 178-182.

2. Frederick W.C. From CSR-1 to CSR-2: the maturing of business-and-society thought // *Business and Society*. 1978. Vol. 33(2). P. 150–164.

3. Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів / А. М. Колот // *Економічна теорія*. - 2013. - № 4. - С. 5-26. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2013_4_2.

4. Asatryan R. and Březinová O. Corporate Social Responsibility and financial performance in the airline industry in Central and Eastern Europe. *Magazine Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendeleianae Brunensis*. 2014. Vol. 62. No. 4. pp. 633-639.

5. White A. L. Business brief: Intangibles and CSR // *Business for Social Responsibility*. 2006. - Mode of access: https://www.bsr.org/reports/BSR_AW_Intangibles-CSR.pdf

6. Wartick S.L., Cochran P.L. The evolution of the corporate social performance model // *Academy of Management Review*. 1995. Vol. 10 (4). P.758-769.

7. Wood D.J. (1991). Corporate social performance revisited // *Academy of Management Review*. 1991. Vol. 16 (4). P. 691-718.

8. Chih H.-L., Chih H.-H., Chen T.-Y. On the Determinants of Corporate Social Responsibility: International Evidence on the Financial Industry // *Journal of Business Ethics*. 2010. Vol. 93. No. 1. P. 115-135.

9. Lee S. K., Park S. Y. Do socially responsible activities help hotels and casinos achieve their financial goals? // *International Journal of Hospitality Management*. 2009. Vol. 28. No. 1. P. 105-112.

10. Prado-Lorenzo J.-M., Gallego-Alvarez I., Garcia-Sanchez I.-M., Rodriguez-Dominguez L. Social responsibility in Spain. Practices and motivations in firms // *Management Decision*. 2008. Vol. 46. № 8. P. 1247 –1271.

11. Swanson D. L. Addressing a theoretical problem by reorienting the corporate social performance model. // *Academy of Management Review*. 1995. Vol. 20 (1). P. 43–64.

12. Lin C. H., Yang H. L., & Liou D. Y. The Impact of Corporate Social Responsibility on Financial Performance: Evidence from Business in Taiwan // *Technology in Society*. 2009. Vol. 31 № 1. P. 56-63.

3. Kolot A. M. Korporatyvna sotsial'na vidpovidal'nist': evolyutsiya ta rozvytok teoretychnykh pohlyadiv / A. M. Kolot // *Ekonomichna teoriya*. - 2013. - # 4. - S. 5-26. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2013_4_2.

Рецензент: Семенова В. Г., д.е.н., професор, Одеський національний економічний університет

5.04.2018

УДК 338.516.46: 330.46

JEL Classification: C 554

Каплієнко Олександр, Шило Сергій

МОДЕЛІ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ ТА ЇХ ЗБАЛАНСОВАНОГО ВИКОРИСТАННЯ У СКЛАДІ ЕНЕРГОСИСТЕМИ РЕГІОНУ

Розглядаються питання збалансованого розвитку ринку відновлюваних джерел енергії в Україні, які виникли з введенням "зеленого" тарифу. Визначається необхідність детального розгляду технологічних обмежень та пропонується розробка фінансової моделі для уникнення можливого банкрутства суб'єктів ринку та усунення дисбалансів при виробництві електроенергії. Проводиться аналіз поточної моделі "зеленого" тарифу, яка підтримує великих виробників. За підсумками аналізу світової історії розвитку енергетики доводиться, що саме генерація

невеликих потужностей привела до успіху. Визначається необхідність розробки нових моделей стимулювання відновлюваних джерел енергії, що зроблять цю сферу енергетики більш цікавою для малих та середніх бізнесів і забезпечать збалансований розвиток енергетичної системи разом з великими виробниками.

Ключові слова: енергоресурси, альтернативна енергетика, «зелений» тариф, суб'єкт господарювання, механізм стимуляції, енергозбереження, відновлювальні джерела енергії.

Каплиенко Александр, Шило Сергей

МОДЕЛИ СТИМУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ И ИХ СБАЛАНСИРОВАННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В СОСТАВЕ ЭНЕРГОСИСТЕМЫ РЕГИОНА

Рассматриваются вопросы сбалансированного развития рынка возобновляемых источников энергии в Украине, которые возникли с введением "зеленого" тарифа. Определяется необходимость детального рассмотрения технологических ограничений и предлагается разработка финансовой модели во избежание возможного банкротства субъектов рынка и устранения дисбалансов при производстве электроэнергии. Проводится анализ текущей модели "зеленого" тарифа, которая поддерживает крупных производителей. По итогам анализа мировой истории развития энергетики доказывается, что именно генерация небольших мощностей привела к успеху. Определяется необходимость разработки новых моделей стимулирования возобновляемых источников энергии, которые сделают эту сферу энергетики более интересной для малых и средних бизнесов и обеспечат сбалансированное развитие энергетической системы совместно с крупными производителями.

Ключевые слова: энергоресурсы, альтернативная энергетика, «зеленый» тариф, субъект хозяйствования, механизм стимуляции, энергосбережение, возобновляемые источники энергии.

STIMULATIONS MODELS FOR RENEWABLE ENERGY SOURCES DEVELOPMENT AND THEIR BALANCED USE IN THE COMPOSITION OF THE REGION ENERGY SYSTEM

The issues of balanced development of the renewable energy market in Ukraine, which arose with the introduction of a "green" tariff, are considered. The necessity of detailed consideration of technological restrictions is determined and the development of a financial model is proposed in order to avoid possible bankruptcy of market subjects and eliminate imbalances in the production of electricity. An analysis of the current model of the "green" tariff, which supports large producers, is being carried out. Based on the results of the analysis of the world history of energy development, it is proved that it was the generation of small capacities that led to success. The need to develop new models of stimulating renewable energy sources that will make this sphere of energy more interesting for small and medium-sized businesses is determined and the balanced development of the energy system together with large producers will be seen.

Key words: energy resources, alternative energy, "green" tariff, business entity, stimulation mechanism, energy saving, renewable energy sources.

Постановка проблеми. Парадигмою сталого розвитку є збалансований розвиток економіки та соціальної сфери і збереження екологічного стану. Економічний розвиток супроводжується збільшенням споживання енергетичних ресурсів у тому числі електричної енергії. Обмежені енергоресурси та зростання їх споживання суб'єктами господарювання приводить до все більшої популярності технологій видобутку енергії з альтернативних відновлюваних джерел. Але собівартість генерації такої енергії у сучасному занадто велика. Однак необхідно детально розглянути технологічні обмеження та моделі стимулювання відновлюваних джерел енергії, які зроблять цю сферу енергетики більш цікавою для всіх (малих, середніх та великих) виробників електроенергії та дозволять привернути увагу інвесторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цьому напрямі працює багато науковців. Слід відзначити внесок науковців, які проводять на протязі багатьох років міжнародні науково-практичні конференції за тематикою “Сталий розвиток – XXI століття: управління, технології, моделі (наукові читання імені Ігоря Недіна)”[1]. Проблема переходу на відновлювальні джерела електричної енергії оговорювалась неодноразово але єдиної концепції не існує і досі, а дискусії за даною тематикою продовжуються серед науковців і зараз.

Мета та завдання дослідження. Розглянути популярні технології видобутку енергії з альтернативних відновлюваних джерел та існуючі види стимулювання для суб’єктів господарювання щодо використання та виробництва такої енергії. Визначитися з подальшим шляхом розвитку технологій, методів та моделей стимулювання видобутку енергії з відновлюваних джерел.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі з обмеженими енергоресурсами і зростаючим споживанням технології видобутку енергії з альтернативних відновлюваних джерел набирають все більшої популярності. До таких джерел відносяться, в першу чергу, сонячна і вітрова енергії, геотермальна, гідротермальна, аеротермальна, гідроенергія, а також енергія біомаси. У багатьох розвинених країнах, що приділяють велику увагу розвитку відновлюваної енергетики, прийняті програми розвитку і збільшення обсягу використання даного виду енергії і спеціальні нормативно-правові акти, що встановлюють юридичні вимоги і правила в цій галузі. Так, Європейський Союз прийняв рішення збільшити частку нетрадиційних відновлюваних джерел енергії в енергобалансі до 20% до 2020 р., а Швеція за цей же час має намір досягти повної незалежності від викопного палива. У країнах, де частка відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) в енергобалансі найбільш висока, наприклад, в Швеції (46%), Фінляндії (30%) і Данії (25%), розроблені державні програми підтримки відновлюваної енергетики [2].

Як член Енергетичного співтовариства, Україна імплементувала Директиву Європейського Союзу 2009/28/ЄС про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел. Наша держава взяла на себе зобов'язання по досягненню обов'язкової частки відновлюваної енергії в структурі загального споживання в 2020 р на рівні 11%[3].

В Україні загальний річний технічно досяжний енергетичний потенціал альтернативних джерел енергії становить близько 64 млн. тонн нафтового еквівалента.

Україна, яка є об'єктом військової, інформаційної та енергетичної агресії, несе значні втрати, що призводить до зниження рівня виробництва і гальмує соціально-економічний розвиток. Україні варто використати всі аспекти і найменші можливості для зниження енергетичної залежності, впроваджувати чітку політику в енергогалузі, а саме: диверсифікацію джерел поставок енергетичних ресурсів, енергоефективність, енергозбереження та стрімкий розвиток використання ВДЕ.

Суб'єкти господарювання в своїй діяльності завжди потребують споживання енергетичних ресурсів. Тому будь-який продукт або послуга має у складі собівартості витрати на енергоресурси. Потреба в енергетичних ресурсах у кількісних характеристиках визначається досягнутим рівнем технології і орієнтації технології на конкретний вид енергетичного ресурсу, а вартісні характеристики залежать від рівня цін на відповідні енергетичні ресурси.

Серед енергетичних ресурсів найбільшу частку займають ресурси на основі вуглеводню. Цьому сприяв той факт, що ресурси мали відносно низьку ціну на період формування технологій суб'єктів господарювання. В діючих умовах ціни на них постійно зростають, тому для зменшення вартісних характеристик доцільно використовувати альтернативні джерела енергії. [4]

До найбільш перспективних джерел, виходячи з наявності відновлюємих ресурсів, слід віднести енергію сонця і вітру, а також енергію біомаси.

Сьогодні серед основних засад державної політики у сфері альтернативних джерел енергії можна виділити наступні:

- нарощування обсягів виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел, з метою економії традиційних ресурсів та зменшення енергетичної залежності країни;
- реструктуризація виробництва і збільшення питомої частки споживання енергії виробленої з альтернативних джерел;
- поліпшення екологічного стану довкілля за рахунок

зменшення негативного впливу при створенні та експлуатації об'єктів альтернативної енергетики суб'єктами господарювання;

- залучення вітчизняних та іноземних інвестицій у сферу альтернативних джерел енергії;

- підтримка підприємництва, в тому числі шляхом розробки і здійснення загальнодержавних і місцевих програм розвитку альтернативної енергетики.

На основі цих засад державою формується низка заходів щодо підтримки суб'єктів господарювання, діяльність яких спрямована на підвищення енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії або альтернативних видів палива.

- Державою проводиться стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії двома основними інструментами:

- встановлення «зеленого» тарифу на електричну енергію, вироблену з альтернативних джерел;

- надання митних та податкових пільг.

- Перший інструмент відноситься до суб'єктів господарювання, які виробляють енергію для подальшого її продажу. Другий інструмент дозволяє звільнити від оподаткування операції із ввезення на територію України (п. 197.16. ст. 197 розд. V Податкового кодексу):

- устаткування, яке працює на відновлюваних джерелах енергії, енергозберігаючого обладнання і матеріалів, засобів вимірювання, контролю та управління витратами паливно-енергетичних ресурсів, обладнання та матеріалів для виробництва альтернативних видів палива або для виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії;

- матеріалів, устаткування, комплектуючих, що використовуються для виробництва устаткування, яке працює на відновлюваних джерелах енергії;

- матеріалів, сировини, устаткування та комплектуючих, які будуть використовуватися у виробництві альтернативних видів палива або виробництві енергії з відновлюваних джерел енергії;

- енергозберігаючого обладнання і матеріалів, виробів, експлуатація яких забезпечує економію та раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів;

– засобів вимірювання, контролю та управління витратами паливно-енергетичних ресурсів.

Існує перелік товарів із зазначенням кодів згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності відповідно до норм кодексів встановлюється Кабінетом Міністрів.

Механізм реалізації даної пільги визначений постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.2016 №293 «Питання ввезення на митну територію України енергозберігаючих матеріалів, обладнання, устаткування та комплектувальних виробів за проектами демонстрації японських технологій».

Також надаються деякі пільги для суб'єктів господарювання, що працюють у сфері використання відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива. Наприклад, звільнення від оподаткування митом, при ввезенні на митну територію України або вивезенні за її межі, технічних та транспортних засобів, у тому числі самохідних сільськогосподарських машин, що працюють на біопаливі.

Але для суб'єктів господарювання та приватних домогосподарств є ще переваги альтернативної енергетики, а саме використання таких видів енергії для забезпечення власних потреб. Що по-перше дозволить знизити витрати на енергетичні носії, а по-друге дозволяє бути більш автономними - в разі відсутності основного носія енергії перейти на використання альтернативного.

Сьогодні все більша кількість людей віддають перевагу отриманню електроенергії за допомогою перетворення сонячної енергії. Справа в тому, що сонячні батареї постійно удосконалюються і модернізуються, тому часто повністю покривають витрати приватного будинку, а іноді і декількох будівель. Багато виробництв оснащуються сонячними батареями з метою подальшої економії коштів. Компанії-виробники сонячних батарей пропонують своїм клієнтам величезний асортимент високоякісних сонячних модулів різної потужності, особливостей та різновидів. Сонячні батареї відрізняються прийнятними цінами і прекрасними експлуатаційними характеристиками.

Використання сонячних батарей має наступні очевидні переваги:

– сонячні модулі не потребують будь-якого спеціального догляду, досить просто протирати їх від пилу;

- установка сонячних батарей виконується під кутом 70° , це забезпечує відведення снігу, також модулі не вимагають додаткових джерел палива, оскільки єдиним джерелом живлення є сонячна енергія;

- сонячні модулі працюють постійно весь час світового дня, навіть в похмурі і зимові дні, система повністю автоматизована, тому не потребує включення і відключення, накопичена днем енергія зберігається в спеціальних акумуляторах, що дозволяє власнику використовувати її в будь-який час доби;

- система є повністю безшумною;

- сонячні батареї мають тривалий термін служби, протягом 25-ти років вони ефективно продукують електроенергію, споживаючи енергію сонця, а в наступні 20 років ефективність батарей становить 80% від початкових показників.[5]

Але поки є і певні недоліки та проблеми, серед яких виділимо найбільш значущі на думку авторів. По-перше, слід розглянути економічні й фінансові аспекти, як видобутку таких видів енергії, так і подальшого її продажу. Проблеми видобутку альтернативних видів енергії полягають у виборі оптимального за технічними параметрами та ціною обладнання та місця розташування енергетичного комплексу. Однак неминучий розвиток альтернативної енергетики веде до поступового здешевлення обладнання та вдосконалення технологій видобутку.

Недоліки, які стосуються продажу «зеленої» енергії, базуються на побоюваннях споживачів щодо збільшення її вартості. Оскільки за чинною моделлю вся електроенергія вироблена в країні (з ВДЕ, ГЕС, АЕС та інших джерел) "переміщується" і ціна для споживачів зростає несуттєво. Натомість виникає питання, скільки ще потужностей за "зеленим" тарифом можна підключити до мережі до того часу, коли споживач почне помічати збільшення ціни. Лінійне масштабування такої моделі є проблемним.

По-друге є проблеми технічного характеру, котрі стосуються балансування об'єднаної енергосистеми. Такі джерела енергії як сонце та вітер за своєю природою є непостійними та можуть викликати піки та провали у роботі енергосистеми, що приводить до виникнення додаткових витрат на балансування. Але існують електричні станції на основі альтернативних видів енергії, де виробництво струму можна передбачати (наприклад малими

ГЕС, біомасовими ТЕЦ або біогазовими установками). Також їх можна застосовувати у балансуванні енергосистеми.

При балансуванні великі електростанції потребують значної потужності, а малі установки на альтернативних видах енергії не створюють проблем для розподільчих електромереж та, навіть, дозволяють дещо покращувати якість електроенергії.

Ці особливості, ще поки, не враховуються при розробці схеми підтримки відновлюваних джерел енергії, тому кількість сонячних електростанцій середньої потужності(до 500 КВт) поки є досить невеликою.

На сьогодні в Україні не передбачено стимулювання за участь у балансуванні системи. А стимул з боку держави мають великі виробники електроенергії з ВДЕ. Тому будівництво станцій незалежно від попиту на струм може привести до проблем з балансуванням у певних регіонах.

Разом з тим, сучасна система виробництва електроенергії з ВДЕ має успіхи, серед яких — стрімке зростання кількості приватних сонячних електростанцій. Ще у 2015 році їх було приблизно 250, а 1 січня 2018 року вже понад 3100. [6]

Ринок відновлюваних джерел енергії в Україні запустився з введенням "зеленого" тарифу, однак він має як низку недоліків, так і низку переваг. Необхідно детально розглянути технологічні обмеження та розробити фінансову модель, що дасть відповіді на питання можливого банкрутства ринку та дисбалансів при виробництві енергії.

Крім того, малі та середні бізнеси мало зацікавлені у встановленні установок невеликої потужності, тому що поточна модель "зеленого" тарифу підтримує великих виробників. Однак, виходячи зі світової історії розвитку ВДЕ (німецький "енергетичний перехід"), саме генерація невеликих потужностей привела до успіху.

"Зелений" тариф — не є єдиним механізмом стимулювання виробництва енергії з відновлюваних джерел. Країни, що підтримують розвиток альтернативної енергетики впроваджують різні моделі підтримки. Одним із способів такого стимулювання є "зелені" сертифікати. Така система діє у США, Канаді, Австралії, Швеції, Норвегії, Великобританії.

Суть системи полягає у тому, що кожна нова кіловат-година з ВДЕ отримує визначену кількість сертифікатів, які продаються та купуються на вільному ринку. Щоб створювати попит на ці сертифікати, регулятор встановлює квоти на обов'язковий вміст "зеленої" енергії в усьому об'ємі продажу електроенергії постачальниками.

Регулюючи кількість сертифікатів на кВт-год для кожного джерела енергії, ця система дозволяє не тільки стимулювати розвиток ВДЕ, а й поступово встановлювати відсоток енергії з ВДЕ в загальному енергoprосторі країни.

Таке регулювання дозволяє створити динамічну систему, яка забезпечує більш швидку адаптацію до світових цін на "зелені" потужності і яку можна ефективно контролювати та на відміну від системи "зеленого" тарифу не потребує довгих розрахунків.

Вигоду від такої системи можуть отримувати навіть станції, які не підключені до загальної мережі — завдяки тому, що не створюють навантаження та не споживають енергію з викопних видів палива.

Розглянувши азіатський досвід, бачимо, що Китай та Японія щорічно переглядають національні або провінційні "зелені" тарифи. Регулятори цих країн враховують технологічний вплив на ціну і відображають це у своїх рішеннях.

Виходячи з розміру станції, тариф визначається на аукціоні, тим самим виникають конкурентні відносини між виробниками "зеленої" енергії, що пропонують найнижчий тариф.

Також поширені так звані тарифні аукціони. На них великі гравці змагаються за право довгострокової поставки електроенергії і для виграшу пропонують нижчі ціни. Через оголошення аукціонів лише на певні обсяги потужностей, уряд, протягом року, регулює кількість ВДЕ для кожного виду генерації.

Крім того, вигода ринку базується на прогнозуванні стабільних цін на десятки роки. Не так давно на аукціонах в Мексиці та Саудівській Аравії були отримані ціни на енергію для сонячних станцій нижче 60 українських копійок.

Також аукціонна система цікава для великих виробників тим, що дає можливість досягти низьких витрат завдяки економії на масштабі. Однак ця модель може працювати лише як частина загальної моделі підтримки генерації з ВДЕ.

Більшість країн використовують одночасно різні моделі стимулювання ВДЕ. Розумне поєднання різних підходів підтримує розвиток системи альтернативної енергетики.

Противники ВДЕ стверджують, що ці джерела енергії неконкурентні і працюють лише завдяки підвищеному "зеленому" тарифу. Однак багато країн при використанні ВДЕ досягли паритету за цінами з викопними джерелами енергії.

Прикладом може бути США, де ніколи не було стимулюючих тарифів, однак сьогодні активно будуються комерційні сонячні та вітрові електростанції. Також слід наголосити, що частка традиційної енергетики зросла завдяки державним дотаціям. Отже, конкуренція за ціною для великих установок з ВДЕ уже можлива. Це спричинено суттєвим зменшенням вартості встановлених потужностей протягом останнього десятиріччя.

Коректна робота конкурентних схем неможлива без включення в ціну екстерналій. Екстерналіями теплової енергетики є, наприклад, витрати системи охорони здоров'я на лікування хвороб, спричинених викидами вугільних ТЕС і ТЕЦ. У країнах ЄС існує податок на вуглець, який є способом оподаткування шкідливих викидів від того чи іншого виробництва.

За умови впровадження європейських підходів до податку на вуглець конкуренція між виробниками електроенергії з різних джерел стає реальною. В Україні податок на тону CO_2 становить 1 цент, у Польщі — 1 дол, в Норвегії — 56 дол, у Франції — 36 дол, у Швеції — 140 дол.[5]

Необхідно зазначити, що альтернативна енергетика є однією з небагатьох галузей, в які інвестори продовжують вкладати кошти. Поступово знижується вартість обладнання сонячних електростанцій і продовжують впроваджуватися нові технології в цій галузі. Наприклад, в 2016 році на Дніпропетровщині запущена перша у Східній Європі трекерна сонячна електростанція. На її панелях встановлені модулі з функцією руху, які стежать за рухом сонця. Рух батареї дозволяє виробляти на 50% більше енергії, ніж звичайні стаціонарні установки. Сонячна електростанція «Солар Парк Підгородне» повністю побудована за рахунок вітчизняних інвестицій. На третю чергу бізнесмени витратили майже 20 млн. гривень. Ця станція дає можливість обслуговувати близько 27 000

домогосподарств протягом року. Не в останню чергу це сталося завдяки сприянню місцевої влади, які допомагали бізнесу долати труднощі і, як результат, - інвестори продовжують вкладати кошти.

Висновки. У недалекому майбутньому потрібні будуть нові моделі стимулювання ВДЕ, що зроблять можливим вирішення деяких питань, без яких інвесторам буде нецікаво вкладати кошти у альтернативну енергетику. Перш за все, це проблемне для України питання підключень. Також не менш важливо гарантувати, що ринок буде купувати електроенергію саме у виробника.

Слід зазначити, що ідеальних схем підтримки ВДЕ не існує, тому кожна країна створює їх відповідно до своїх потреб. На даному етапі для України потреба нарощувати генерацію електроенергії з альтернативних джерел необхідна. Головною причиною такої необхідності є технічний і технологічний розвиток суспільства, що потребує все більше енергії, а вартість типових енергоносіїв постійно зростає.

Перспективи подальших досліджень. Саме тому, вже сьогодні, необхідно комплексно підходити до створення майбутніх механізмів стимуляції та підтримки альтернативної енергетики. Потрібна розробка цілісного підходу, щодо збалансованості інтересів всіх учасників ринку електроенергії.

Література

1. Сталий розвиток – XXI століття: управління, технології, моделі. Дискусії 2016: колективна монографія / Андерсон В.М., Балджи М.Д., Баркан В.І. (та ін.); Інститут телекомунікацій та глобального інформаційного простору НАН України; НТТУ “Київський політехнічний інститут”; Вища економіко-гуманітарна школа / за наук. Ред. Проф. Хлобистова Є.В. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2016. – 590 с.

2. Сайт інформаційного ресурсу «Енергетика України». Україна в 2013 р. ввела в експлуатацію 539 МВт «зеленої» енергетики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uaenergy.com.ua/post/17649/ukraina-v-2013-g-vvela-v-ekspluatatsiyu-539-mvt-zelenoj/>

3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 902-р «Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року» / Урядовий кур'єр від 15.10.2014 — № 190

4. Корольков В.В. Науково-технологічна євро інтеграція України, як стратегія розвитку ринку високих технологій [Текст] // Корольков В.В., Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць. ЛНТУ.- Випуск 6(23).-Ч.1.-Луцьк,2009.- 460с. (С. 355-370)

5. Пізнання й досвід – шлях до сучасної енергетики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://energetika.in.ua/ru/books/book-2/part-3/section-10/87-entsiklopediya/elektroenergetika-ta-okhorona-navkolishnogo-seredovishcha-funktsionuvannya-energetiki-u-suchasnomu-sviti/chastina-1-vidnovlyuvalna-netraditsijna-energetika/rozdil-2-dzherela-vidnovlyuvalnoji-netraditsijnoji-energetiki/2-1-sonyachna-energetika/242-2-1-2-sonyachna-elektroenergetika>

6. Зінченко А., Михайленко О. «Зелена» революція в Україні: для всіх чи для обраних» -, Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/02/16/634141/>

1. Stalyy rozvytok – KhKhI stolittya: upravlinnya, tekhnolohiyi, modeli. Diskusiyi 2016: kolektyvna monohrafiya / Anderson V.M., Baldzhy M.D., Barkan V.I. (ta in.); Instytut telekomunikatsiy ta hlobal'noho informatsynoho prostoru NAN Ukrayiny; NTTU “Kyiv's'kyu politekhnichnyy ins'tytut”; Vyshcha ekonomiko-humanitarna shkola / za nauk. Red. Prof. Khlobystova Ye.V. – Cherkasy: vydavets' Chabanenko Yu., 2016. – 590 s.

2. Sayt informatsynoho resursu «Enerhetyka Ukrayiny». Ukrayina v 2013 r. vvela v ekspluatatsiyu 539 MVt «zelenoyi» enerhetyky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu:<http://www.uaenergy.com.ua/post/17649/ukraina-v-2013-g-vvela-v-ekspluatatsiyu-539-mvt-zelenoj/>

3. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 1 zhovtnya 2014 r. # 902-r «Pro Natsional'nyy plan diy z vidnovlyuvanoyi enerhetyky na period do 2020 roku» / Uryadovyy kur"yer vid 15.10.2014 — # 190

4. Korol'kov V.V. Naukovo-tehnolohichna yevro intehratsiya Ukrainy, yak stratehiya rozvytku rynku vysokykh tekhnolohiy [Tekst] // Korol'kov V.V., Ekonomichni nauky. Seriya «Ekonomichna teoriya ta ekonomichna istoriya». Zbirnyk naukovykh prats'. LNTU.- Vypusk 6(23).-Ch.1.-Luts'k,2009.- 460s. (S. 355-370)

5. Piznannya y dosvid – shlyakh do suchasnoyi enerhetyky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://energetika.in.ua/ru/books/book-2/part-3/section-10/87-entsiklopediya/elektroenergetika-ta-okhorona-navkolishnogo-seredovishcha-funktsionuvannya-energetiki-u-suchasnomu-sviti/chastina-1-vidnovlyuvalna-netraditsijna-energetika/rozdil-2-dzherela-vidnovlyuvalnoji-netraditsijnoji-energetiki/2-1-sonyachna-energetika/242-2-1-2-sonyachna-elektroenergetika>

6. Zinchenko A., Mykhaylenko O. «Zelena» revolyutsiya v Ukraini: dlya vsikh chy dlya obranykh» -, Ekonomichna pravda [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/02/16/634141/>

Рецензент: Балджи М.Д. д.е.н., професор, Одеський національний економічний університет

17.04.2018

УДК 336.744

JEL Classification: H 331

Коцюрубенко Ганна

ГРОШОВІ ПЕРЕКАЗИ ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ

У статті розглянуто тлумачення інвестиційного потенціалу домогосподарств та наведено авторське визначення інвестиційного потенціалу. Встановлено взаємозв'язок між доходами, заощадженням

та інвестиційними ресурсами. Розглянуто причини, які спонукають членів домогосподарств від'їжджати за кордон. Проаналізовано обсяги, структуру та канали здійснення приватних переказів на територію України. Акцентовано увагу на збільшенні обсягів використання неформальних каналів здійснення переказів, наведено передумови формування такої тенденції. Обґрунтовано авторську точку зору щодо ролі грошових переказів у формуванні інвестиційного потенціалу домогосподарств. Обґрунтовано доцільність акцентування уваги на підтримці та розвитку малого та індивідуального підприємництва як альтернативи для домогосподарств при пошуку варіантів збільшення отримуваних активних доходів – доходів від реалізації власної праці.

Ключові слова: доходи домогосподарств, грошові перекази, інвестиційний потенціал, трудова міграція, фінансові ресурси домогосподарств, заощадження

Коцюрубенко Анна

ДЕНЕЖНЫЕ ПЕРЕВОДЫ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ДОМОХОЗЯЙСТВ УКРАИНЫ

В статье рассмотрено толкование инвестиционного потенциала домохозяйств и приведено авторское определение инвестиционного потенциала. Установлена взаимосвязь между доходами, сбережением и инвестиционными ресурсами. Рассмотрены причины, побуждающие членов домохозяйств уезжать за границу. Проанализированы объемы, структура и каналы осуществления частных переводов на территорию Украины. Акцентируется внимание на увеличении объемов использования неформальных каналов осуществления переводов, приведены предпосылки формирования такой тенденции. Обоснованно авторскую точку зрения о роли денежных переводов в формировании инвестиционного потенциала домохозяйств. Обоснована целесообразность акцентирования внимания на поддержке и развитии малого и индивидуального предпринимательства как альтернативы для домохозяйств при поиске вариантов увеличения получаемых активных доходов - доходов от

реализации собственного труда.

Ключевые слова: доходы домохозяйств, денежные переводы, инвестиционный потенциал, трудовая миграция, финансовые ресурсы домохозяйств, сбережения

Kotsiurubenko Ganna

MONEY TRANSFERS AND THEIR ROLE IN FORMATION OF INVESTMENT POTENTIAL OF HOUSEHOLDS OF UKRAINE

The article deals with the interpretation of the investment potential of households and gives an author's definition of investment potential. Established the relationship of income, savings and investment resources. The reasons that encourage household members to travel abroad are considered. The volumes, structure and channels of private transfers to the territory of Ukraine are analyzed. The attention is focused on the increase of the use of informal channels for the implementation of transfers, the preconditions for the formation of such a trend are presented. The author's point of view about the role of remittances in forming the investment potential of households is substantiated. The expediency of emphasizing the emphasis on support and development of small and individual entrepreneurship as an alternative to households in the search for options for increasing the received active revenues - income from the implementation of their own work is substantiated.

Key words: household incomes, remittances, investment potential, labor migration, household financial resources, savings

Постановка проблеми. Розвиток економіки держави досить істотно залежить від інвестиційних процесів, що мають місце в системі взаємодії ринкових суб'єктів. Вибір об'єкта інвестування переважно залежить від рівня інвестиційного доходу, який може забезпечити обраний актив, однак корегується величиною ризику втрати активу. Поряд з тим, домогосподарства, як учасники фінансового ринку та потенційні інвестори, мають деякі особливості щодо здійснення інвестицій, зокрема обумовлені фізіологічними особливостями, як то необхідність забезпечення мінімальних потреб у їжі та одязі є

пріоритетними перед інвестиційною діяльністю. Хоча не можна виключати варіанти відмови учасників домогосподарств від забезпечення фізіологічних потреб (наприклад, економія на продуктах харчування) задля здійснення нагромаджень та проведення інвестиційних операцій, кінцевою метою яких є отримання прибутку. Втім, повністю відмовитись від забезпечення першочергових потреб, домогосподарство не в змозі, що впливає на можливості формувати заощадження та трансформувати їх у інвестиційні ресурси для економіки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливість активізації залучення заощаджень домогосподарств до інвестиційних операцій, як вагової складової потенціалу розвитку вітчизняної економічної системи, обумовила значний науковий інтерес до дослідження структури та аналізу стану формування заощаджень домогосподарств та трансформації їх у фінансові активи, зокрема дослідженням даних аспектів займались такі науковці як В. Б. Тропіна, А. Ю. Рамський, А. М. Вдовіченко, В. Я. Карковська та інші.

Пряма залежність обсягу та величини заощаджень від співвідношення між величиною доходів та витрат домогосподарств обумовили значний науковий інтерес до моніторингу джерел формування та напрямів використання фінансових ресурсів домогосподарств. Окреслені напрями знаходяться у колі інтересів таких дослідників, як Т. О. Кізима, О. І. Пікулик, М. М. Пітюлич, Ю. Б. Кушнір, Г. М. Македон та інші.

Невирішені раніше частин загальної проблеми. Здійснені наукові напрацювання та проведені статистичні та економічні дослідження сформували ґрунтовну базу для подальших досліджень та поглиблення зроблених напрацювань. Тим паче, що зміни економічної ситуації та реагування на зовнішні впливи політичних чинників, обумовлюють важливість зміщення акцентів дослідження інвестиційних можливостей домогосподарств з урахування існуючих тенденцій на ринку робочої сили в Україні та тенденцій формування структури грошових доходів населення.

Як свідчать статистичні дані та результати здійснених опитувань, що проводились різними соціологічними та рейтинговими агентствами, з року в рік, тенденція до від'їзду за кордон громадян України збільшується. Так, наприклад, у 2017 році, лише польські

роботодавці подали майже один мільйон сімсот тисяч заяв про намір працевлаштувати громадян України, що втричі більше, ніж у 2016 році, а з 2014 року це зростання становить 350% [1]. За даними Євростату, у «2013-му вперше оформили дозвіл на перебування в країнах ЄС 236 тис. українців, у 2015-му – 493 тис., 2016-му – 589 тис. осіб» [2]. Окреслені тенденції дають змогу прогнозувати збільшення питомої ваги доходів, зароблених за кордоном у структурі грошових доходів домогосподарств.

Мета статті. Такі процеси обумовлюють доцільність акцентування уваги на дослідженні грошових переказів, отриманих з-за кордону від «заробітчанин»-учасників домогосподарства як джерела формування доходів домогосподарства саме в контексті впливу на кінцеве споживання та формування інвестиційних ресурсів домогосподарства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічна активність домогосподарств на фінансовому ринку залежить від багатьох факторів, зокрема кон'юнктури ринку, обізнаності щодо фінансових інструментів, загальної структури доходів та витрат домогосподарств тощо. Поряд з тим, останній фактор має як психологічну складову (звичка здійснювати заощадження та займатись інвестиційною діяльністю), так і обумовлюється рівнем та співвідношенням між доходами та витратами домогосподарства, пов'язаними з життєзабезпеченням.

Що ж стосується грошових коштів, які залишаються у розпорядженні домогосподарства після здійснення витрат на споживання, то саме вони є основою для формування заощаджень.

В економічній теорії взаємозв'язок між споживанням та заощадженням знаходить відображення в рівнянні:

$$I = C + S, \quad (1)$$

де I – дохід домогосподарства, C – поточне споживання, S – заощадження.

Дане рівняння демонструє залежність між собою процесів споживання та заощадження, а від так, можна говорити, що зміна витрат на споживання відображається на можливості здійснення заощаджень.

Інвестиційний потенціал домогосподарств тісно пов'язаний з формуванням заощаджень домогосподарством. Рамський Ю. М. наголошує що «заощадження трансформується у інвестиційний ресурс та є інвестиційним потенціалом за наявності правової та гарантійної забезпеченості пропозиції інвестиційних продуктів» [3, с. 60].

Поряд з тим, інвестиційний потенціал у будь-якому разі формується у домогосподарства, навіть за умови відсутності належного рівня розвитку фінансового ринку. У випадку відсутності доступних фінансових інструментів, інвестиційний потенціал домогосподарств не має змогу реалізуватись, однак він є сформованим.

Якщо звернутись до пояснень, що надають тлумачні словники, то значення «потенціалу» пояснюють як «запас чогонебудь; резерв; сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил і т. ін., що можуть бути використані в якій-небудь галузі, ділянці, сфері» [4, с. 402].

Інвестиційний потенціал є сукупністю грошових коштів, що знаходяться в розпорядженні домогосподарства, які можуть авансуватись у фінансові інструменти; це та частина фінансових ресурсів домогосподарства, що формує основу збільшення доходної бази функціонування домогосподарства та може використовуватись для інвестиційних операцій без погіршення умов для забезпечення споживчих потреб, а також виступає потенційним об'єктом управління, тому як формує певний надлишок над необхідним споживанням.

Першочерговим для домогосподарств, в будь-якому разі, залишається завдання забезпечення життєдіяльності, і вже як наступний крок можна розглядати здійснення заощаджень та формування інвестиційного потенціалу.

Важливість саме життєзабезпечення виступає одним з головних факторів для міграції членів домогосподарств за кордон. Так, зокрема за даними опитувань, проведених експертами Міжнародного кадрового порталу hh.ua, у 2016 році для більшості українських домогосподарств головними причинами трудової міграції були саме низькі рівні заробітної плати (53% респондентів), відсутність стабільної ситуації в економіці (39 % респондентів) та високі інфляційні ризики (49% респондентів). Варто відзначити, що

майже третина опитаних до вирішальних факторів міграції віднесли відсутність належного медичного забезпечення та страхового захисту [5]. Відповідно до досліджень, проведених експертами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, причини міграції відрізняються також, залежно від груп населення, зокрема для осіб працездатного віку, рушійними факторами виступають рівень заробітної плати та безпека життєдіяльності [6]. Фактично підтверджується теза про відсутність у українських домогосподарств коштів для належного забезпечення своєї життєдіяльності, що в цілому впливає на:

- неможливість здійснення нагромаджень домогосподарствами, з огляду на низький рівень доходів,
- відсутність потенціальних «довгих» інвестиційних ресурсів для економіки, з огляду на економічну та політичну нестабільність в країні.

Окремо варто звернути увагу на відсутність «інфраструктури» для створення належних умови функціонування домогосподарств – медичне забезпечення, система страхового захисту тощо. Дані складові відносяться саме до переліку тих послуг, забезпечення яких, дає членам домогосподарства належний рівень життєзабезпечення.

Отже, з огляду на причини, що змушують осіб працевлаштовуватись поза межами України, доцільно зробити висновок, що доходи, отримувані від такої міграції в першу чергу направлені саме на забезпечення потреб у споживанні для учасників домогосподарств, і лише у випадку їх задоволення доходи трудових мігрантів можуть потенційно виступати інвестиційним джерелом для економіки України.

Як свідчать дані Національного Банку України (НБУ), динаміка приватних грошових переказів в Україну демонструє стійку тенденцію до зростання (табл. 1).

Варто зазначити, що найбільший темп приросту демонструє саме показник оплати праці – за 2017 рік, порівняно з 2016 приріст показника «чиста оплата праці», що являє собою кошти, передані в економіку країну-походження заробітчанина, склав 32% порівняно з приростом 2016 до 2015 року який склав 16%.

Поряд з тим, збільшились обсяги переказів, що здійснюються неформально (табл.2.).

Таблиця 1.

Динаміка обсягів приватних грошових переказів до України,
млн..грн. [7]

Показники	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1. Оплата праці, у тому числі:	5542	6782	5183	5631	6731	9213
1.a витрати мігрантів у країні перебування	876	1072	821	1313	1669	2411
1.b податки у країні перебування	47	58	44	202	268	466
2. Чиста оплата праці (1. - 1.a - 1.b)	4619	5652	4318	4116	4794	6336
3. Приватні трансферти, у тому числі:	2907	2885	2171	2843	2741	2995
Грошові перекази робітників, що працюють за кордоном більше року	1749	1531	1165	1013	906	996
Інші приватні трансферти	1158	1354	1006	1830	1835	1999
4. Приватні перекази (2.+ 3.)	7526	8537	6489	6959	7535	9331

Таблиця 2.

Обсяги грошових переказів за каналами здійснення
млн..грн., 2012-2017 рр. [7]

Канали здійснення переказів грошових коштів:	2012	2013	2014	2015	2016	2017
– через коррахунки банків	3278	3293	2410	2005	2145	2591
– через міжнародні платіжні системи*	3213	4084	3190	2331	2345	2247
– за постачальними каналами	1035	1160	889	2623	3045	2960

* без урахування переказів, що здійснюються на користь нерезидентів

Як свідчать дані НБУ, протягом 2015-2017 років збільшилися обсяги використання неформальних каналів здійснення переказів, що цілком доцільно вважати наслідком:

- зменшенням довіри до національної фінансової системи;
- небажанням сплачувати тарифи за користування платіжними системами;
- працевлаштування без належного оформлення та намаганням максимально уникнути оподаткування отриманих доходів.

Позитивно вплинути на ситуацію, що склалась, могли б, звичайно, інвестиційні операції домогосподарств, у випадку їх проведення на території України. Однак, як свідчать дані опитувань, що проводились Державним комітетом статистики України (Держстат), лише 6,2% домогосподарств визначили себе, як ті, що мали змогу та здійснювали заощадження. Поряд з тим, майже 45% населення вважає себе неспроможним здійснювати заощадження. (рис. 1.).

Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів

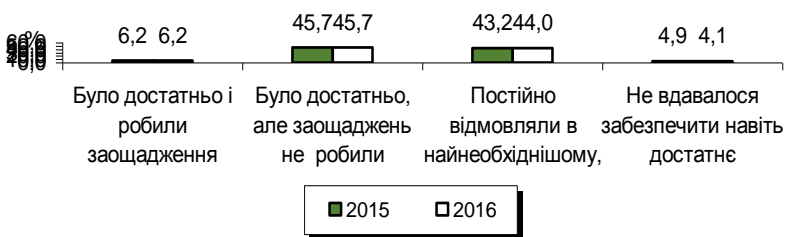

Рис. 1. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів, % [8]

Окремо слід звернути увагу на значну частку домогосподарств, які мали змогу, однак не здійснювали заощадження, що свідчить про

відсутність «культури» та «звички» формувати та здійснювати заощадження, залучатись до інвестиційних проєктів і програм.

Ситуація більш ускладнюється, з огляду на позицію учасників опитування щодо шляхів витрачання потенційно збільшених доходів за трьома найбільш пріоритетними напрямками. Так, за даними Держстату, у 2016 році більше 50% домогосподарств спрямували б додаткові кошти в першу чергу на відпочинок, 49% – на лікування, і лише 42–25% – відповідно на поліпшення житлових умов, на придбання одягу й взуття, побутової техніки, на покращання харчування та на накопичення. При цьому скоротилися на 2 в.п., порівняно з 2015 р., частки таких домогосподарств, які витратили б додаткові кошти на придбання одягу й взуття, побутової техніки і зросли на 2–0,6 в.п. частки респондентів, які спрямували б кошти на поліпшення житлових умов, на лікування, відпочинок, освіту та на розвиток підприємництва [8].

Окреслені статистичні спостереження та опитування є співставними з даними щодо структури витрат домогосподарств. Так, зокрема, за даними Держстату, питома вага статті «придбання товарів та послуг» у 2016 році сягає 90%.

Протягом останніх п'яти років питома вага збільшилась з 2012 року на 10% (табл. 3). Така ситуація яскраво демонструє пріоритети напрямів витрачання отриманих доходів.

Отже, доцільно констатувати, що вітчизняні домогосподарства в першу чергу зацікавлені не у здійсненні інвестиційних операцій, а саме у забезпеченні споживчих потреб. З огляду на зазначене та враховуючи причини, які спонукають громадян України від'їжджати за кордон, логічно зробити висновок, що грошові перекази з-за кордону виступають в першу чергу джерелом забезпечення саме споживчих потреб, а інвестиційний потенціал, навіть у випадку якщо є змога його сформувати буде витрачатись на створення умов для міграції родини за кордон або формування фінансової бази для навчання дітей за кордоном, що в обох випадках не дає змоги залучити інвестиційний ресурс до економіки України.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Окреслена ситуація потребує активізації державної політики не лише щодо повернення заробітчан в Україну, але й створення умов для можливості реалізації населення в середині країни. В умовах кризових

ситуацій та нестабільних економічних умов, рушійним фактором можуть стати саме індивідуальні підприємці, функціонування яких дасть змогу не лише забезпечити робочими місцями значну частку населення, яка не задоволена рівнем оплати праці, як найманих робітників, але й створить альтернативу для населення при пошуку шляхів збільшення грошових доходів на противагу роботі за кордоном.

Таблиця 3

Витрати та заощадження населення, млн. грн.,

2012-2016 рр.[8]

Рік	2012	2013	2014	2015	2016
Витрати та заощадження – всього, у тому числі:	1457864	1548733	1516768	1735858	1989771
придбання товарів та послуг	1194791	1304031	1316757	1553757	1815142
доходи від власності (сплачені)	18567	21091	23495	18583	15564
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	97226	107345	145736	150539	176956
нагромадження нефінансових активів	-2954	5378	2912	-2117	-5481
приріст фінансових активів	150234	110888	27868	15096	-12410

Розвиток індивідуальних підприємців за сучасних умов не потребує значних інвестицій. Різноманітні «хенд-мейд» вироби користуються значною популярністю, крім того просування товарів стало значно динамічніше завдяки використанню мережі Інтернет та соціальних мереж, що значно здешевлює витрати на розробку та підтримання власного сайту поряд з тим, дає змогу розповсюдити інформацію про продукт чи послугу.

Вагомою складовою державної політики, також має стати процес розбудови системи соціальної інфраструктури з чітким регламентуванням завдань та фінансових ресурсів, які на це витрачаються.

Акцентування уваги на цих напрямках обумовлено саме з огляду на їх актуальність як передумову для від'їзду робочої сили за кордон, а від так, і відтік потенційних інвестиційних ресурсів для вітчизняної фінансової системи.

Література

1. Інформаційна агенція «Дивись.info» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dyvys.info/2018/03/07/tse-niby-zhyttya-na-vokzali-chomu-ukrayintsi-yidut-za-kordon-na-zarobitky-j-chomu-povertayutsya/>

2. Білозір М. Трудова міграція: куди їдуть українці та чому не хочуть працювати вдома [Електронний ресурс] / М. Білозір// Інформаційне агентство ZIK – Режим доступу: : https://zik.ua/news/2018/04/02/trudova_migratsiya_kudy_idut_ukraintsi_ta_chomu_ne_hochut_pratsyuvaty_vdoma_1297401

3. Рамський А. Ю. Інвестиційний потенціал домогосподарств : монографія / А. Ю. Рамський. — К. : КНУТД, 2014. — 352 с.

4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. 8.

5. Бізнес портал Delo.UA [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://delo.ua/lifestyle/ukraincy-nazvali-glavnye-prichiny-trudovoj-migracii-318777/>

6. Експерт назвав главные причины трудовой миграции из Украины [Електронний ресурс] /Інформаційне агентство УНІАН – Режим доступу: <https://economics.unian.net/other/10025534-ekspert-nazval-glavnye-prichiny-trudovoy-migracii-iz-ukrainy.html>

7. Офіційний портал Національного Банку України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208357>

8. Офіційний портал Державного комітету статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/gdn/sdrsd/arh_sdrsd.html

1. Informatsiyna ahentsiya «Dyvys'.info» [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <https://dyvys.info/2018/03/07/tse-niby-zhyttya-na-vokzali-chomu-ukrayintsi-yidut-za-kordon-na-zarobitky-j-chomu-povertayutsya/>
2. Bilozir M. Trudova mihratsiya: kudy yidut' ukrayintsi ta chomu ne khochut' pratsyuvaty vdoma [Elektronnyy resurs] / M. Bilozir// Informatsiyne ahent-stvo ZIK – Rezhym dostupu: : https://zik.ua/news/2018/04/02/trudova_migratsiya_kudy_idut_ukrayintsi_ta_chomu_ne_hochut_pratsyuvaty_vdoma_1297401
3. Rams'kyy A. Yu. Investytsiynyy potentsial domohospodarstv : monohrafiya / A. Yu. Rams'kyy. — K. : KNUVD, 2014. — 352 s.
4. Slovnyk ukrayins'koyi movy: v 11 tt. / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. — K.: Naukova dumka, 1970—1980. — T. 8.
5. Biznes portal Delo.UA [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <https://delo.ua/lifestyle/ukraincy-nazvali-glavnye-prichiny-trudovoj-migracii-318777/>
6. Эксперт назвал главные причины трудовой миграции из Украины [Elektronnyy resurs] /Informatsiyne ahent-stvo UNIAN – Rezhym dostupu: <https://economics.unian.net/other/10025534-ekspert-nazval-glavnye-prichiny-trudovoy-migracii-iz-ukrainy.html>
7. Ofitsiynyy portal Natsional'noho Banku Ukrayiny [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208357>
8. Ofitsiynyy portal Derzhavnoho komitetu statystyky Ukrayiny [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/gdn/sdrsd/arh_sdrsd.html

Рецензент: Волохова І. С. – д.е.н., доцент, зав. кафедри фінансів, Одеський національний економічний університет

15.05.2018

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

У статті розглянуто теоретичні аспекти конкурентоспроможності підприємства, проведено аналіз фінансового стану об'єкту дослідження та оцінка рівня і резервів щодо підвищення конкурентоспроможності установи. Також досліджено сутність поняття «конкурентоспроможність» та викладені основні шляхи підвищення конкурентоспроможності підприємства в сучасних ринкових умовах. Надано економічне обґрунтування шляхів підвищення конкурентоспроможності. Наведено існуючі кількісні методи оцінки конкурентоспроможності та зроблено висновок щодо відсутності якісної оцінки. Наведені погляди відомих вчених на категорію "конкурентоспроможність"

Ключові слова: торговельне підприємство, конкурентоспроможність, маркетингова стратегія, попит, пропозиція, платоспроможність.

Магомедов Анвар

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

В статье рассмотрены теоретические аспекты конкурентоспособности предприятия, проведен анализ финансового состояния объекта исследования и оценка уровня и резервов по повышению конкурентоспособности учреждения. Также исследована сущность понятия «конкурентоспособность» и изложены основные пути повышения конкурентоспособности предприятия в современных рыночных условиях. Предоставлено экономическое обоснование путей повышения конкурентоспособности. Приведены существующие количественные методы оценки конкурентоспособности и сделан вывод об отсутствии качественной оценки.

Ключевые слова: торговое предприятие, конкурентоспособность, маркетинговая стратегия, спрос, предложение, платежеспособность. Приведены взгляды известных ученых на категорию "конкурентоспособность".

Magomedov Anvar

WAYS TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISE

The theoretical aspects of enterprise competitiveness are considered in the paper; the analysis of the financial condition of the research object and the assessment of the level and reels for increasing the competitiveness of the institution are carried out. The essence of the concept of "competitiveness" is also explored and the main ways of increasing the competitiveness of the enterprise in the current market conditions are outlined. Economic justification of ways to increase competitiveness is given. Presents the existing quantitative methods for assessing competitiveness and concluded that no qualitative evaluation. The views of well-known scientists on the category "competitiveness" are given.

Key words: trade enterprise, competitiveness, marketing-strategy, demand, supply, solvency.

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних процесів розвитку економіки України все більшого значення набуває проблема вибору методу оцінки конкурентоспроможності промислового підприємства. Значна увага вчених-економістів до даного питання зумовлена низкою причин.

Існуюче законодавство України надало економічним суб'єктам господарювання більше прав та свобод. Разом з тим, багато підприємств не змогли ефективно використати наявні у них кошти і налагодити прибуткову для себе діяльність через відсутність якісної, конкурентоспроможної продукції (послуг) та відсутність стратегічного мислення. Це питання є сьогодні одним з найскладніших. Досвід останніх років засвідчив, що не всі вітчизняні торгові підприємства придатні до ведення ефективної конкурентної боротьби. Навіть наявність конкурентоспроможної продукції, послуг не дозволяє багатьом з них реалізовувати ці

переваги внаслідок відсутності практики використання всього комплексу заходів. В такій ситуації для кожного підприємства стає необхідним аналіз конкурентоспроможності і розробка дієвих засобів щодо її підвищення. У зв'язку з цим дану роботу, присвячено розгляду кола питань, що торкаються конкурентоспроможності саме торгового підприємства можна вважати актуальною на сьогоднішній день.

При досить широкій вивченості теоретичних та практичних основ конкурентоспроможності, питання забезпечення конкурентоспроможності торгового підприємства не отримали поки ще належного висвітлення в наявній на сьогоднішній день літературі. В даній роботі проаналізована конкурентоспроможність реального підприємства, розроблені рекомендації по її підвищенню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема конкурентоспроможності - складна і багатопланова. Найбільш істотний вклад в її розвиток внесли американські та західноєвропейські наукові центри, зокрема науково-дослідні групи М. Портера, І. Ансоффа (США), А. Гутмана (Канада), Дж. Данінга (Великобританія). І хоча праці А. Богданова, В. Глушкова, Д. Гвішіані, В. Афанасьєва, Г. Джавадова, Г. Попова, А. Бірмана і ряд інших відомих вчених.

В наукових публікаціях ряду вітчизняних і російських вчених і практиків доцільно відмітити – О. Амоші, В. Андріанова, С. Аптекаря, Б. Буркинського, І. Герчикової, Г. Губерної, О. Дерев'янка, С. Єрохіна, Ю. Іванова, А. Кредисова, І. Лукінова, Д. Лук'яненко, В. Мамутова, В. Оберемчука, Ю. Пахомова, В. Павленка, А. Старостіної, М. Чумаченка, Л. Червової, М. Якубовського, С. Ярошенка та ін.

Надзвичайна актуальність і особлива значущість проблеми, яка досліджується, відсутність системних розробок щодо її рішення стосовно стоматологічних підприємств, що надають послуги обумовили вибір теми роботи, її мету і задачі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Визначенні шляхів підвищення конкурентоспроможності підприємства та їх економічне обґрунтування.

Мета статті складається у визначенні шляхів підвищення конкурентоспроможності підприємства та їх економічне обґрунтування.

Відповідно до мети у дипломній роботі були такі завдання:

1. Надати економічну сутність конкурентоспроможності підприємства.
2. Охарактеризувати методики оцінки конкурентоспроможності підприємства.
3. Сформулювати фактори які впливають на конкурентоспроможність підприємства
4. Надати загальну характеристику підприємства, що досліджується.
5. Провести оцінку фінансово-господарської діяльності ДП «Адідас-Україна»: проаналізувати платоспроможність та конкурентоспроможність підприємства.

6. Економічно обґрунтувати шляхи збільшення конкурентоспроможності підприємства за рахунок покращення ключових факторів які впливають на конкурентоспроможність

Виклад основного матеріалу дослідження. Конкуренція є необхідною умовою та характерною ознакою ринку. Адже якщо в основу функціонування економіки ринкового типу покладено панування приватної власності на засоби виробництва, що, в свою чергу, виступає запорукою свободи вибору для підприємців у їхній діяльності, то неодмінно виникає й конкуренція між ними.

Таблиця 1

Погляди вчених-економістів на категорію
«конкурентоспроможність»

Автор	Визначення конкурентоспроможності
Ожегов С.І.	Здатність витримувати конкуренцію, протистояти конкурентам.
Книш М.І.	Ступінь привабливості даного продукту, для здійснюючого реальну покупку споживача.
Грошев В.П.	Комплекс споживчих властивостей товару, що визначає його відмінність від інших аналогічних товарів по ступені й рівню задоволення потреб покупців і витратам на його купівлю й експлуатацію.
Кредісов А.И.	Характеристика товару, що відображає його відмінність від аналогічного конкурентного товару як по ступені відповідності конкретній потребі, так і по витратах на її задоволення.
В. Стівенсон	Конкурентоспроможність характеризує те, наскільки ефективно компанія задовольняє потреби клієнта порівняно з іншими компаніями, що пропонують подібний товар або послугу.

1	2
М.О. Ермолов	Конкурентоспроможність - це відносна характеристика, яка відображає відмінності у процесі розвитку певного виробника від виробника конкурента як по ступеню задоволення власними товарами, так й по ефективності виробничої діяльності.
Піддубний, І.О., Піддубна А.І.	Конкурентоспроможність – це потенціальна або реалізована здатність економічного суб'єкта до функціонування у релевантному зовнішньому середовищі, яка ґрунтується на конкурентних перевагах і відображає його позицію відносно конкурентів.
Райзберг Б.А.	Конкурентоспроможність – це реальна та потенційна можливість фірм у існуючих для них умовах проектувати, виготовляти та збувати товари, що за ціновими та неціновими характеристиками є більш привабливими для споживачів, ніж товари їх конкурентів.

Р. Хейс, С. Уїлрайт і Д. Кларк виділяють чотири основні рівні конкурентоспроможності підприємства:

Керівництво підприємств першого рівня розглядає організацію управління як щось внутрішньо нейтральне. Свою роль керівники підприємства бачать лише в тому, щоб випускати продукцію, не піклуючись ні про які сюрпризи для конкурентів і споживачів. Вони упевнені в конструкції і технічному рівні своєї продукції, організації збуту і ефективності реклами. Такий підхід приносить успіх, якщо підприємство зуміє знайти свою ринкову нішу, яка убереже його від негайної конкуренції. Але якщо підприємство переростає нішу, йому неминуче доведеться вступати в конкурентну боротьбу з іншими виробниками і піклуватися про створення конкурентних переваг.

Компанії другого рівня конкурентоспроможності прагнуть до того, щоб їх підприємства повністю відповідали стандартам, встановленим їх основними конкурентами, - технічним прийомам, технологіям, методам організації виробництва ведучих підприємств галузі. Вони слідуєть тим же принципам і підходам в управлінні якістю продукції і працею, але деяким компаніям використання

стереотипів не додає конкурентоспроможності, і в умовах загострення конкурентної боротьби вони від них починають відходити.

Компанії третього рівня конкурентоспроможності досягають успіху в конкурентній боротьбі, завдяки не стільки функції виробництва, скільки функції управління, якості, ефективності управління і організації виробництва в найширшому сенсі. Такі компанії на багато років випереджають своїх конкурентів.

Компанії четвертого рівня конкурентоспроможності кидають виклик будь-якому конкуренту по всьому світу в будь-якому аспекті виробництва або управління; це підприємства світового класу.

Компанії третього і четвертого рівнів конкурентоспроможності є «стратегічно важливими підприємствами», або «стратегічними підприємствами».

Для оцінки конкурентоспроможності підприємства використовують деякі чисельні показники, які свідчать про ступінь стійкості положення фірми, спроможності виготовляти продукцію, яка користується попитом на ринку й забезпечує фірмі одержання намічених та стабільних кінцевих результатів. До ряду таких показників відносяться:

- відношення вартості реалізованої продукції до її кількості за поточний період. Збільшення цього співвідношення обсягів реалізованої продукції;

- відношення прибутку до загальної вартості продажу (profit to sales). Підвищення цього показника свідчить про підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства;

- відношення загальної вартості продажу та вартості нереалізованої продукції (sales to finished goods) свідчить про спад попиту на продукцію фірми та затоварювання готової продукції;

- відношення загальної вартості продажу та вартості матеріальних виробничих запасів (sales to inventories) показує, що сталося, або зниження попиту на готову продукцію, або збільшення запасів сировини. Зменшення цього показника свідчить про уповільнення обігу запасів;

- відношення обсягу до суми дебіторської заборгованості (sales to receivables) показує, яка частка реалізованої продукції поставлена покупцями на основі комерційного кредиту.

Інтегральний показник конкурентоспроможності I_k - це рівень споживчої ефективності об'єкту (підприємства, виробника, товару, контрагента та ін.) на конкретному ринку і в конкретних умовах його функціонування, розраховується за формулою (1):

$$I_{\text{конк}} = \frac{K_{\text{спож}}}{K_{\text{екон}}} \rightarrow \max, \quad (1)$$

де $K_{\text{спож}}$ - загальний індекс рівня параметрів споживчої цінності, розраховується за формулою 1.3:

$$K_{\text{спож}} = \sum_j r_j * k_j, \quad (2)$$

де r_j - коефіцієнт вагомості значення j -го параметру (визначається експертним шляхом або задається ОПП - особою, приймаючою рішення);

k_j - параметричний індекс фактичної величини j -го параметру Π факт $_j$ порівняно з еталонним значення параметру Π етал $_j$, розраховується за формулою 1.4:

$$K_j = \frac{\Pi_{\text{факт } j}}{\Pi_{\text{етал } j}}, \quad (3)$$

де $K_{\text{екон}}$ - загальний індекс рівня економічних витрат, який розраховується за формулою 1.5:

$$K_{\text{екон}} = \sum_a r_a * k_a, \quad (4)$$

де r_a - коефіцієнт вагомості економічних параметрів;

k_a - параметричний індекс витрат $V_{\text{факт } a}$ порівняно з еталоном $V_{\text{етала}}$.

В умовах ринкової економіки аналіз конкурентоспроможності підприємств стає об'єктивною необхідністю, так як в сучасній конкурентній боротьбі при всій її масштабності, динамізмі і гостроті виграє той, хто аналізує і бореться за свої конкурентні позиції. Важливою проблемою стає кількісна оцінка рівня конкурентоспроможності підприємства і управління нею.

Оцінка конкурентоспроможності підприємства базується на аналізі його сильних і слабких сторін, а головне, - потенційних можливостей. Оцінка потенційних можливостей підприємства – складна і трудомістка задача, яка дозволяє забезпечити баланс ринкових запитів з реальними можливостями самого підприємства, розробити основні програми його виробничого розвитку і поведінки на ринку, а також підвести реальну і компетентну основу під рішення, що приймаються.

Фактори конкурентоспроможності підприємства класифікуються наступним чином:

- за джерелом походження: зовнішні й всередині системи;
- за природою: науково-технічні, організаційно-економічні, соціально - психологічні, екологічні, політичні;
- за тривалістю впливу: постійні, змінні, епізодичні;
- за характером прояву: циклічні й нециклічні,
- за характером впливу: цілеспрямовані й випадкові;
- за спрямованістю впливу: стимулюючі, стримуючі;
- за можливістю регулювання: регульовані, нерегульовані;
- за характером міжфакторного впливу: незалежні й взаємозалежні;
- за внутрішньою структурою: елементарні; комплексні.

Основні фактори, які впливають на конкурентоспроможність підприємства, умовно можна розділити на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх факторів відносять: політичну обстановку в державі, законодавчу базу, економічні зв'язки, наявність конкурентів, розміщення виробничих сил, наявність сировинних ресурсів, загальний рівень техніки та технологій, систему управління промисловістю, концентрацію виробництв. Внутрішніми факторами є: система та методи управління фірмою, рівень технологій процесу виробництва, рівень організації процесу виробництва, система довгострокового планування, орієнтація на маркетингову концепцію, інноваційний характер виробництва

На рівень конкурентоспроможності підприємства найважливіший вплив мають науково-технічний рівень і ступінь удосконалювання технології виробництва, використання новітніх винаходів і відкриттів, впровадження сучасних засобів автоматизації виробництва. Вирішальний фактор, що визначає стабільність

конкурентоспроможності підприємства, — це не просто його здатність виробляти високоякісні товари, а й можливість забезпечити ними комерційний успіх. Конкурентоспроможність підприємства — це не тільки результат діяльності фірми, а й стан вітчизняної економіки, низький рівень якої є ускладнюючим чинником при прогнозуванні результатів діяльності.

Підвищення конкурентоспроможності підприємства необхідно розглядати як довгостроковий послідовний процес пошуку й реалізації управлінських рішень у всіх сферах його діяльності, здійснюваний планомірно, відповідно до обраної стратегії довгострокового розвитку, з урахуванням змін у зовнішньому оточенні та стану засобів самого підприємства, і внесенням відповідних коректив.

До організаційних заходів, що підвищують рівень конкурентоспроможності підприємства, відносять:

- забезпечення пріоритетності продукції;
- зміну якості виробу і його технічних параметрів з метою обліку вимог споживача та його конкретних запитів;
- виявлення переваг товару порівняно із заміниками;
- виявлення недоліків товарів-аналогів, які випускають конкуренти;
- вивчення заходів конкурентів з удосконалення аналогічних товарів;
- виявлення й використання цінових факторів підвищення конкурентоспроможності продукції;
- нові пріоритетні сфери використання продукції;
- диференціація продукції, що забезпечує відносно стійкі переваги споживачів, які віддаються певним видам взаємозамінних товарів;

вплив безпосередньо на споживача, шляхом штучного обмеження надходження на ринок нових товарів, проведення реклами, надання грошового або товарного кредиту.

Висновки досліджень:

Проблема конкурентоспроможності має в сучасному світі універсальний характер. Від того, наскільки успішно вона вирішується, залежить рівень економічного розвитку в будь-якого підприємства. Проведені дослідження у дипломній роботі щодо економічного обґрунтування шляхів підвищення

конкурентоспроможності торгівельного підприємства дозволяють зробити висновки.

1. Аналіз літературних джерел дозволяє сформулювати економічну сутність конкурентоспроможності підприємства як здатність об'єкта, що характеризується ступенем реального чи потенційного задоволення ним певної потреби у порівнянні з аналогічними об'єктами, представленими на даному ринку, визначає здатність витримувати конкуренцію у порівнянні з аналогічними об'єктами.

При всьому різноманітті трактувань конкурентоспроможності підприємства можна сформулювати загальні характерні ознаки конкурентоспроможності підприємства.

По-перше, більшість авторів не завжди розглядають поняття «конкурентоспроможність підприємства» з точки зору займаної ним частки ринку і конкурентоспроможності продукції.

По-друге, конкурентоспроможність підприємства характеризує величину і ефективність використання всіх його ресурсів.

По-третє, конкурентоспроможність підприємства розвивається в часі, зміни залежать як від зовнішніх, так і від внутрішніх чинників.

По-четверте, конкурентоспроможність - відносний показник. Базою для порівняння виступають аналогічні показники конкурентоспроможності підприємств-конкурентів або ідеальних еталонних підприємств.

По-п'яте, конкурентоспроможність товару і підприємства - взаємопов'язані поняття.

По-шосте, конкурентоспроможність - це властивість об'єкта, що характеризується ступенем задоволення ним конкретної потреби у порівнянні з аналогічними об'єктами, представленими на даному ринку.

По-сьоме, конкурентоспроможність підприємства - це здатність витримувати конкуренцію в порівнянні з аналогічними об'єктами на даному ринку.

По-восьме, конкурентоспроможність підприємства показує рівень розвитку даної фірми в порівнянні з рівнем розвитку конкурентних фірм за ступенем задоволення своїми товарами потреби клієнтів і по ефективності виробничої діяльності.

По-дев'яте, конкурентоспроможність підприємства характеризує для інвестора його привабливість.

По-десяте, на конкурентоспроможність підприємства впливають екологічна і соціальне середовище. Конкурентоспроможність - це можливість забезпечувати випуск і реалізацію продукції, яка за своїми ціновими і неціновими факторами привабливіша, ніж продукція підприємств-конкурентів, використовуючи конкурентні переваги підприємства і маючи потенційні можливості для забезпечення конкурентоспроможності продукції у майбутньому при зміні ринкової ситуації і попиту споживачів.

Література

1. Янковий О. Г. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення: монографія / О. Г. Янковий. – Одеса : Атлант, 2013. – 470 с.
2. Портер М. Конкуренция: Пер. с англ. / М. Портер. – М.: Вильямс, 2005. – 608 с.
3. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Майкл Портер; Пер. с англ. — 4-е изд. — М.: Альпина Паблицер, 2011. — 453 с.
4. Парамонова Т. Н. Конкурентоспособность предприятия розничной торговли: учебное пособие / Т. Н. Парамонова, И. Н. Красюк. — М.: КНОРУС, 2013. — 120 с.
5. Денисова А.Л., Уляхин Т.М. Управление конкурентоспособностью промышленного предприятия: аспекты качества. Монография – Тамбов: Изд -во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – 120 с.
6. Проблеми підвищення ефективності господарювання в народногосподарському комплексі (на мезо- та мікроекономічних рівнях): монографія / за ред. А.І. Ковальова, Н.В. Сментини. – Одеса: Атлант, 2013. – 398 с.
7. Ковальов А. І. Підвищення ефективності антикризового управління в корпоративному секторі на основі реінжинірингу бізнес-процесів / І. А. Ковальов // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. / голов. ред. М. І. Зверяков; Одеський нац. екон. ун-т. –

Одеса, 2014. – Вип. 3 (54). – С. 124-130.

1. Yankovyy O. H. Konkurentospromozhnist' pidpryyemstva: otsinka rivnyu ta napryamy pidvyshchennya: monohrafiya / O. H. Yankovyy. – Odesa : Atlant, 2013. – 470 s.

2. Porter M. Konkurentsyya: Per. s anhl. / M. Porter. – M.: Vyl'yams, 2005. – 608 s.

3. Porter M. Konkurentnaya stratehiya: Metodyka analiza otrasley y konkurentov / Maykl Porter; Per. s anhl. — 4-e yzd. — M.: Al'pyna Pablysher, 2011. — 453 s.

4. Paramonova T. N. Konkurentosposobnost' predpryyatyya roznychnoy torhovly: uchebnoe posobyе / T. N. Paramonova, Y. N. Krasyyuk. — M.: KNORUS, 2013. — 120 s.

5. Denysova A.L., Ulyakhyn T.M. Upravlenye konkurentosposobnost'yu promyshlennoho predpryyatyya: aspekty kachestva. Monohrafiya – Tambov: Yzd -vo Tamb. hos. tekhn. un-ta, 2006. – 120 s.

6. Problemy pidvyshchennya efektyvnosti hospodaryuvannya v narodnohospodars'komu kompleksі (na mezo- ta mikroekonomichnykh rivnyakh): monohrafiya / za red. A.I. Koval'ova, N.V. Smentyny. – Odesa: Atlant, 2013. – 398 s.

7. Koval'ov A. I. Pidvyshchennya efektyvnosti antykrizovoho upravlinnya v korporatyvnomu sektori na osnovi reinzhynirynhu biznes-protsesiv / I. A. Koval'ov // Visnyk sotsial'no-ekonomichnykh doslidzhen': zb. nauk. pr. / holov. red. M. I. Zvyeryakov; Odes'kyy nats. ekon. un-t. – Odesa, 2014. – Vyp. 3 (54). – S. 124-130.

Рецензент: Ковальов А.І. д.е.н., професор, проректор з наукової роботи, Одеський національний економічний університет
27.03.2018

ДЕРЖАВНИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У статті досліджено досвід зарубіжних країн у сфері державного фінансового контролю. Розглянуто основні концептуальні аспекти державного контролю: суб'єкти, завдання та функції, нормативно – правове забезпечення, аспекти виконання державного фінансового контролю на національному та міжнародному рівні. З метою підвищення ефективності державного контролю України досліджена можливість використання зарубіжного досвіду кожної з країн з точки зору історичних особливостей та сучасного стану розвитку соціальної сфери та економіки України в цілому. При цьому виділено основні органи державного фінансового контролю в зарубіжних країнах та розглянуто їхню діяльність в порівнянні з аналогічними контролюючими органами у нашій країні. У підсумку дослідження надано рекомендації щодо покращення стану вітчизняного державного фінансового контролю.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, основні засади контролю, міжнародний досвід, контролюючий орган, нормативно-правове забезпечення, орган виконавчої влади, функції контролю.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ФИНАНСОВЫЙ КОНТРОЛЬ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

В статье исследован опыт зарубежных стран в сфере государственного финансового контроля. Рассмотрены основные концептуальные аспекты государственного контроля: субъекты, задачи и функции, нормативно - правовое обеспечение, аспекты выполнения государственного финансового контроля на национальном и международном уровне. С целью повышения

эффективности государственного контроля Украины рассмотрена возможность использования зарубежного опыта с точки зрения исторических особенностей и современного состояния развития социальной сферы и экономики Украины в целом. При этом выделены основные органы государственного финансового контроля в зарубежных странах и рассмотрена их деятельность в сравнении с аналогичными контролирующими органами в нашей стране. В ходе исследования были предоставлены рекомендации относительно улучшения состояния отечественного государственного финансового контроля.

Ключевые слова: государственный финансовый контроль, основные принципы контроля, международный опыт, контролирующий орган, нормативно-правовое обеспечение, орган исполнительной власти, функции контроля.

Navrodska Mariya, Artyukh Oksana

STATE FINANCIAL CONTROL: INTERNATIONAL EXPERIENCE

The article examines the experience of foreign countries in the sphere of state financial control. The main conceptual aspects of state control are considered: subjects, tasks and functions, regulatory support, aspects of the implementation of state financial control at the national and international levels. In order to increase the effectiveness of state control of Ukraine, the possibility of using foreign experience in terms of historical features and the current state of development of social sphere and economy of Ukraine is considered. In this case, the main bodies of state financial control in foreign countries are allocated and their activity in comparison with similar controlling bodies in our country is considered. As a result, the research provided recommendations for improving the state of the country's state financial control.

Key words: state financial control, basic principles of control, international experience, supervisory authority, regulatory support, executive body, control functions.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями. У нинішніх реаліях вітчизняної економіки проводиться активне впровадження міжнародного досвіду в усі сфери суспільного життя, зокрема й у сферу державного фінансового контролю. Проте такі зміни проводяться не поступово і не враховують усіх особливостей економічного, політичного та соціального розвитку нашої держави, що ставить під сумнів можливість проведення змін та значно знижує їхню ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання поданої проблеми. Питання міжнародного досвіду державного фінансового контролю свого часу вивчалось такими вченими, як: Максимова В. Ф., Слободяник Ю. Б., Натарова О. В., Александрович О. О., Хаблюк О. А., та іншими дослідниками. Науковцями розглядалася специфіка державного контролю в зарубіжних країнах та акцентувалася увага на доцільності застосування іноземного досвіду в українських економічних умовах сьогодення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Враховуючи досягнення науковців, не можна не зазначити, що на сьогодні залишаються відкритими дослідження кращих ідей міжнародної теорії та практики державного фінансового контролю та питання доцільності їх впровадження в національну систему контролю.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою даного дослідження є вивчення закордонного досвіду організації та проведення державного фінансового контролю та можливість його імплементації у теорію та практику державного контролю України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На сьогоднішній день здійснюються чисельні зміни у законодавстві нашої країни, широко впроваджуються міжнародні норми. Це стосується багатьох сфер економічного та суспільного життя країни, зокрема державного фінансового контролю. Досі актуальним для нашої держави залишається досвід країн СНД. При порівнянні основних засад державного контролю цих країн з вітчизняним досвідом, можемо відмітити як загальний концептуальний підхід до державного контролю, так і особливості, характерні для кожної країни.

Так, при розгляді основних засад державного фінансового контролю Республіки Казахстан зазначимо, що сутність, види державного фінансового контролю, контрольні органи, суб'єкти та об'єкти контролю, принципи державного фінансового контролю, вимоги до його проведення сформульовано в Бюджетному кодексі країни [1, с. 8]. На відміну від Республіки Казахстан в Бюджетному кодексі України визначаються правові засади функціонування бюджетної системи України, її принципи, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин та відповідальність за порушення бюджетного законодавства. Втім концептуальні, правові та організаційні засади здійснення державного контролю містяться в іншому нормативному акті – в Законі України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні». Так, саме в цьому законодавчому документі розкриваються загальні положення державного фінансового контролю в Україні (зокрема, визначається орган державного фінансового контролю, розкриваються його головні завдання через проведення державного фінансового аудиту, інспектування, перевірки закупівель та моніторингу закупівлі), визначаються основні функції, права, обов'язки та відповідальність службових осіб органу державного фінансового контролю. При цьому важливо акцентувати увагу на тому, що цій законодавчий акт містить лише загальні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні шляхом проведення тільки державного фінансового аудиту, інспектування, перевірки закупівель та моніторингу закупівлі. Виходячи з цього очевидно, що загальні засади інших форм державного фінансового контролю (наприклад, у формі перевірок), мають бути розкриті в інших нормативних актах. У зв'язку з цим хотілося б зазначити, що на наш погляд, на законодавчому рівні доречніше було б акумулювати всю інформацію в єдиному нормативному документі (Кодексі, Законі), в якому б відображалися загальні положення здійснення державного фінансового контролю в Україні.

Відмітимо, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» здійснення державного фінансового контролю забезпечує центральний орган виконавчої влади, уповноважений Кабінетом

Міністрів України на реалізацію державної політики у сфері державного фінансового контролю [2].

Якщо розглядати засади державного контролю у такій з країн СНД, як Білорусь, то варто зазначити, що головним органом, який здійснює державний контроль, є Комітет державного контролю Республіки Білорусь. Даний контролюючий орган у межах своїх повноважень здійснює контроль за: виконанням республіканського та місцевих бюджетів; використанням організаціями та індивідуальними підприємствами бюджетних коштів; виконанням законодавства з питань оренди; фінансово – господарською діяльністю державних органів; постачанням товарів для державних потреб, тощо [3]. Зазначимо, що подібна централізована система державного фінансового контролю невластива українським реаліям з історичних причин та не відповідає викликам сьогодишньої політиці децентралізації.

Досвід іншої сусідньої країни – Чехії показує, що головним органом державного фінансового контролю у цій країні є Головне Управління Аудиту, яке має статус незалежного конституційного органу та здійснює нагляд за ефективністю використання державного майна і за виконанням державного бюджету. До повноважень даного контролюючого органу можна віднести також перевірку фінансових ресурсів, отриманих з – за кордону [4]. На відміну від Головного Управління Аудиту Республіки Чехія, в Україні найголовнішим органом з державного аудиту є Державна Аудиторська служба, завданнями якої не тільки перевірка ефективності використання бюджетних коштів, а й перевірка державних закупівель, перевірка достовірності фінансової звітності підконтрольних установ та аналіз стану дотримання бюджетної дисципліни, що є також суттєвим у нинішніх українських реаліях. Проте існуючий чеський досвід перевірки коштів та матеріальних цінностей міг би бути корисним для застосування у вітчизняній практиці.

У іншій сусідній країні – Польщі, одним з головніших органів у сфері державного фінансового контролю є Вища Контрольна Палата. Найголовнішою місією даного контролюючого органу є сприяння раціональному управлінню та ефективності державної служби на користь Республіки Польща. При цьому даним Вищим органом контролю фінансової звітності широко визнане бачення Вищої контрольно-ревізійної служби, що

забезпечує те, що його звітність буде потрібною на довгий час, та те, що вона є затребуваним джерелом інформації для органів державної влади і громадськості [5]. Такий підхід при його застосуванні органами державного контролю, державної влади та органів місцевого самоврядування може бути корисним для нашої країни, адже спрямованість на довгостроковий результат стане стимулом до поступового економічного зростання нашої держави.

При розгляді державного фінансового контролю у такій країні Європейського Союзу, як Франція помітимо, що значні контролюючі функції покладено на Рахункову Палату Франції (Cour des Comptes), що була заснована ще в 1256 р. Позитивним моментом діяльності такої організації є те, що вона має величезний досвід роботи в сфері контролю щодо витрат бюджетних коштів, відповідний штат та закріплені за співробітниками статус державних службовців. При цьому напрями діяльності Рахункової Палати Франції змінювалися відповідно до вимог часу [6].

Якщо порівнювати Рахункову Палату Франції та Рахункову Палату України, то можна відзначити, що на сьогоднішній день їхнім спільним завданням є контроль за використанням бюджетних коштів. Проте Рахунковою Палатою Франції широко застосовується така форма контролю, як державний аудит, що є прийнятним для економічних умов Франції. Відповідно до Конституції України повноваження, які покладені на Рахункову палату України, здійснюються через провадження заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту), який забезпечується шляхом здійснення фінансового аудиту, аудиту ефективності, експертизи, аналізу та інших контрольних заходів. У вітчизняній практиці державний аудит виконується також і Державною Аудиторською Службою України (ДАСУ), яка є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України та який забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю. Варто зазначити, що ДАСУ реалізує державний фінансовий контроль не тільки шляхом проведення державного фінансового аудиту, а також через здійснення перевірок державних закупівель, інспектування (ревізій), моніторингу закупівель.

У процесі вивчення державного контролю в іншій європейській країні - Великій Британії, бачимо, що одним з найважливіших органів державного контролю там є Національне Контрольно-ревізійне Управління (National Audit Office). Воно є одним з важелів парламентського контролю, який допомагає Парламенту Сполученого Королівства перевіряти діяльність органів місцевого самоврядування, зокрема, вивчати правильність ведення такими органами фінансової звітності [7]. На відміну від парламентського контролю у Сполученому Королівстві, парламентський контроль в Україні ведеться Верховною Радою через Рахункову Палату, яка є спеціалізованим органом парламентського контролю, на відміну від Державної Фінансової Інспекції (колишнє Головне Контрольно-ревізійне Управління України), яка під час реорганізації набула статусу незалежного органу державного контролю, що виключає її підпорядкування органам державної влади.

Якщо подивися на досвід найбільш розвинених країн світу, то можна побачити, що державному фінансовому контролю в них належить провідне місце серед систем фінансового управління, що зумовлюється місцем держави в процесах ринкової трансформації. В кожній окремо взятій країні державний фінансовий контроль здійснюється з певними особливостями його організації.

Класичним прикладом щодо організації державного фінансового контролю в президентській республіці є Сполучені Штати Америки. Незважаючи на те, що законослухняність у США піднесена до рівня культу, державний контроль у галузі фінансів, крім казначейства, тут здійснюють також Головне контрольно-фінансове управління (ГКФУ) Конгресу, Адміністративне бюджетне управління (АБУ) при Президентові Сполучених Штатів Америки, Управління з добору і розстановки кадрів, Президентська рада у справах боротьби з фінансовими зловживаннями в державних установах («Рада честі та ефективності»), інспектори Федеральної резервної системи, служба внутрішніх доходів (податкова служба) та ін. До функцій ГКФУ, зокрема, входить проведення перевірок дотримання процедури укладання і виконання державних контрактів, встановлення оцінки і складання оглядів про виконання федеральних програм, проведення спеціальних обстежень та перевірок обґрунтованості цін на продукцію тощо. Контролю підлягають урядові агентства, установи

і підприємства сфери оборони, енергетики, сільського господарства, охорони здоров'я, житлового будівництва та ін. з питань державних фінансів, податків, бухгалтерського обліку. Перевіряють законність, доцільність та ефективність здійснених витрат [8, с. 377].

На відміну від державного контролю в Сполучених Штатах Америки, питання контролю обґрунтованості цін, перевірки сільськогосподарських підприємств, контролю за нарахуванням та сплатою податків та питання перевірки закладів охорони здоров'я відносяться до повноважень різних контролюючих органів, що відповідає умовам вітчизняної економіки через протилежну спрямованість даних аспектів контролю.

Цікавим для вивчення є досвід іншої країни Північноамериканського континенту – Канади. Так, серед численних напрямів роботи державного управління в Канаді розвиненими є такі широкі сфери, як: управління персоналом, управління фінансами, розробка нормативно-правових актів та аналіз політики. Головною інституцією у сфері державного управління як науки вважається Інститут Публічного Адміністрування Канади (Institute of Public Administration of Canada – IPAC), національна організація та наукова спільнота державних службовців усіх рівнів урядування та університетських викладачів. Вона організовує та фінансує семінари, конференції та видання різноманітних публікацій з державного управління, найвідомішою з яких є журнал «Канадське публічне адміністрування» [9].

Подібний науковий досвід міг би бути корисним й для України, тому що проведення відповідної освітньої роботи, зокрема, серед вищих навчальних закладів, є одним з ключових питань для забезпечення правильного розуміння суспільством цілей, завдань та результатів діяльності органів державного контролю. Більше того, подібні заходи здатні стати окремим способом налагодження діалогу між контрольними органами та підконтрольними установами чи підприємствами.

Якщо ж розглядати досвід державного фінансового контролю країн Азії, то яскравим прикладом може слугувати організація державного фінансового контролю в Японії. Одним з найголовніших органів державного контролю в цій країні є Міністерство Фінансів, яке виконує такі функції, як: загальна координація та налагодження компетентної адміністрації

Міністерства та підконтрольних йому органів; вирішення питання управління персоналом та рахунків Міністерства фінансів; розслідування та дослідження питань, необхідних для компетентної адміністрації; розслідування, планування та розробка системи державних фінансових установ; питання щодо перестрашування землетрусів; планування та підготовка питань, що стосуються управління фінансовими кризами; нагляд за корпорацією страхування депозитів; планування, складання та консолідація бюджетної системи, розрахунково-касової системи та системи бухгалтерського обліку; планування та складання систем щодо податків та оцінка податкових надходжень та інші [10]. На відміну від Міністерства Фінансів Японії, місія Міністерства фінансів України полягає виключно у фінансовому забезпеченні виконання державних функцій на основі вираженої бюджетної політики, створенні умов для стабільного розвитку економіки шляхом управління державними фінансами. Контроль за податковими надходженнями здійснюються виключно Державною фіскальною службою України.

Для будь якої країни важливим є не тільки національні, але й міжнародні норми державного фінансового контролю, які затверджуються Міжнародною організацією вищих органів фінансового контролю – INTOSAI. Саме основні принципи INTOSAI, EUROSAI та Міжнародні стандарти вищих органів фінансового контролю (ISSAI) в частині, що не суперечить Конституції та законам України застосовує в своїй діяльності Рахункова палата України. Відмітимо, що Рахункова палата України є повноправним членом INTOSAI з 1998 року [11, с.829].

Огляд міжнародного досвіду дозволив упевнитися в тому, що більшість країн світу при проведенні державного фінансового контролю керується такими документами, як-то: Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів, яка прийнята IX конгресом INTOSAI 1977р. (містить основні філософські та концептуальні підходи, визначає цінності демократичності та незалежності вищих органів фінансового контролю); Мексиканська декларація незалежності вищих органів фінансового контролю, яка підписана на XIX конгресі INTOSAI (2007 р. у Мехіко), в контрольній роботі застосовує базові принципи системи державного фінансового контролю країн-учасниць INTOSAI, а саме:

- наявність відповідної та ефективної конституційної (статутної) правової структури та фактичне застосування положень цієї структури;

- незалежність Голів та членів вищих органів фінансового контролю (в колегіальних інституціях), разом із гарантією перебування на посаді та судовим імунітетом під час виконання своїх обов'язків;

- достатньо широкі повноваження та повна свобода дій при виконанні функцій вищих органів фінансового контролю;

- необмежений доступ до інформації;

- право та обов'язок звітування щодо своєї діяльності;

- самостійність прийняття рішень стосовно змісту та часу написання аудиторських звітів, публікацій та розповсюдження звітів;

- наявність ефективних механізмів реалізації рекомендацій вищих органів фінансового контролю;

- фінансова та управлінська адміністративна самостійність та наявність (доступність) відповідних людських, матеріальних та грошових ресурсів.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямку. Отже, для успішного економічного розвитку держави важливим чинником є дієвий державний фінансовий контроль. З метою ефективного функціонування системи національного державного контролю варто впровадити в його теорію та практику позитивний міжнародний досвід. Вважаємо, що окреслена проблематика концептуальних засад державного контролю в різних країнах уможливилює подальший науковий пошук у заданому напрямку.

Література

1. Натарова О. В. Оцінка стану фінансового контролю державного сектору / О. В. Натарова. // Бухгалтерський облік, аналіз та аудит. – 2015. – №1. – С. 106–109.

2. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні: Закон України № 2939-ХІІ від 26.01.1993р.[Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2939-12>

3. Сайт Комітету Державного Контролю Республіки Білорусь [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://kgk.gov.by/ru/zadachi-ru/>.

4. Сайт Головного Управління Аудиту Республіки Чехія [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.nku.cz/en/>.

5. Сайт Вищої Контрольної Палати Республіки Польща [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.nik.gov.pl/en/about-us/>.

6. Сайт Рахункової Палати Республіки Франція [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ccomptes.fr/en/institutional-relations/institutional-relations>.

7. Сайт Національного Контрольно-ревізійного Управління Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.nao.org.uk/>.

8. Александрович О. О. Особливості організації та функціонування систем державного фінансового контролю: світовий досвід / О. О. Александрович // Теорія та практика державного управління. - 2014. - Вип. 4. - С. 375-382. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2014_4_53

9. Сайт Інституту Публічного Адміністрування Канади [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ipac.ca/>.

10. Сайт Міністерства Фінансів Японії [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://www.mof.go.jp/english/about_mof/functions/index.htm.

11. Хаблюк О. А. Аудит ефективності в системі державного фінансового контролю, його суть та необхідність упровадження в Україні / О. А. Хаблюк, С. Р. Яцишин. // Економіка і суспільство. – 2017. – №10. – С. 827 – 831.

1. Natarova O. V. Otsinka stanu finansovoho kontrolyu derzhavnoho sektoru / O. V. Natarova. // Bukhhalters'kyu oblik, analiz ta audyt. – 2015. – #1. – S. 106 – 109.

2. Pro osnovni zasady zdiysnennya derzhavnoho finansovoho kontrolyu v Ukrayini: Zakon Ukrayiny # 2939-XII vid

26.01.1993r.[Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu do resursu:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2939-12>

3. Sayt Komitetu Derzhavnogo Kontrolyu Respubliki Bilorus'
[Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu do resursu:
<http://kgk.gov.by/ru/zadachi-ru/>.

4. Sayt Holovnoho Upravlinnya Audytu Respubliki Chexkiya
[Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu do resursu:
<https://www.nku.cz/en/>.

5. Sayt Vyshchoyi Kontrol'noyi Palaty Respubliki Pol'shcha
[Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu do resursu:
<https://www.nik.gov.pl/en/about-us/>.

6. Sayt Rakhunkovoyi Palaty Respubliki Frantsiya
[Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu do resursu:
<https://www.ccomptes.fr/en/institutional-relations/institutional-relations>.

7. Sayt Natsional'noho Kontrol'no-revizijnogo Upravlinnya
Spoluchennoho Korolivstva Velykoyi Brytaniyi ta Pivnichnoyi Irlandiyi
[Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu do resursu:
<https://www.nao.org.uk/>.

8. Aleksandrovych O. O. Osoblyvosti orhanizatsiyi ta funktsionuvannya system derzhavnogo finansovoho kontrolyu: svitovyy dosvid / O. O. Aleksandrovych // Teoriya ta praktyka derzhavnogo upravlinnya. - 2014. - Vyp. 4. - S. 375-382. - Rezhym dostupu:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2014_4_53

9. Sayt Instytutu Publichnoho Administruvannya Kanady
[Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu do resursu:
<https://www.ipac.ca/>.

10. Sayt Ministerstva Finansiv Yaponiyi [Elektronnyy resurs] –
Rezhym dostupu do resursu:
https://www.mof.go.jp/english/about_mof/functions/index.htm.

11. Khablyuk O. A. Audyt efektyvnosti v systemi derzhavnogo finansovoho kontrolyu, yoho sut' ta neobkhidnist' uprovadzhennya v Ukrayini / O. A. Khablyuk, S. R. Yatsyshyn. // Ekonomika i suspil'stvo. – 2017. – #10. – S. 827 – 831.

Рецензент: Волохова І.С. д.е.н., доцент, зав. каф. фінансів,
Одеський національний економічний університет

24.04.2018

ВПЛИВ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЛАНУВАННЯ МІСЦЕВОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядається питання планування місцевого економічного розвитку як наслідок від процесів інтеграції України у міжнародний економічний простір. Увага зосереджена на важливому інструменті активізації місцевого економічного розвитку, а саме: співробітництві. Розглядається співробітництво публічного та приватного секторів економіки, співробітництво органів влади різних рівнів управління, співробітництво влади, бізнес середовища та громадськості. Визначені загальні риси можливих форм співробітництва. Окреслені можливості, які відкриваються завдяки транскордонному співробітництву. Зазначені аргументи на користь доцільності залучення громадськості до планування місцевого економічного розвитку. Визначена залежність спрямованості проектів місцевого економічного розвитку для України від інтеграційних процесів. Відмічені пріоритетні проекти місцевого економічного розвитку для добровільно об'єднаних територіальних громад (створення кооперативів, заснування агенцій місцевого розвитку, облаштування територій пріоритетного розвитку бізнесу), а також ризики, які заважають запровадженню базових, з позиції об'єднаних громад, інструментів місцевого економічного розвитку.

Ключові слова: інтеграційні процеси, місцевий економічний розвиток, співробітництво, об'єднані територіальні громади, ризик, інструменти, планування.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПЛАНИРОВАНИЕ МЕСТНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматривается вопрос планирования местного экономического развития как следствие интеграции Украины в

международное экономическое пространство. Внимание сосредоточено на важном инструменте активизации местного экономического развития, а именно: сотрудничестве. Рассматривается сотрудничество публичного и частного секторов экономики, сотрудничество органов власти различных уровней управления, сотрудничество власти, бизнес среды и общественности. Определены общие черты возможных форм сотрудничества. Указаны возможности, открывающиеся благодаря трансграничному сотрудничеству. Указаны аргументы в пользу целесообразности привлечения общественности к планированию местного экономического развития. Определена зависимость направленности проектов местного экономического развития для Украины от интеграционных процессов. Отмечены приоритетные проекты местного экономического развития для добровольно объединенных территориальных громад (создание кооперативов, основание агентств местного развития, обустройство территорий приоритетного развития бизнеса), а также риски, мешающие внедрению базовых, с позиции объединенных громад, инструментов местного экономического развития.

Ключевые слова: интеграционные процессы, местное экономическое развитие, сотрудничество, объединенные территориальные общины, риск, инструменты, планирование.

Smentyna Natali

INFLUENCE OF INTEGRATED PROCESSES ON PLACING LOCAL ECONOMIC DEVELOPMENT

The article deals with the issue of planning of local economic development because of Ukraine's integration into the international economic space. Attention focused on an important tool for activating local economic development, namely: cooperation. The cooperation of public and private sectors of the economy, cooperation of authorities of different levels of government as well as cooperation of authorities, business environment and public is considered. The general features of possible forms of cooperation defined. The opportunities provided by cross-border cooperation outlined. There are arguments supporting

feasibility of involving the public in the planning of local economic development. The dependence of orientation of local economic development projects for Ukraine on integration processes is determined. Priority projects of local economic development for amalgamated territorial communities are noted (creation of co-operatives, establishment of local development agencies, arrangement of priority business development areas), as well as risks that prevent the introduction of basic instruments of local economic development from the position of amalgamated territorial communities/

Key words: integration processes, local economic development, cooperation, amalgamated territorial communities, risk, tools, planning.

Постановка проблеми. Процеси міжнародної економічної інтеграції визначають пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, що проявляється у зростанні виробничої взаємозалежності економічних суб'єктів із різних країн, міжнародної мобільності факторів виробництва та готової продукції. Не лишаються осторонь і питання планування економічного розвитку на місцях як основи, фундаменту та базису економічного зростання держави.

Глобалізація світової економіки перерозподіляє відповідальність за місцевий економічний розвиток у межах національної економіки: зменшується роль держави та посилюється, відповідно, роль органів місцевого самоврядування. Реформа децентралізації, що стартувала в Україні у 2014 році, активізувала економічну активність органів місцевого самоврядування, мотивуючи їх до ефективного та раціонального використання наявного потенціалу, до прийняття управлінських рішень з пошуку альтернатив та додаткових можливостей підвищення рівня конкурентоспроможності територіальних громад, в основі чого лежить досягнення належного рішення надання послуг місцевим жителям, поліпшення соціальних умов життя, формування повноцінного життєвого середовища. Відтак, прагнучи поліпшити добробут своєї громади та розуміючи посилення відповідальності за місцевий розвиток місцеві органи влади спільними зусиллями з представниками бізнесу та громадського суспільства планують майбутній розвиток громади, роблячи акцент на інноваційних інструментах управління. У пошуках таких інструментів

представники органів місцевого самоврядування вдаються до вивчення передового досвіду країн-сусідів, з метою його подальшої адаптації в реаліях України. Як результат, інтеграція у міжнародний економічний простір та запровадження низки інструментів місцевого економічного розвитку, зокрема таких як партнерство, транскордонне, міжрегіональне, міжнародне співробітництво призводять до генерування спільних проєктів, здатні посилити конкурентоспроможність громад. У свою чергу, виступаючи осередком інновацій, територіальні громади перетворюються у двигуна економічного зростання національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема планування місцевого економічного розвитку останнім часом є об'єктом багатьох дискусій. Серед досліджень, присвячених даній проблемі, варто відмітити роботи таких науковців, як: А. Ткачук, В. Кашевський, П. Мавко [1], які визначили особливості, притаманні стратегічному плануванню у громадах України в контексті зміни підходів до регіонального розвитку в країнах Європи; С. Біла, О. Шевченко, М. Кушнір та ін. науковці Національного інституту стратегічних досліджень [2], які узагальнили сучасні підходи до стимулювання економічного зростання на місцевому рівні, дослідили вплив фінансових та інвестиційних важелів на динаміку економічного зростання на місцевому рівні, та надали рекомендації, щодо оптимального використання ресурсного потенціалу, стимулювання співробітництва на рівні територіальних громад, підвищення результативності управлінського впливу місцевої влади на соціально-економічний розвиток території; М. Боровська, І. Шевченко, А. Бабікова та ін.[3], які дослідили інноваційні механізми управління розвитком соціально-економічних систем, зробивши основний акцент на механізмі розвитку людського капіталу у науково-освітньому середовищі. Разом з тим, відносна новітність реформи децентралізації та невідповідність місцевої влади новоутворених територіальних громад в Україні до прийняття управлінських рішень зі стимулювання місцевого економічного розвитку породжує низку проблем, що вимагають свого подальшого дослідження.

Постановка завдання. З урахуванням зазначеного вище, мета статті полягає у дослідженні впливу інтеграційних процесів на процес планування місцевого економічного розвитку, визначенні можливостей, які відкриваються перед громадами завдяки інтеграції, а також ризиків, що супроводжують процес.

Виклад основного матеріалу. Важливим інструментом активізації місцевого економічного розвитку є співробітництво. Залежно від того, хто виступає суб'єктом взаємовідносин, співробітництво може приймати різні різновиди. Так, наприклад, доцільно розглядати співробітництво публічного та приватного секторів економіки, співробітництво органів влади різних рівнів управління, співробітництво влади, бізнес середовища та громадськості.

Загальними рисами можливих форм співробітництва варто визнати такі:

- поєднання зусиль декількох суб'єктів, що співпрацюють між собою в питаннях управління місцевим економічним розвитком;
- результат осмисленого рішення партнерів;
- охоплює певний проміжок часу;
- партнери погоджуються спільно працювати та надавати певні ресурси для отримання взаємної користі.

Однією з передумов активного включення України до процесу міжнародної економічної інтеграції є успішна реалізація державної регіональної політики в частині міжтериторіального зближення зв'язків приграничних територій. Формою її прояву є, перш за все, розвиток транскордонного співробітництва. Україна належить до держав зі значною часткою пригнаних територій. 19 із 27 регіонів країни межують із сусідніми державами. Саме на прикордонних територіях безпосередньо перетинаються значна кількість життєво важливих питань взаємодії держав-сусідів, включаючи зовнішньополітичні, економічні контракти, прямий діалог що допомагає як закріпити зв'язки, що склалися, так і спільно шукати рішення нових соціально-економічних завдань у світі, що стрімко змінюється.

Місце транскордонного співробітництва в територіальному розвитку визначається його здатністю до мобілізації та ефективного використання потенціалу прикордонних територій двох або більше країн, що мають спільний кордон. Перш за все, це культурний обмін, вивчення передового досвіду, безпосередні зв'язки органів влади різних рівнів, підприємств, громадських організацій, а також спільні економічні проекти, які дають синергетичний ефект для обох сторін.

Сьогодні транскордонне співробітництво здійснюється як на міждержавному рівні, так і на рівні територіальних громад, їх представницьких органів, місцевих органів виконавчої влади. Цілі та завдання розвитку транскордонного співробітництва відповідно до Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року та регіональних стратегій розвитку прикордонних регіонів України визначено Державною програмою розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки [4].

Межі можливостей транскордонного співробітництва істотно розширюються за рахунок допомоги, яка надається Європейським Союзом через його програми та ініціативи. З 1990 Європейський Союз здійснює фінансову підтримку транскордонного співробітництва шляхом використання ряду ініціатив, програм та проєктів, а саме: INTERREG, PHARE CBC, TACIS CBC, PHARE CREDO, MEDA, CARDS, LACE.

Найбільшою програмою місцевих ініціатив ЄС щодо підтримки розвитку прикордонних регіонів є INTERREG, в центрі уваги якої знаходиться прикордонне співробітництво, базовими підходами до якого (в межах певного прикордонного простору) визнано: спільне програмування; впровадження спільної структури управління та прийняття рішень; створення спільної фінансової структури [3, с 153]. PHARE CBC – програма підтримки транскордонного співробітництва прикордонних територій країн Центральної Європи, які межують з ЄС. Іншими фінансовими інструментами ЄС стали програми TACIS CBC, що охоплює прикордонні регіони Росії, України, Білорусії та Молдови, MEDA – для віддалених прикордонних регіонів країн не членів ЄС; CARDS –

нова програма для західних Балканських країн, LACE – проект Асамблеї європейських прикордонних регіонів, мета якого проводити роз'яснювальну та інформаційно-рекламну роботу позитивної практики транскордонного співробітництва.

Одним із головних критеріїв, якими користується Європейська Комісія відбираючи проекти, що претендують на отримання фінансової допомоги з коштів зазначених вище ініціатив, є стійкий та довгостроковий вплив на міський, місцевий або регіональний розвиток у прикордонних регіонах.

Як відмічають науковці, міжрегіональне співробітництво формує певні рамки модернізації регіональної економічної політики держави, зокрема йдеться, про: орієнтир на самодостатній розвиток; пошук і реалізацію “імпульсу” місцевого економічного розвитку; єдність мотивації розвитку слабких і сильних регіонів; організацію форм співробітництва та інститутів міжрегіональної інтеграції [5, с. 120].

Із запровадженням реформи децентралізації в Україні домінуючими стали питання партнерства влади із приватним і неурядовим секторами. Таких учасників співробітництва прийнято називати стейкхолдерами та розуміти під ними фізичних осіб або організації, що виявляють інтерес до проблеми, яку планується вирішити спільними зусиллями, та які готові брати участь в обговоренні пропозицій. При виборі зацікавлених сторін варто керуватися двома критеріями: спроможність та зацікавленість, що дозволяють виділити чотири групи зацікавлених осіб: тих, що не бажають змін і не можуть вплинути на зміну поточного стану справ; ті, хто бажає змін, проте не в силах вплинути на ситуацію; тих хто може вирішити наявні проблеми, проте не має на це бажання; і нарешті – найважливіша група – ті, хто бажає змін та може цього досягти.

Україна, будучи залучена до світогосподарських процесів, зокрема, інтеграції, інтернаціоналізації, глобалізації, усе більше вдається до запровадження на теренах української практики державного управління запровадженням передового зарубіжного досвіду партнерської співпраці. Влада на місцях усе більше розуміє

вадливості залучення бізнес-середовища та громадськості до планування місцевого економічного розвитку та реалізації окреслених перспективи спільними зусиллями. Залучення громадськості важливе з наступних позицій:

- мешканці більше дізнаються про громаду, проблеми, з якими стикаються керівні структури;
- громадськість матиме змогу висловити свою думку та переконатися, що вона почута;
- громадяни краще починають розуміти дії посадовців;
- формується патріотизм.

Низка проектів міжнародної технічної допомоги, що реалізуються в Україні, спрямовані на залучення стейкхолдерів місцевого економічного розвитку до його планування та реалізації, що є наслідком впливу світових інтеграційних процесів. Зокрема, на рівні добровільно об'єднаних територіальних громад формуються робочі групи з питань планування місцевого економічного розвитку. Робоча група поєднує по-перше, представників влади (як правило, голову об'єднаної громади, керівників різних відділів органів місцевого самоврядування, що мають відношення до економічного розвитку. Залежно від розмірів та приналежності громади до одиниць адміністративно-територіального устрою, це можуть бути керівники відділів економічного розвитку, інвестиційної політики, житлово-комунального сектору тощо). По-друге, представників бізнес-середовища – як правило йдеться про фізичних-осіб підприємців, керівників великих підприємств, що зареєстровані на території громади. По-третє, громадськість – представники громадських організацій, молодіжної ради, освіти та науки. Склад робочої групи не регламентовано, разом з тим, громади за власної ініціативи вдаються до його затвердження. Відтак, на членів робочої групи покладаються зобов'язання дослідити місцевий економічний потенціал, сформувані економічний профіль добровільно об'єднаної громади, віднайти можливості активізації місцевого економічного розвитку, сформувавши проекті пропозиції та відповідальність за просування проектних пропозицій з метою отримання альтернативного бюджетному фінансування.

Інтеграційні процеси визначають і спрямованість проектів місцевого економічного розвитку для України.

У числі найбільш пріоритетних – створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (наприклад, Галицинівська об'єднана територіальна громада (далі – ОТГ) Миколаївської області визначила пріоритетом створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу з вирощування і переробки лікарських і ефірно-маслинних рослин "Лавандафест", а також сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу з переробки овочевих і плодоовочевих сільськогосподарських культур, Кочубеївська ОТГ – створення медового та молочного кооперативу, Музиківська ОТГ – створення плодово-ягідного кооперативу). Серед інструментів місцевого економічного розвитку, які знаходять своє втілення у проектних пропозиціях – розширення доступу до відкритих територій, парків та інших місць відпочинку, планування і облаштування території-трансформера під проведення різних заходів як місцевого так і загальноукраїнського масштабу (торгова площа вихідного дня, спортивні заходи, територія відпочинку, проведення фольклорних, музичних і інших фестивалів, тощо), облаштування ринку сільгосппродукції, перехід від навчання до роботи.

Деякі громади віддають перевагу створенню структури, що фокусуватиме свою діяльність на активізації місцевого економічного розвитку громади. Йдеться про такий інструмент місцевого економічного розвитку як створення агенції місцевого економічного розвитку. Місія агенції – сприяти розвитку ОТГ, використовуючи внутрішні та залучені зовнішні ресурси, активно співпрацюючи з владою вищих рівнів, господарюючими суб'єктами, організаціями громадянського суспільства, беручи участь як у формуванні, так і реалізації стратегій та планів економічного розвитку ОТГ. Агенція вивчатиме проблеми громади, пов'язані з економічним розвитком, досліджуватиме перспективи розвитку громади; займатиметься створенням умов для економічного розвитку, підтримкою місцевих ініціатив на користь місцевого розвитку. Здебільшого таке рішення приймається ОТГ, які мають підґрунтя для заснування установи, зокрема вдале географічне розташування (поблизу обласного центру), сильну економічну позицію в регіоні, багатогалузеву місцеву економіку.

Важливе місце посідає питання енергоефективності – проведення енергоаудиту, утеплення будинків, модернізація котлів, модернізація мереж, перехід на біопаливо, зменшення залежності громади чи міста від зовнішніх енергоресурсів тощо.

Для об'єднаних територіальних громад важливим є вдале поширення інформації про громаду з метою залучення потенційних інвесторів та туристів, що посилюватиме економічний та туристичний потенціал громади. Одним з можливих інструментів на шляху просування до означеної мети – формування економічного профілю, що міститиме ключові показники різних складових потенціалу громади, з огляду на обґрунтування їх важливості для потенційного інвестора та користувачів Веб-сайтом ОТГ. З позиції інвестора економічний профіль повинен містити інформацію про перспективні галузі для інвестування, вільні земельні ділянки чи інформацію про вільні нежитлові приміщення під облаштування бізнесу, а також, що не менш важливе, про комунікації, які підведені до земельної ділянки та документацію на промислову нерухомість.

З питань запровадження у дію зазначених вище інструментів місцевого економічного розвитку, їх результативності та ефективності для очільників новоутворених об'єднаних територіальних громади та членів робочої групи з питань місцевого економічного розвитку на часі доволі актуальний досвід наших сусідів. Ознайомлення з досвідом стає можливим завдяки власним ініціативам, а також у межах проекту «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність» [6].

Зазначене вище свідчить про великі можливості, що відкриваються перед громадами завдяки інтеграції, разом з тим, процес супроводжує низка ризиків. У числі основних – кадрова складова. Новоутворені громади опинилися у ситуації нестачі фахівців, здатних вирішувати питання місцевого економічного розвитку. Відтак постійно намагаються самовдосконалитися, відвідувати усілякі можливі тренінги, бізнес-форуми, конференції, заходи, які надають загальні знання з питань місцевого економічного розвитку, його планування, управління, можливих інструментів тощо.

Так, наприклад, приймаючи рішення про запровадження проекту місцевого економічного розвитку, розробники проекту стикаються, перш за все, зі споживчим ризиком. З точки зору

ринкових методів господарювання цей вид ризику визначається як основний та першочерговий з точки зору реалізації будь-яких заходів у розвинутій економічній системі. Його зміст полягає в тому, що без певної потреби споживачів, без наявності стратегічного набору видів продукції, робіт, послуг, які користуються попитом – створення та функціонування, наприклад, кооперативу є недоцільним та збитковим (збитки лягають на плечі засновників). Даний ризик загрожує втратою певного кола споживачів. Разом з тим, наслідки даного ризику можливо усунути шляхом реалізації комплексу маркетингових заходів (детального вивчення ринку – постачальників сировини, споживачів готової продукції а їх уподобань, конкурентів, та гнучкої цінової політики.

Важливим ризиком є ризик впровадження проектів місцевого економічного розвитку. Даний вид ризику проявляється у тому, що в ході реалізації проекту не буде досягнуто кінцевих (результуючих) показників: не вдасться налагодити ефективний виробничий процес; фактичний рівень економічного ефекту або інших вгод за проектом виявиться меншим за очікуваний; проект не може вийти на свої задекларовані планові показники обсягів виробництва продукції; проект буде не повністю реалізований незважаючи на залучення необхідних ресурсів; витрати на впровадження виявляться вищими ніж це попередньо очікувалось.

Для об'єднаних територіальних громади на часі фінансовий ризик – недостатності, відсутності чи ненадійності джерел фінансування. Відтак великі сподівання громад на грантові проекти.

Вимагає свого вирішення земельне питання. Кабінет Міністрів України прийняв постанову, яка запускає передачу сільгоспземель за межами населених пунктів у власність об'єднаних територіальних громад. Однак процес передачі земель займає чимало часу та вимагає значних фінансових вкладень на проведення інвентаризації, що є ризиком планування місцевого економічного розвитку.

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок відносно впливу інтеграційних процесів на планування місцевого економічного розвитку. Це знаходить свій прояв

у запровадженні ідентичних світовій практиці господарювання форм співробітництва, інструментів місцевого економічного розвитку та практичних кроків на шляху їх запровадження. Одним із прикладів є хід протікання реформи децентралізації управління. Як результат, в об'єднаних територіальних громадах на підставі вивчення передового досвіду сусідів, приймаються рішення про створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, облаштування місць підтримки бізнесу, створення агенцій регіонального розвитку. Разом з тим, запровадженню цих інструментів можуть завадити кадровий, виробничий, фінансовий та інші види ризику. Однак їх впливу перешкоджатимуть виважені дії сіх стейкхолдерів місцевого економічного розвитку на етапі його планування та реалізації.

Література

1. Ткачук А.Ф. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / А. Ткачук, В. Кашевський, П. Мавко. – К. : ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 96 с.

1. Стимулювання економічного зростання на місцевому рівні : аналітична доповідь / [С. О. Біла, О. В. Шевченко, М. О. Кушнір та ін.]; під ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2013. – 54 с.

2. Инновационные механизмы стратегического управления развитием социально-экономических систем / М. А. Боровской, И. К. Шевченко. – Таганрог : Изд-во ТТИ ЮФУ, 2012. – 198 с.

3. Студенніков І. Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – 171 с. – : с. 138 – 170.

4. Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 554. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/554-2016-p>

5. Дунаєв І. В. Вплив інтеграційних процесів на модернізацію регіональної економічної політики / І. В. Дунаєв // Теорія та практика державного управління. – 1(52). – 2016. – с. 116-125.

6. А як там у сусідів: об'єднані громади перейняли польський досвід економічного розвитку // Український кризовий

медіа центр (від 06.02.2018) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucmc.org.ua/uk/lead-study-tour>.

1. Tkachuk A.F. Strategichne planuvannya u gromadi (navchal'ny`j modul`) / A. Tkachuk, V. Kashevs'ky`j, P. Mavko. – К. : ІКСz «Legal'ny`j status», 2016. – 96 s.

2. Sty`mulyuvannya ekonomichnogo zrostannya na miscevomu rivni : anality`chna dopovid` / S. O. Biloyi. – К. : NISD, 2013. – 54 s.

3. Y`nnovacy`onnye mexany`zmy strategy`cheskogo upravleny`ya razvy`ty`em socy`al`no-ekonomy`chesky`x sy`stem / M. A. Borovskoj, Y`. K. Shevchenko. – Taganrog : Y`zd-vo TTY` YuFU, 2012. – 198 s.

4. Studennikov I. Regional`na polity`ka v krayinax Yevropy` : uroky` dlya Ukrainy` / S. Maksy`menka. – К.: Logos, 2000. – 171 s. – : s. 138 – 170.

5. Derzhavna programa rozvy`tku transkordonnogo spivrobitny`cztva na 2016-2020 roky` // Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy` vid 23 serpnya 2016 r. # 554 //Zakonodavstvo Ukrainy` <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/554-2016-p>

6. Dunayev I. V. Vply`v integracijny`x procesiv na modernizaciyu regional`noyi ekonomichnoyi polity`ky` / I. V. Dunayev // Teoriya ta prakty`ka derzhavnogo upravlinnya. – 1(52). – 2016. – s. 116-125.

7. A yak tam u susidiv: ob'yednani gromady` perejnyaly` pol`s'ky`j dosvid ekonomichnogo rozvy`tku // Ukrainy`s'ky`j kry`zovy`j media centr (vid 06.02.2018) [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://ucmc.org.ua/uk/lead-study-tour>.

Рецензент: Балджи М.Д., д.е.н., професор, Одеський національний економічний університет

15.05.2018

СЕГМЕНТУВАННЯ РИНКУ МОЛОКА ТА МОЛОЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

Економічні умови, які склалися в останні роки в Україні, ставлять перед галуззю завдання задовольнити не тільки внутрішню потребу у високоякісній продукції, а й забезпечити населення високоякісною продукцією та вийти на ринок країн ЄС. В умовах розширення конкуренції все більшого значення для забезпечення стабільності виробництва і рентабельності продукції набуває такий фактор, як стан загальної кон'юнктури ринку.

У рамках аналізу ринкової кон'юнктури вивчення сегментування ринку – необхідна умова формування цілісної картини стану ринку, що потрібна для створення державної економічної та соціальної політики регулювання ринку. Лише визначивши обсяги споживання та основні групи споживачів, можна приймати рішення щодо необхідності тих чи інших змін в галузі.

Ключові слова: сегментування, молоко, молочна продукція, сільське господарство.

СЕГМЕНТИРОВАНИЕ РЫНКА МОЛОКА И МОЛОЧНОЙ ПРОДУКЦИИ В УКРАИНЕ

Экономические условия, сложившиеся в последние годы в Украине, ставят перед отраслью задачи удовлетворить не только внутреннюю потребность в высококачественной продукции, но и обеспечить население высококачественной продукцией и выйти на рынок стран ЕС. В условиях расширения конкуренции все большее значение для обеспечения стабильности производства и рентабельности продукции приобретает такой фактор, как состояние общей конъюнктуры рынка.

В рамках анализа рыночной конъюнктуры изучение сегментирования рынка - необходимое условие формирования целостной картины состояния рынка, которая нужна для создания государственной экономической и социальной политики регулирования рынка. Только определив объемы потребления и основные группы потребителей, можно принимать решение о необходимости тех или иных изменений в отрасли.

Ключевые слова: сегментирование, молоко, молочная продукция, сельское хозяйство.

Cheban Roman

SEGMENTING OF MILK AND DAIRY MARKET IN UKRAINE

The economic conditions that have developed in recent years in Ukraine put the industry's task to meet not only the domestic demand for high-quality products, but also to provide the population with high-quality products and enter the EU market. In the conditions of expanding competition, the factor, such as the state of the general market situation, becomes of increasing importance for ensuring the stability of production and profitability of products.

As part of the analysis of market conditions, the study of market segmentation is a prerequisite for the formation of a coherent picture of the state of the market that is needed to create a state economic and social policy of market regulation. Only by determining the volume of consumption and the main groups of consumers, it is possible to decide on the need for certain changes in the industry.

Key words: segmentation, milk, dairy products, agriculture.

Постановка проблеми. Основні проблеми, які стримують поступальний розвиток молочної промисловості, безпосередньо пов'язані зі скороченням сировинної бази і низькою якістю продукції, що поставляється на переробку. Причина полягає в незабезпеченні умов утримання корів, що призводить до виникнення захворювань тварин, а також відсутності первинної обробки (охолодження) молока в більшості приватних селянських господарств і багатьох сільськогосподарських підприємствах.

У 2015 році з усієї кількості закупленого молока від господарств населення питома вага вищого сорту складала лише 0,1%, першого – 11,8%, а другого і несортного – відповідно 83,6 і 4,5%.

Сільськогосподарські підприємства реалізували 9,2% молока екстра класу, 33,8% вищого сорту, 51,5% першого, другого і несортне – відповідно лише 5,3 і 0,2%. Також слід звернути увагу на той факт, що від господарств населення по всьому переданого на переробні підприємства молока тільки 47,4% його обсягу надійшло охолодженим до 10° С, тоді як від сільськогосподарських підприємств – 71,7%. Відповідно, ціна 1 т молока становила 2424,9 грн. і 3498,8 грн. Тобто різниця майже 44,3% свідчить на користь необхідності широкого використання систем охолодження молока та механізованого доїння, в тому числі використання в господарствах населення як мінімум, індивідуальних доїльних установок [1].

Сьогодні виробництво молока стало невід'ємною складовою забезпечення національної продовольчої безпеки і підтримки соціально незахищених верств населення, а також основним джерелом добробуту і зайнятості жителів сільської місцевості. Фактично в країні майже 76,3% всього молока продовжують виробляти господарства населення, тоді як решта надходить від аграрних підприємств. У той же час, в порівнянні з минулими роками, в секторі селянських господарств населення спостерігається зниження їх питомої ваги в загальному обсязі виробництві молока. Зокрема, якщо в 2010 р. Їх частка у виробництві становила 80,3%, то в 2014-му знизилася до 76,3%.

Пояснень цьому явищу кілька: це і неузгоджена цінова політика основних учасників на ринку, яка істотно знижує прибутковість і мотивацію до розвитку молочного скотарства, повільне формування системи збуту продукції і недостатню кількість обслуговуючих кооперативів, а також складна демографічна ситуація в сільській місцевості, де середній вік жителів вже давно досяг позначки понад 55 років при відсутності будь-яких перспектив вирішення проблеми відсутності нових робочих місць для молоді.

Незважаючи на складну економічну ситуацію в 2014 р. Молочна галузь зберегла позитивну динаміку зростання. У господарствах усіх категорій виробництво молока склало 11230,5

тис. т, що на 0,4% більше аналогічного періоду минулого року. У той же час, якщо окремо розглядати індустріальний сектор і дрібнотоварний, то зростання виробництва молока на 4,1% відбулося насамперед у сільськогосподарських підприємствах, тоді як в господарствах населення обсяги скоротилися на 0,7%.

Одна з причин збереження спаду виробництва молока в господарствах населення – проблеми з його реалізацією, і як наслідок, лише незначна кількість селян може дозволити собі мати більше 2 корів.

На основі даних вибіркового обстеження діяльності домогосподарств сільської місцевості, що проводився Державною службою статистики в 2014 р., Корів утримували майже в кожному третьому селянському господарстві. При цьому з усієї кількості домогосподарств, 18,7% з них мали в середньому 1 корову, в 5,4% - 2, в 1,3% - 3 і лише в 0,4% - 4 і більше корів, тоді як в 74,2% їх взагалі не містили.

У сільськогосподарських підприємствах також досить складна ситуація. Крупно-товарними є тільки 8,9% господарств із загальною їх чисельності, де міститься більше 500 корів (41,4% від загальної кількості корів в Україні), тоді як 52,6% мають до 100 корів (8,4%) і 38,5% - від 100 до 500 корів (50,2%).

Очікувати кардинальних змін в структурі виробництва молока в найближчому часі навряд чи можливо. Адже з огляду на динаміку скорочення чисельності поголів'я корів і зростання вартості кормів, за оптимістичним сценарієм розвитку галузі, обсяг виробництва буде залишатися на рівні 11,2-11,3 млн. т. Збереження обсягів пропозиції молочної сировини на ринку в результаті скорочення поголів'я корів насамперед забезпечуватися за рахунок підвищення продуктивності дійного стада. Однак цей резерв має обмежений характер дії, і сподіватися на істотне нарощування виробництва молочної сировини в цьому році не слід.

Виробництво молока має сезонний характер, однак попит спостерігається протягом всього періоду року, що призводить коливання закупівельних цін.

Найбільші обсяги виробництва в останні роки традиційно припадали на травень-липень, коли валовий надій молока досягав 1200 тис. т., тоді як в січні-лютому майже вдвічі менше – близько 590-600

тис. т. У січні 2015 р. в Україні вироблено 590,0 тис. т молока, що на 2,1% менше аналогічного показника минулого року [2].

Молочний ринок України характеризується тим, що його підприємства недостатньо готові до жорсткої конкуренції з потужними лідерами світового молочного ринку, в першу чергу, через недостатній рівень якості та безпечності продукції, що є важливими чинниками її конкурентоспроможності. Не просто визначити в довгому ланцюжку виробництва молочної продукції найважливішу ланку, адже практично всі фактори впливають на якість молока та готової продукції.

Аналіз різних точок зору вчених і практиків з питання забезпечення молокопереробних підприємств сировиною високої якості, дає підстави визначити основні чинники зниження якості молока-сировини: порушення санітарно-гігієнічних умов виробництва молока; недотримання вимог очищення; охолодження молока після доїння; неналежний первинний контроль якості; порушення умов транспортування.

Отже, аналіз виробництва молока в Україні свідчить про значні перспективи розвитку молочного підприємництва та виробництва молочних продуктів.

Виклад основної частини. Молоко є одним з найбільш затребуваних продуктів на українському ринку. Однією із проблем функціонування регіонального продовольчого ринку є незбалансована структура споживання продуктів харчування населенням, яка викликана нерівномірним рівнем доходів та життя жителів міської та сільської місцевості. Дослідження процесу сегментації ринку молока та молочної продукції за середньомісячним доходом сім'ї має практичне значення для визначення структури споживання населення, що дасть змогу удосконалити маркетингові стратегії для кожної групи споживачів молочної продукції на регіональному ринку [3].

Висока поживна цінність молока та молочних продуктів займає важливе місце в структурі харчування населення країни. Мінімальним показником самозабезпечення на ринку молока та молочної продукції (в перерахунку на молоко) становить не менше 90 %. Україна забезпечує себе молоком і молочними продуктами в повну міру. За 2016 р. самозабезпечення молоком і молочними продуктами становило 116 %.

Споживання молока у 2016 р. в розрахунку на душу населення суттєво відрізнялося у різних областях. Так, у Київській області споживання молока у розрахунку на особу становить 222 кг, в Львівській – 233 кг, у Одеській – 188 кг. Найвище споживання в Івано-Франківська області – 281 кг., а найнижче у Луганській області – 138 кг. [4].

Середній рівень споживання по Україні склав 210 кг. на одну особу за рік, що є нижче навіть за мінімальну норму споживання у 341 кг. Загалом спостерігаються тенденції щодо росту споживання молока та молочної продукції з 2010 до 2014 року та зниження споживання після 2014 року. Проаналізувавши ситуацію, можна стверджувати про те, що незважаючи на збільшення споживання молока в окремих областях, споживання населенням країни молока та молочної продукції стає менше та поки що знаходиться нижче рекомендованої раціональної норми, яка становить 380 кг. на людину в рік.

Проведемо сегментування споживачів на групи. У якості бази для проведення сегментування використаємо статистичні дані та результати анкетувань у Київській області (табл. 1).

Таблиця 1

Виробництво і споживання молока та молочної продукції в Київській області (складено за даними [5])

Показник	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Виробництво молока та молочної продукції, тис. т	585,5	550,8	508,4	503,4	505,2
Виробництво молока на душу населення, кг	410	390	363	362	363
Виробниче споживання молока і молочної продукції, тис. т.	88,2	81,5	69,9	69,9	68,3
Особисте споживання молока і молочної продукції, тис. т	410	396	380	3789	377
Споживання молока на душу населення, кг	215,5	231,2	226,3	222,8	221,7
Ввезення молока і молочної продукції, тис. т	18,4	20,3	26,3	26,3	29,2
Вивіз молока і молочної продукції, тис. т	111	92,9	85,9	82,2	89

У Київській області, за даними продовольчих балансів, споживання молочної продукції також знаходиться вище середнього по країні рівня, але має тенденцію до зниження. В динаміці за п'ять років зменшуються показники виробництва молока і молочної продукції, обсяги вивозу молока за межі області при одночасному збільшенні кількості продукції, що ввозиться. При цьому виробництво молока на душу населення в регіоні приблизно на 60 % перевищує споживання.

Таким чином, зберігається ситуація, зазначена в більш ранніх дослідженнях. Ємність обласного ринку молока і молочних продуктів є недостатньою для продукції, виробленої в регіоні. Підприємствам з виробництва молочної продукції Київської області для завоювання сильних конкурентних позицій на ринку, поряд з іншими, що вкрай важливо використовувати резерви розвитку, пов'язані з маркетингом».

Сьогодні для галузі характерними є різкі контрасти — одні виробники розвиваються успішно, інші перебувають на межі виживання. В умовах зменшення обсягів якісної сировини, зниження рівня споживання, низької купівельної спроможності населення переробні підприємства змушені працювати на межі рентабельності, виробляючи низькомаржинальну продукцію.

У зв'язку з цим актуальним є дослідження переваг і поведінки споживачів молока і молочної продукції на прикладі Київської області, а також не менш значуще сегментування ринку для забезпечення максимальної відповідності маркетингових програм цільовій аудиторії.

У травні 2017 р. було проведено анкетне опитування споживачів молочної продукції Київської області. Оскільки молочну продукцію вживає практично все населення, обсяг вибірки був визначений на основі статистичної формули при рівній ймовірності отриманих результатів 95 %, допустимої похибки ± 5 % і склав 384 осіб. В опитуванні взяли участь споживачі від 18 до 65 років, переважно це були жінки (80 % опитаних), оскільки в сім'ях саме вони традиційно роблять покупки молочної продукції. Більше 80 % респондентів регулярно купують молочну продукцію, в тому числі не рідше одного разу на тиждень питне молоко 81,6 %, кисломолочну продукцію – 83,5 %.

Вихідна база даних для аналізу включала в себе інформацію

по 36 змінним [6]. При використанні великої кількості вихідних змінних кластери, як правило, не мають чіткої структури, що утрудняє їх інтерпретацію. Тому був проведений факторний аналіз з використанням методу головних компонент, що дозволив при заданому рівні значущості більше 0,5 об'єднати статистично значущі характеристики об'єктів у три чинники і замінити ними велику кількість вихідних змінних.

Перший фактор – регулярність і обсяг покупки. Його дія обумовлена змінними регулярності покупок, частотою покупки, разовою сумою покупки, кількістю придбаної продукції. Дія фактора «Схильність до відомого смаку» обумовлена впливом змінних, що відображають бажаний рівень зовнішнього вигляду упаковки, краще співвідношення «ціна – якість», гармонійності смакових властивостей, запаху, а також популярності марки продукції. Третій фактор заснований на впливі лише трьох змінних, що описує число споживачів в родині груп молочної продукції. Відповідно, він отримав назва «Кількість споживачів в сім'ї» [5].

З урахуванням отриманих чинників всі об'єкти дослідження в результаті виконання процедури кластерного аналізу були розділені на три сегменти. Для перевірки коректності отриманого розподілу споживачів на кластери дана оцінка впливу різних змінних на результати кластеризації за допомогою моделі однофакторного дисперсійного аналізу. Також були зіставлені профілі отриманих сегментів за середнім значенням досліджуваних змінних, дана характеристика споживачів кожного сегмента.

Сегмент 1 включає в себе респондентів у віці від 18 до 45 років, причому частка чоловіків становить вище середнього значення по вибірці (28 і 20 % відповідно). Більшість споживачів, які увійшли в сегмент, купують молочну продукцію для себе і дітей, тому середній розмір і сума покупки тут вище, ніж в інших сегментах. Крім того, в цій групі питома вага домогосподарок вище середнього значення, тому можна назвати отриманий сегмент «Молоді батьки». За даними опитування, представники молодіжного сегменту найменш вимогливі до характеристик молочної продукції, за винятком якісного складу продукту і відсутності штучних добавок. Також молодь віддає перевагу молочним продуктам з низьким рівнем жирності.

Сегмент 2 найчисленніший (62 % респондентів). Він має

максимальні середні значення змінних віку і доходу, хоча в ньому представлені всі вікові групи і категорії доходу. Представники цього сегмента купують молочну продукцію на невелику суму, але роблять це часто. Більшість респондентів купують питне молоко щодня, кисломолочну продукцію – 2-3 рази в тиждень. Рідше купується біопродукція – в середньому один раз в тиждень, причому переважно для дітей, а не для дорослих членів сім'ї, і за відносно високою ціною. При відповіді на питання про бажаний рівень характеристик молочних продуктів респонденти, що увійшли в сегмент, поставили максимально високі оцінки за всіма досліджуваними змінними, тому сегмент отримав назву «Вимогливі покупці». При виборі продукту у них на першому місці стоїть свіжість молочної продукції.

Крім того, крім смакових і якісних характеристик, представники цього сегменту пред'являють високі вимоги до зовнішнього вигляду упаковки, популярності марки продукту і воліють купувати молочну продукцію з середнім і високим рівнем жирності.

Сегмент 3 представлений групою споживачів, що з найменшою регулярністю здійснюють покупки молочної продукції. Середня сума покупки і кількість продукції, що купується, також мають мінімальне значення. Більшість споживачів, які увійшли в сегмент, купують молочну продукцію тільки для себе. Оскільки в цю групу увійшли тільки респонденти у віці 18-25 років і старше 55 років, то можна зробити висновок, що це переважно самотні люди. Тому сегмент отримав назву «Одинаки». Як і представники другого сегмента, вони на перше місце при виборі покупки ставлять свіжість продукції [7].

Перш ніж перейти до оцінки привабливості і вибору цільового ринку, необхідно вивчити конкурентну ситуацію та особливості сприйняття конкуруючих марок молочної продукції споживачами кожного з отриманих сегментів. Крім того, для розробки ефективної маркетингової програми доцільно дослідити ступінь впливу маркетингових інструментів на представників різних сегментів.

Висновок. Таким чином, проведене дослідження дозволило на прикладі Київської області встановити існування трьох різних за уподобаннями сегментів покупців, описати профілі цих сегментів і визначити напрямки подальших досліджень.

Література

1. Особливості ринку молока в Україні. Виробництво і споживання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://koloro.ua/blog/issledovaniya/osobennosti-rynka-moloka-v-ukraine-p-roizvodstvo-i-potreblenie.html>
  2. Молочний сектор: реалії і перспективи[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agro-business.com.ua/ekonomichnyi-gektar/2805-molochnyi-sektor-realii-i-perspektyvy.html>
  3. Армстронг Г., Котлер Ф. Маркетинг. Загальний курс, 5-те видання: Пер. з англ.: уч. пос. – М.: Видавничий дім "Вільямс", 2001. – 608 с.
  4. Савицька В.П. Актуальні проблеми розвитку ринку молока і молочних продуктів // Економіка АПК. – 2016, № 11. – С. 102-106.
  5. Саблук П.Т., Карич Д.Я., Коваленко Ю.С. Основи організації сільськогосподарського ринку. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 188 с.
  6. Дудар Т.Г., Голомша Н.Є. Перспективи розвитку регіонального ринку молока і молокопродуктів // Економіка АПК. – 2012, № 9. – С. 126-
  7. Кочетков О.В., Вольвак С.О. Маркетинг у підвищенні конкурентоспроможності молокопереробних підприємств // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 129. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – С. 182-186.
-
1. Osoblyvosti rynku moloka v Ukraini. Vyrobnystvo i spozhyvannya. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://koloro.ua/blog/issledovaniya/osobennosti-rynka-moloka-v-ukraine-p-roizvodstvo-i-potreblenie.html>
  2. Molochnyy sektor: realiyi i perspektyvy[Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://agro-business.com.ua/ekonomichnyi-gektar/2805-molochnyi-sektor-realii-i-perspektyvy.html>
  3. Armstronh H., Kotler F. Marketynh. Zahal'nyy kurs, 5-te vydannya: Per. z anhl.: uch. pos. – M.: Vydavnychyy dim "Vil'yams", 2001. – 608 s.
  4. Savyts'ka V.P. Aktual'ni problemy rozvytku rynku moloka i molochnykh produktiv // Ekonomika APK. – 2016, # 11. – S. 102-106.

5. Sabluk P.T., Karych D.Ya., Kovalenko Yu.S. Osnovy orhanizatsiyi sil's'kohospodars'koho rynku. – K.:IAE UAAN, 2003. – 188 s.

6. Dudar T.H., Holomsha N.Ye. Perspektyvy rozvytku rehional'noho rynku moloka i molokoproduktiv // Ekonomika APK. – 2012, # 9. – S. 126-

7. Kochetkov O.V., Vol'vak S.O. Marketynh u pidvyshchenni konkurentospromozhnosti molokopererobnykh pidpryyemstv // Ekonomika: problemy teoriiy ta praktyky. Zbirnyk naukovykh prats'. Vypusk 129. – Dnipropetrovs'k: DNU, 2003. – S. 182-186.

Рецензент: Карпов В.А., к.е.н., професор кафедри економіки, права та управління бізнесом Одеського національного економічного університету

21.03.2018

УДК 657.446

JEL Classification: H 220

Чернега Любов, Артюх Оксана

АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

В статті розглядаються основні особливості адміністрування податків в Україні та світі. Систематизовано основні аспекти податкового адміністрування та проаналізовані інструменти регулювання та стимулювання діяльності суб'єктів господарювання. Проаналізовані особливості діяльності та розвитку податкового адміністрування в Україні та світі. Узагальнено підходи щодо функціонування податкових систем та виділені основні недоліки та переваги їх застосування в Україні. Визначені основні напрями модернізації податкового адміністрування в Україні. Запропоновані шляхи підвищення ефективності діяльності податкових служб, шляхом створення бальної оцінки діяльності перевіряючих. Визначено в якості орієнтації діяльності податкових органів як стимулюючого характеру контрольних заходів фіскальних служб для платників податків. Визначені та запропоновані основні шляхи

покращення відносин між податковими службами та платниками податків.

Ключові слова: податки, адміністрування податків, платники податків, зарубіжний та вітчизняний досвід.

Чернега Любов, Артюх Оксана

АДМИНИСТРИРОВАНИЕ НАЛОГОВ: ИНОСТРАННЫЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ

В статье рассматриваются основные особенности администрирования налогов в Украине и мире. Систематизированы основные аспекты налогового администрирования и проанализированы инструменты регулирования и стимулирования деятельности субъектов хозяйствования. Проанализированы особенности деятельности и развития налогового администрирования в Украине и мире. Обобщены подходы относительно функционирования налоговых систем и выделены основные недостатки и преимущества их применения в Украине. Определены основные направления модернизации налогового администрирования в Украине. Предложены пути повышения эффективности деятельности налоговых служб, путем создания балльной оценки деятельности проверяющих. Определено в качестве ориентации деятельности налоговых органов – стимулирующего характера контрольных мероприятий фискальных служб для налогоплательщиков. Определены и предложены основные пути улучшения отношений между налоговыми службами и налогоплательщиками.

Ключевые слова: налоги, администрирование налогов, налогоплательщики, зарубежный и отечественный опыт.

Chernega Liubov, Artyukh Oksana

TAX ADMINISTRATION: FOREIGN AND DOMESTIC EXPERIENCE

The main features of tax administration in Ukraine and in the world are examined. The main aspects of tax administration are

systematized and the tools of regulation and stimulation of activity of the business entities are analyzed. The features of the activity and development of tax administration in Ukraine and in the world are analyzed. The approaches to functioning of tax systems are systematized and the main drawbacks and advantages of their using in Ukraine are emphasized. The main directions of modernization of tax administration in Ukraine are determined. The creating a rating evaluation of the activity of the inspectors is proposed as one of the ways of increasing the efficiency of tax authorities activity. The orientation of tax authorities' activity is determined as a stimulating way of control measures for taxpayers. The main ways of improving the relationship between tax authorities and taxpayers are emphasized and proposed.

Key words: taxes, tax administration, taxpayers, foreign and domestic experience.

Постановка проблеми. В умовах постійного розвитку інформаційних технологій та розширення інформаційних ресурсів, розвиток податкового контролю в Україні становить собою не тільки реформування законодавчих та нормативно-правових актів, а й удосконалюється практичний аспект податкового контролю. В умовах глобалізації економіки, імплементації Директив ЄС значним поштовхом до гармонізації з міжнародними стандартами є перехід на нове сучасне обладнання, програмне забезпечення, яке представляє собою новітню інформаційну технологію, щодо оцінки ризиків діяльності суб'єктів господарювання, підвищення рівня прозорості та відкритості даних фінансової звітності, аналізу питомої ваги щодо сплат податків та зборів, виявлення сумнівних заборгованостей, аналізу та порівняння за різними параметрами для проведення перевірок та багато інших функцій, які в першу чергу спрямовані на вдосконалення механізму податкового контролю, ліквідацію негативних чинників впливу на стан економіки як на мікро- (місцеві, регіональні), так і на макро- рівні (в державі в загалом) та задоволення фінансових, економічних та соціальних потреб суспільства та держави в цілому.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Особливості розвитку, реформування та вдосконалення податкового адміністрування є постійною темою досліджень науковців.

Дослідження даного аспекту податкового контролю висвітлені в працях таких науковців, як: В. Л. Андрущенко, В. В. Балабан, З. С. Варналій, О. А. Долгий, В. О. Галушка, М. О. Горобинський, О. М. Корецький, Т. А. Крушельницька, В. А. Онищенко, В. К. Симоненко, Ю. О. Соловійова та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Вдосконалення податкового адміністрування з використанням сучасних інформаційних технологій є одним з шляхів розвитку податкового контролю. Але в умовах глобалізації економіки наближення до зарубіжних стандартів та запозичення досвіду податкового контролю має як свої недоліки так і переваги. Отже, набуває необхідності дослідження особливостей адміністрування податків та застосування новітніх інформаційних систем в податковому контролі в Україні та у світі.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні зарубіжного та вітчизняного досвіду адміністрування податків та особливостей розвитку інформаційних систем, які використовуються державними службами контролю в Україні та світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аспекти податкового адміністрування в зарубіжних країнах та в Україні суттєво відрізняються, що обумовлено різними підходами до механізму взаємодії між державою та платниками податків. Впровадження нових інформаційних технологій шляхом розробки програмних модулів, які використовуються в державному аудиті, податковому адмініструванні на базі законодавства тих країн, де створюється інформаційний продукт. Тому не завжди залучення зарубіжного досвіду для впровадження в систему вітчизняного контролю держави може бути ефективним.

В реалізації державної політики податки є головним інструментом регулювання та стимулювання діяльності суб'єктів господарювання, тому їх повнота сплати, раціональне використання та ефективна акумуляцію бюджетних ресурсів є запорукою розвитку економічного потенціалу держави.

Проведемо порівняльний аналіз щодо особливостей діяльності та розвитку податкового адміністрування в Україні та світі.

Основними особливостями податкового адміністрування в Великій Британії є те, що податковий контроль здійснюється не на

основі Податкового кодексу, як в Україні, а на основі законів, які були прийняті в різні періоди, та доповнюються відповідними положеннями. В даному випадку в Україні є перевага, адже усі доповнення та коригування сфокусовані та відображаються у Податковому кодексі України.

На відміну від України в Великій Британії центральним органом податкового адміністрування виступає Казначейство. При моніторингу діяльності суб'єктів господарювання, увага контролюючих служб зосереджується на діяльності тих, хто забезпечує державі найбільші надходження до бюджету. Дана особливість дозволяє зменшити витрати на проведення контролю та моніторингу інших, але на нашу думку, це «послаблення контролю» з боку держави не є ефективним, адже виникає ризик, щодо незаконної діяльності суб'єктів малого бізнесу, у котрих надходження не становлять такий же інтерес, як у великих корпорацій та компаній [1, 2].

Відмінною характеристикою, яку можна виділити при порівнянні є те, що в Великій Британії для платників податків є можливість отримання інформації щодо характеристики ризиковості, що дозволяє оцінити можливість потрапляння у план перевірки податковими службами. У цьому сенсі варто розглянути вітчизняну практику планування перевірок. Так, Органами ДФС України план-графік проведення документальних планових перевірок платників податків на сьогодні складається на підставі аналізу критеріїв ризиковості платників податку та критеріїв ризиковості здійснення операцій, які наведено в Листі ДФС України від 21.03.2018р. № 959/99-99-07-18 [3]. При цьому відбувається постійний моніторинг критеріїв ризику, за результатом якого платник податків може включатися в перелік ризикових суб'єктів господарювання або навпаки – виключатися з такого переліку платників податків. Але не можна не відмітити, що на відміну від Великої Британії платники податків України не мають можливості отримати достатню інформацію про критерії ризиковості, які встановлені для них ДФС України на певному етапі їх функціонування. В відкритому доступі міститься лише інформація про план-графік проведення документальних планових перевірок таких платників податків.

До того ж можна навести такий приклад: коли платники податку ПДВ при реєстрації податкової накладної можуть отримати

квитанцію про блокування податкової накладної, і тільки після отримання квитанції платник дізнається про критерій ризиковості платника податків та детального розрахунку коригування за показниками по віднесенню до відповідних критеріїв згідно п. 13 Порядку зупинення реєстрації податкової накладної / розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21.02. 018 р. № 117 [4]. Отже, рівень відкритості даної інформації для платників податків дуже малий, що є негативним фактором при взаємодії платників податків із податковими органами, та це сприяє послабленню рівня інформованості платників податків про їх можливі подальші перевірки та рівні податкового навантаження на їх підприємствах.

Існування служби «Центр обслуговування великого бізнесу» сприяє полегшенню та поліпшенню взаємодії між платниками податків та податковими органами, в Україні ж існують тільки консультаційні підрозділи.

При дослідження податкового адміністрування у Франції можна виділити такі риси: основні податки, які забезпечують найбільші надходження до бюджету є непрямі податки, серед яких найбільшу питому вагу займає податок на додану вартість. Головною особливістю податкової системи Франції є офшорні зони, що дозволяє отримати звільнення від оподаткування прибутку до 10 років. Органом податкового адміністрування у Франції виступає Генеральна дирекція з податків. Вибір суб'єктів господарювання для проведення планової перевірки як і в Україні здійснюється шляхом вибору за рівнем ризику вчинення ними податкового правопорушення. Перевірки здійснюються організаціями на місцевому, департаментському або регіональному рівні [1, 2, 5].

Відмінністю щодо отримання результатів перевірки у Франції є те, що суб'єкти господарювання мають змогу отримати «попередні висновки», які містять результати з ймовірними заключеннями та положеннями щодо перевірених фінансово-господарських операцій. Дана практика «попередні висновки» розповсюджена не тільки у Франції, а й в Нідерландах та Швеції. На нашу думку, дана практика є дуже корисною для платників податків, адже це дозволяє підприємствам вчасно виявляти свої відхилення та їх коригувати, підвищується рівень довіри до податкових органів, та рівень достовірності та прозорості даних

фінансової звітності значно зростає. Вчасно виявлені помилки забезпечують подолання труднощів щодо розрахунків податкових зобов'язань, економлять час на можливі майбутні коригування та є дуже інформативними для керівництв підприємств, адже це дозволяє перевірити ефективність функціонування діяльності бухгалтерської служби та прийняти відповідні управлінські рішення.

Також можна відмітити те, що ухилення від сплати податків у Франції несе за собою кримінальну відповідальність, на відміну від інших країн Європи та можливе стягнення податкового боргу без проведення судового процесу. В Україні також передбачено кримінальну відповідальність згідно статті 212 Кримінального кодексу за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, що на нашу думку, посилює контроль та збільшує відповідальність посадових осіб за їх роботу [6]. Дані умови дозволяють попередити та ліквідувати можливе виникнення «тіньових» схем на підприємствах, та направити діяльність платників податків в сторону законодавства, тобто дотримання ними усіх нормативно-правових актів, Податкового кодексу України.

Організаційна структура органу податкового контролю містить ланки: національну, регіональну та низову (які займаються перевіркою діяльності тільки суб'єктів малого бізнесу) [2].

Проведемо аналіз податкового адміністрування в Німеччині. В країні відсутній єдиний орган податкового контролю, існують лише окремі підрозділи, які підпорядковані Міністерству Фінансів. Вважається, що в Німеччині присутня централізація податкового адміністрування в аспекті збору декларацій і керування засобами платежу, примусового стягнення й контролю великими підприємствами. При відборі платників для проведення перевірки в Німеччині застосовується 2 методи: випадковий та спеціальний [1, 2]. Випадковий метод перевірки виконується за допомогою програмних комплексів, які з генеральної сукупності «випадково» обирають платників податків, які мають бути перевірені. А спеціальний полягає в тому, що застосовується відбір на основі ризиковості, виявлених відхилень, які мали вплив на надходження до державного бюджету. Вважаємо, що методика «випадкового» відбору є не ефективною, адже не завжди платники податків, які

випали у перелік на планову перевірку мають бути перевірені, через те що в них може бути позитивна податкова історія та дотримані усі норми законодавства, та даний метод перевірки несе собою тільки додаткові фінансові витрати та витрати часу, за умови наведеної вище.

В Україні застосовується тільки ризикоорієнтований метод (має схожість зі спеціальним), який направлений на планову та позапланову перевірку тих платників податків, чия господарська діяльність підпадає під критерії ризиковості. Отже, порівнюючи його із випадковим методом в Німеччині бачимо, що ризикоорієнтований метод має більше переваг.

Політика здійснення контролю в Німеччині визначена на рівні територій, але конституційний та законодавчий орган на федеральному рівні в Німеччині може приймати участь разом з місцевими органами в перевірці великих підприємств та встановлювати періодичність проведення контрольних перевірок за категоріями платників податків. В Німеччині на відміну від повноважень податкової міліції в Україні, дозволено податковій міліції отримувати будь-які необхідні документи. Вважаємо, що даний дозвіл не завжди є потрібним, адже це виконується працівниками ДФС, перш за все податкова поліція має контролювати процес проведення перевірок, а вилучення документів не має бути виконано даною службою, адже їх основна мета запобігання виникненню протизаконних дій, та протидія корупції та кримінальних злочинів на підприємствах.

Також в Німеччині запроваджено бальну оцінку діяльності перевіряючих (інспекторів), яка дозволяє об'єктивно оцінити та проаналізувати професійну компетентність, навички та знання перевіряючих. На нашу думку, даний вид діяльності – запорука до удосконалення сфери контролю в країні. Використання практики оціночної діяльності в Україні забезпечить підвищити якість проведення контрольних заходів фіскальними органами, дозволить підвищити рівень довіри суспільства та суб'єктів господарювання до працівників державного контролю.

Проведення незалежної оцінки діяльності, моніторинг якості проведених перевірок та тестування працівників контролюючих служб виведе сферу контролю України на вищий рівень, тому це одна з найнеобхідніших рекомендацій у сучасному стані розвитку контролю в Україні.

На відміну від України в більшості країн Європи є єдина база інформації щодо громадян, платників податків, фізичних та юридичних осіб, і до неї мають доступ усі органи державної влади, в межах своїх повноважень вони її отримують без запиту та очікування довідок, виписок, що в Україні є обов'язковим [7]. Це дозволяє зекономити час та ресурси держави. Україна ж знаходиться на етапі зародження таких баз, де технологічні можливості не мають такого досконалого рівня як в зарубіжних країнах.

Аналізуючи склад звітності та її порядок заповнення, можна виділити наступне: на відміну від України в таких країнах як Нідерланди та Бельгія декларація з ПДВ має лише одну сторінку, та в інструкціях заповнення не містяться неоднозначні чи незрозумілі трактування та пояснення. Так розглянемо практичний приклад, щодо декларації ПДВ в Україні, яка представлена у вигляді: податкової декларації та ще дев'яти додатків до неї.

В Великій Британії, Бельгії, Швеції та Данії існує лише один – Єдиний рахунок, за допомогою якого платники податку мають змогу однією оплатою сплачувати зобов'язання з податків та зборів, з точною відсутністю помилок при перерахуванні, що значно ефективніше, прозоріше та простіше. В Україні немає таких можливостей на даному етапі через відсутність інформаційних систем, достатньої кількості технологій, та технічних можливостей, все знаходиться лише на етапі зародження та розвитку. Тісна співпраця України з іншими державами та ООН дають змогу наближати рівень розвитку податкового адміністрування України до світового.

Розглянемо основні особливості податкового адміністрування в Америці. На відміну від інших країн, в Америці широко розповсюджена допомога платникам податків. Окремі підрозділи по країні надають індивідуальні консультації та рекомендації, щодо питань, які виникають у платників податків. В країні присутній дуже високий рівень взаємодії між регіональним та федеральним рівнем податкових органів. Також характерною особливістю є те, що всі документи, надані платниками податків зберігаються в відкритому доступі, що підвищує рівень довіри та прозорості до фінансової звітності, та рівень розвитку інформаційних технологій, які забезпечують ефективний документообіг є одним з кращих в світі [8].

Розглянемо основні тенденції розвитку податкового адміністрування в аспекті технологічних змін в Україні. На даному етапі розвитку країни, розвиток інформаційних технологій є неминучим та їх зміни дозволяють прискорити процес прийняття та адаптації до нових стандартів та вимог Європейською союзу. Головним поштовхом до розвитку інформаційних технологій в сфері податкового контролю було впровадження системи «Податковий блок». Він дозволяє охопити та полегшити процес контролю та аналізу діяльності підприємств, зменшити час на проведення перевірки, через автоматизацію системи, дозволяє створити єдину систему та зручні умови щодо декларування доходів, зменшити контакт платників з податковими органами до мінімуму, через можливість електронного звітування та консультування.

Отже, аналізуючи особливості вітчизняного та зарубіжного досвіду використання податкового адміністрування можна дійти до висновку про те, що критерії відбору, особливості здійснення контрольних дій (проведення контролю, аудиту) значно відрізняються, що обумовлено рядом причин: політичними, економічними, соціальними та науково-технічними.

Вважаємо, що основними шляхами удосконалення податкового адміністрування в Україні є реалізація даних заходів:

1. Необхідно створити можливості для доступу до інформації не тільки для окремих органів державної влади, а створення єдиної бази інформаційних ресурсів, як наприклад, застосовується це на практиці у таких країнах як Америка, Бельгія та Швеція.

2. Провести повну автоматизацію процесу перевірок (в особливості камеральних), адже це дозволить значно зекономити кадрові витрати держави на виплату праці, скоротити витрати часу та збільшити продуктивність роботи податкових служб (коли буде здійснюватися більша кількість перевірок та обсяг вибірки значно виросте). Але дані рекомендації можуть бути використані на практиці, лише про впровадженні нового чи удосконаленні існуючих програмних продуктів, застосованих державними службами. Отже необхідно проведення значної модернізації ІТ-програм.

3. Збільшувати мотивацію для співробітників фіскальних служб, шляхом впровадження корпоративних політик всередині центральних офісів та регіональних (проведення конференцій,

щодо реалізації та змін до діючих норм, актів).

4. Зробити послуги інтернет-консультування платників податків більш швидким та зручнішим.

5. Розробити відповідні критерії щодо оцінювання ефективності роботи програмних модулів.

6. Провадити політику щодо допомоги суб'єктам господарювання на початковому етапі створення та ведення бізнесу.

7. Уніфікація та спрощення форм податкової звітності на прикладі зарубіжного досвіду.

8. Підвищити якість проведення консультацій платникам податків щодо встановлення та ведення обліку на підприємстві (надання практичних рекомендацій) через впровадження бальної оцінки діяльності інспекторів та працівників податкових служб.

9. Координувати роботу фіскальних служб з аудиторськими фірмами, якщо такі проводили незалежний аудит на аналізованому підприємстві, дана рекомендація широко використовується на практиці в Європі, і тому робота фіскальних служб може бути значно зменшена, що дозволяє зменшити витрати на проведення потрібних процедур перевірок, які вже були виконані аудиторськими фірмами. Також слід зауважити, що на сьогодні в системі податкового контролю діючі фіскальні підходи потребують фундаментального перетворення, в першу чергу, у частині спрощення податкового адміністрування з передачею низки контрольних повноважень при дотриманні паритетності інтересів сторін – контролюючих органів, суб'єктів, яким делеговані функції податкового контролю в рамках податкової дерегуляції, і платників податків. В цьому контексті, на наш погляд, саме інститут податкового аудиту може з'явитися тим інструментарієм, за допомогою якого можна досягти рівноваги в інтересах всіх учасників контрольного процесу. Насамперед функціонування податкового аудиту забезпечить низку переваг для платників податків у частині реалізації їх інтересів при зіставленні з традиційною системою державного контролю. Впевнені, що платник податків, як замовник податкового аудиту, продукує для себе дещо іншу реальність у сфері податкового контролю [9].

9. Змінити домінуючу парадигму державного податкового контролю – з фіскальної на інші рівнозначні функції, з орієнтацією на стимулюючий характер контрольних заходів фіскальних служб для платників податків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, дослідження показало, що як і в зарубіжних країнах, так і в Україні існує своя специфіка податкового адміністрування, і головним фактором його стану є вплив на нього економічного розвитку країни. За умови активної реалізації державної політики, удосконаленню діючих стандартів та орієнтація на міжнародний досвід, уніфікація та впровадження ефективної податкової системи дозволять підвищити якість фінансової, податкової та іншої економічної інформації в сфері обліку та звітності, а також поліпшити процес податкового адміністрування. Імплементація запропонованих заходів щодо удосконалення податкового адміністрування в Україні, на наше переконання, сприятиме гармонізації дій контролюючих органів держави в світлі міжнародних стандартів країн Європи та світу.

Література

1. Андрущенко В. Л. Податкові системи зарубіжних держав: Навчальний посібник / Андрущенко В. Л., Варналій З. С., Прокопенко І. А., Тучак Т. В. – К.: Кондор-Видавництво, 2012. – 222с.
2. Проскура К. П. Податкове адміністрування у розвинених європейських країнах / К. П. Проскура. // Економічний аналіз. – 2012. – №11. – С. 203–206.
3. Критерії ризиковості платника податків: Лист ДФС України від 21.03.2018р. № 959/99-99-07-18 [Електронний ресурс] // Державна Фіскальна Служба України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://sfs.gov.ua/baneryi/zupinennya-reestratsii-rp/331088.html>.
4. Про затвердження порядків з питань зупинення реєстрації податкової накладної / розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/117-2018-%D0%BF>.
5. Ткаченко, Н. М. Податкові системи країн світу і України. Облік і звітність [Текст]: [навчально-методичний посібник] / Н. М. Ткаченко. – К.: Алерта, 2004. – 554 с.

6. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/paran1447#n1447>.

7. Міжнародний досвід: адміністрування податків в Європі та в Україні [Електронний ресурс] // Державна Фіскальна Служба України. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://sfs.gov.ua/arhiv/modernizatsiya-dps-ukraini/povidomlenia_/2012_povidomlenia-modernizatsia/print-59283.html.

8. Міщук О. В. Використання зарубіжного досвіду адміністрування податків в економіці України як запорука підвищення інноваційної активності її суб'єктів / О. В. Міщук. // Економічний простір. – 2015. – №103. – С. 129–138.

9. Артюх О. В. Взаємодія фахівців контрольної сфери в умовах інституціоналізації податкового аудиту: ретроспективний аналіз вимог / О. В. Артюх, О. В. Белінська // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2017. – Вип.2 (08). – Ч.2. – С. 104-108.

1. Andrushchenko V. L. Podatkovi systemy zarubizhnykh derzhav: Navchal'nyy posibnyk / Andrushchenko V. L., Varnaliy Z. S., Prokopenko I. A., Tuchak T. V. – К.: Kondor-Vydavnytstvo, 2012. – 222s.

2. Proskura K. P. Podatkove administruvannya u rozvynenykh yevropeys'kykh krayinakh / K. P. Proskura. // Ekonomichnyy analiz. – 2012. – #11. – S. 203–206.

3. Kryteriyi ryzykovosti platnyka podatkiv [Elektronnyy resurs] // Derzhavna Fiskal'na Sluzhba Ukrayiny. – 2018. – Rezhym dostupu do resursu: <http://sfs.hov.ua/baneryi/zupinennya-reestrat-sii-pn/331088.html>.

4. Pro zatverdzhennya poryadkiv z pytan' zupynennya reyestratsiyi podatkovoyi nakladnoyi / rozrakhunku koryhuvannya v Yedynomu reyestri podatkovykh nakladnykh [Elektronnyy resurs] // Kabinet Ministriv Ukrayiny. – 2018. – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/117-2018-%D0%BF>.

5. Tkachenko, N. M. Podatkovi systemy krayin svitu i Ukrayiny. Oblik i zvitnist' [Tekst]: [navchal'no-metodychnyy posibnyk] / N. M. Tkachenko. – К.: Alerta, 2004. – 554 s.

6. Kryminal'nyy kodeks Ukrainy [Elektronnyy resurs] // Verkhovna Rada Ukrainy. – 2001. – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/paran1447#n1447>.

7. Mizhnarodnyy dosvid: administruvannya podatkov v Yevropi ta v Ukraini [Elektronnyy resurs] // Derzhavna Fiskal'na Sluzhba Ukrainy. – 2012. – Rezhym dostupu do resursu: http://sfs.gov.ua/arhiv/modernizat-siya-dps-ukraini/povidomlenia_/2012_povidomlenia-modernizat-sia/print-59283.html.

8. Mishchuk O. V. Vykorystannya zarubizhnoho dosvidu administruvannya podatkov v ekonomitsi Ukrainy yak zaporuka pidvyshchennya innovatsiynoyi aktyvnosti yiyi sub"yektiv / O. V. Mishchuk. // Ekonomichnyy prostir. – 2015. – #103. – S. 129–138.

9. Artyux O. V. Vzayemodiya faxivciv kontrol'noyi sfery` v umovax insty`tucionalizatsiyi podatkovogo audy`tu: retrospekty`vny`j analiz vy`mog / O. V. Artyux, O. V. Byelins`ka // Ekonomichny`j visny`k Zaporiz`koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi. – 2017. – Vy`p.2 (08). – Ch.2. – S. 104-108.

*Рецензент: Волохова І.С. д.е.н., доцент, зав. каф. фінансів
Одеського національного економічного університету*

15.05.2018

УДК 33.339

JEL Classification: N 224

Шановалов Сергій, Величко Діана

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ВРЕХІТ: НАСЛІДКИ ДЛЯ ЄС ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

У цій статті розглядаються можливі економічні втрати та здобутки для Британії та ЄС після виходу першої з ЄС; оцінено їх масштаб, можливі зміни в майбутній економічній політиці та в балансі сил в інститутах ЄС після виходу Сполученого Королівства, а також можливі варіанти майбутньої співпраці цих двох сторін. Проаналізовано причини виходу Великобританії з ЄС, короткострокові економічні втрати ЄС та Великобританії, які

спричинені економічним шоком та зростанням невизначеності. Визначено наслідки для майбутньої економічної політики ЄС. Виокремлено два найімовірніші сценарії виходу Великобританії з ЄС – «жорсткий» та «м'який» Brexit, - та оцінено їх вплив на майбутнє відносин Великобританії з ЄС, а також проаналізовано відповідні довгострокові економічні наслідки.

Ключові слова: Європейський Союз, Великобританія, Brexit, Імміграція, Спільний ринок, Єврозона.

Шаповалов Сергей, Величко Диана

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ BREXIT: ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ЕС И ВЕЛИКОБРИТАНИИ

В этой статье рассматриваются возможные экономические потери и достижения для Британии и ЕС после выхода первой из ЕС; оценен их масштаб, возможные изменения в будущей экономической политике и балансе сил в институтах ЕС после выхода Соединенного Королевства, а также возможные варианты будущего сотрудничества двух сторон. Проанализированы причины выхода Великобритании из ЕС, краткосрочные экономические потери ЕС и Великобритании, вызванные экономическим шоком и ростом неопределенности. Определены последствия для экономической политики ЕС. Выделены два наиболее вероятные сценарии выхода Великобритании из ЕС - «жесткий» и «мягкий» Brexit, - и проведена оценка их влияние на будущее отношений Великобритании и ЕС и соответствующие долгосрочные экономические последствия.

Ключевые слова: Европейский Союз, Великобритания, Brexit, Иммиграция, Общий рынок, Еврозона.

Shapovalov Serhii, Velychko Diana

THE ECONOMIC COMPONENT OF BREXIT: CONSEQUENCES FOR THE EU AND GREAT BRITAIN

This article examines the possible economic losses and achievements for Britain and the EU after the exit of the first mentioned

from the EU; analysed their scope, possible changes in future economic policy and balance of power in the EU institutions after the United Kingdom leaves, and possibilities for future cooperation between the two sides. The reasons for the withdrawal of the UK from the EU, the short-term economic losses of the EU and Britain, caused by the economic shock and growing uncertainty, were clarified. The consequences for the EU's economic policy, such as a change in the balance of power in the EU institutions affecting the content of economic policy were identified. Two of the most likely scenarios for the UK's withdrawal from the EU - the "hard" and "soft" Brexit and their impact on the future of the UK-EU relationship and the corresponding long-term economic consequences were also highlighted.

Key words: European Union, Great Britain, Brexit, Immigration, Common Market, Eurozone.

Постановка проблеми. Євроскептичні погляди завжди були поширеними в Сполученому Королівстві. Великобританія не стояла у витоків європейської інтеграції та ще з повоєнного часу виявляла небажання підпорядковуватися наднаціональним європейським інститутам. Навіть після вступу до ЄС, Лондон так і не підписав Шенгенський договір і не відмовився від власної валюти на користь євро, прагнучи зберегти якомога більше суверенітету у своїх руках. Більш того, традиційно більшою підтримкою також з повоєнних часів користувалися ідеї трансатлантичного партнерства та співпраці з країнами Британської Співдружності.

Brexit як безпрецедентне явище спричинює і короткострокові, і довгострокові наслідки не лише для Сполученого Королівства, Європейського Союзу, але і для світу в цілому. Експерти, спираючись на факти і нинішнє становище Великобританії, дають оцінки та прогнози тому, як будуть розвиватися економічні та політичні відносини двох потужних світових гравців. Однак це питання є неоднозначним, адже можливі наслідки важко обрахувати та можна інтерпретувати двояко, а також важко передбачити, як саме проявлять себе обидві сторони у майбутньому і який саме формат співпраці оберуть Сполучене Королівство і Євросоюз.

Аналіз наукових публікацій. Значний внесок у дослідження виходу Великобританії з ЄС та його економічних

наслідків зробили вітчизняні та іноземні вчені, серед яких, зокрема: Д. Гомон [1], М. Nachula [9], С. Hartwell [10], К. Whelan [11] та інші. Однак підхід більшості вчених фокусується лише на наслідках Brexit для Великобританії та описує лише один аспект можливих наслідків, зокрема, короткострокові втрати, зростання невизначеності, інвестиційні ефекти тощо. Питання наслідків для обох сторін та довгострокових ефектів з огляду на різні варіанти характеристик процесу виходу Британії з ЄС не є вирішеним та потребує подальшого вивчення.

Цілями статті є дослідження економічних наслідків Brexit для обох сторін, масштабу наслідків та факторів, що можуть вплинути на їх масштаб, а також способів майбутньої співпраці Великобританії та ЄС та відповідні економічні наслідки обраного формату співпраці.

Виклад основного матеріалу.

Наслідки виходу Сполученого Королівства зі складу ЄС можуть бути досить непередбачуваними і, в залежності від того, під яким кутом зору подивитися на процес референдуму, можна виокремити як позитивні, так і негативні.

Якщо врахувати обмеження можливості самостійно укладати угоди про вільну торгівлю з іншими країнами, яке створюється безпосередньо членством у ЄС, можна говорити про нові можливості для Великобританії після виходу з Союзу. Перш за все, це дозволило б посилити торгівлю з іншими країнами. У найближчі роки економічне зростання може спостерігатися не лише у Європі, але й у решти світу. Таким чином, Brexit надасть Сполученому Королівству можливість укладати торговельні угоди з країнами поза межами Євросоюзу. Під час членства в ЄС це зробити неможливо, оскільки будь-які переговори торговельної тематики можуть бути здійснені лише для Союзу в цілому [15, с.34].

Укладання нових торговельних угод та розвиток ринків поза межами Європи надасть змогу підвищити рівень конкурентоспроможності британської обробної промисловості і відновити баланс економіки, звільнившись від залежності від експорту послуг до Європейського Союзу.

Тарифи на імпортовані продукти з боку Сполученого Королівства могли б бути зменшеними до рівня, нижчого, аніж в Європейському Союзі, що зробило б Великобританію пріоритетним

торгівельним партнером у порівнянні з ЄС. Імовірність створення односторонньої політики вільної торгівлі дозволило б підвищити реальні доходи споживачів і підвищити конкурентоспроможність національного виробника, тому що вітчизняні виробники конкурували б із дешевими імпортними продуктами. Таким чином, недорогий імпорт допоміг би експорту Великобританії збільшити конкурентоспроможність і зробити вклад у розвиток виробничих галузей. А у випадку зниження власних імпортних тарифів, Сполучене Королівство отримало б можливість вести переговори про легший доступ до іноземних ринків [15].

У 2014-2015 роках Британія заплатила Європейському Союзові стандартний внесок у розмірі \$13,7 мільярдів, а також ще додаткову суму в розмірі £2,3 мільярдів у вигляді податку на додану вартість (табл.1).

Таблиця 1

Внески Великобританії до бюджету ЄС.

Джерело: Office for Budget Responsibility and Capital Economics [14]

Назва внесків	£ мільярдів в 2014/2015 pp.
ВНП	13.7
Податок на додану вартість	+2.3
Мінус британська цінова знижка	-4.8
Мінус плата за збирання мита	-0.8
= Внесок у державні фінанси	=10.4
Плюс митні збори	+3.0
= Валовий внесок	=13.4
Мінус фонди Європейського Союзу (спільна агрокультурна політика)	-4.4
= Чистий внесок	=9.1
Мінус митні збори	-3.0
= Чистий внесок вільної торгівлі	=6.1

Як зазначено у [15], з урахуванням фінансування, котре Британія отримує з бюджету ЄС можна дійти висновку, що членство в ЄС спричиняє витрати британських державних коштів на суму

близько £10,4 мільярдів, саме тому вихід Великобританії з Євросоюзу дозволить заощадити й утримати ці гроші в межах країни.

Однак варто зазначити про можливі фактори ризику. У випадку, якщо Brexit негативно позначиться на британській економіці, ті заощадження будуть знівельовані. Також, незважаючи на вихід із Європейського Союзу, Великобританії потрібно буде фінансувати формування бюджету ЄС у разі досягнення домовленостей про доступ Сполученого Королівства до спільного ринку Євросоюзу після виходу (аналогічно, як Норвегія, яка щоб бути частиною Європейської економічної зони, сплачує внесок, спираючись на розмір своєї економіки). І, нарешті, якби Сполучене Королівство вийшло з Європейського економічного простору, йому б довелося надати компенсацію експортерам у випадку недосягнення угоди про вільну торгівлю, а Євросоюз запровадив Загальний митний тариф. До того ж, уряду довелося б компенсувати британським підприємствам втрату доступу до структурних фондів Європейського Союзу, наприклад, до Європейського фонду регіонального розвитку.

Питання регуляторної політики ЄС стало ще однією з проблем, порушених дискусією з приводу членства Сполученого Королівства в Європейському Союзі. Наразі регуляторні правила ЄС накладаються на всю британську економіку, незважаючи на те, що лише 14% йде на експорт. На підставі аналізу оцінки впливу уряду Великобританії, Open Europe зазначає, що вартість 100 найбільш обтяжливих для Сполученого Королівства регуляцій ЄС становить £33,3 мільярди на рік, згідно з цінами станом на 2014 [17].

Депутат Європарламенту Найджел Фарадж [17] наводить аргумент, що вийшовши з Європейського Союзу, Сполучене Королівство звільниться від регуляторних правил ЄС та отримає змогу проявити себе на світовій арені як сильна незалежна торгова держава, готова до співпраці з ринками, що знаходяться на стадії розвитку.

Попри те, що Brexit відбувся, Великобританія наразі знаходиться у досить невідповідній ситуації. Протягом виборчої кампанії частина населення керувалася думкою про те, що референдум спричинить економічну кризу, знизить рівень іноземних капіталовкладень та рух інвестицій загалом, через що не голосувала за вихід з ЄС.

Досить сильно вплинуло це й на ситуацію на внутрішніх кордонах, адже згідно зі статистикою BBC [7], Шотландія (62%) та Північна Ірландія (55.8%) висловилися за те, щоб залишитися у складі Європейського Союзу, що у майбутньому може потягнути наслідки у вигляді нового референдуму в Шотландії щодо її незалежності від Британії (Табл.2).

Таблиця 2

Результати референдуму щодо виходу Великобританії з ЄС.
Джерело: BBC [7]

Національні результати	
Англія	
Вийти: 53.4% (15, 188, 406 голосів)	Залишитися: 46.6% (13, 266, 996 голосів)
Північна Ірландія	
Вийти: 44.2% (349, 442 голосів)	Залишитися: 55.8% (440, 505 голосів)
Шотландія	
Вийти: 38.0% (1, 018, 322 голосів)	Залишитися: 62.0% (1, 661, 191 голосів)
Уельс	
Вийти: 52.5% (854, 572 голосів)	Залишитися: 47.5% (772, 347 голосів)

Спільний ринок є важливою опорою ЄС, яка функціонує на засадах вільної торгівлі. Однак європейський Спільний ринок включає в себе не лише зону вільної торгівлі, але й означає свободу пересування робочої сили, товарів, капіталів та послуг.

Безумовно, Британія більше не буде членом Спільного ринку, інакше це б означало підпорядкування законам Європейського Союзу. Однак потрібно врахувати такий важливий фактор як бізнес, котрий не має постраждати, тому планується укласти угоду про вільну торгівлю, яка б дозволила громадянам Великобританії вести торгівлю з ЄС, і навпаки [1].

Незважаючи на те, що Великобританія послуговувалася правилами Спільного ринку і розглядала рівень свого економічного

розвитку достатньо сильним, процедура укладання угоди про вільну торгівлю між Сполученим Королівством і Європейським Союзом була б відносно простою.

Ще одним важливим і помітним наслідком Brexit є стрімке падіння курсу валюти. Станом на 24 червня 2016 року фунт знизився на 10%, що розглядалося як найбільше падіння курсу за 1 день [3].

Згідно з аналізом, проведеним Казначейством Великобританії, було з'ясовано, що вихід із Європейського Союзу призведе до короткострокового економічного шоку. Тобто ВВП впаде на 3,6%, а кількість робочих місць скоротиться до 500,000, у результаті чого зросте рівень безробіття та інфляції, фунт стерлінгів втратить свій статус і актуальність, що загалом призведе до зменшення заробітної платні [11] (табл.3).

Таблиця 3

Вплив економічного шоку на безробіття серед молоді. Джерело: HM Government [11]

Безробіття молоді (рівні)	
Північний Схід	3,000
Північний Захід	7,000
Йоркшир і Гамбер	6,000
Східний Мідленд	5,000
Західний Мідленд	5,000
Схід	6,000
Лондон	8,000
Південний Схід	9,000
Південний Захід	6,000
Уельс	3,000
Шотландія	6,000
Північна Ірландія	2,000
Північний Схід	3,000

Міграційна криза в Європі теж вплинула на результати Brexit. Одним із агітаційних засобів напередодні референдуму було запевнення громадян в тиску, який створювався з боку мігрантів на соціальну сферу, інфраструктуру, кількість робочих місць та рівень

заробітку робочих [1]. Серед учасників виборів було багато вихідців із робочого класу вже старшого віку, котрих непокоїв постійний приплив мігрантів і біженців, що відповідно сформувало уявлення про те, що Євросоюз спричинює зміну національної ідентичності Британії.

Оцінюючи ретроспективно, зазначимо, що більшість мігрантів приїжджає до Сполученого Королівства у пошуках роботи, що давало змогу збільшити штат працівників на 0,5% на рік у 2015. Це сприяло розвиткові економіки без підвищення заробітної плати та зростання інфляції. У випадку виходу зі Спільного ринку темпи зростання робочої сили Великобританії за рахунок вихідців із інших країн зменшаться через зниження рівня міграції (Табл.4).

Таблиця 4

Міграція до Британії стрімко впала після референдуму. Джерело: BBC Україна [2]

Міграція до Британії	
За рік до кінця березня 2017	81 000
Зменшення числа мігрантів	246 000 (показник чистої міграції, найменший за три роки)
Міграція з країн ЄС упала на	51 000
Еміграція до «ЄС-8» зросла на	17 000

Однак попри негативний бік цього аспекту, важливим є той факт, що Великобританія повинна запровадити іншу, більш вдосконалену міграційну політику, згідно із якою акцент відбору робитиметься на робочих навичках і професіоналізмі, а не на тому звідки походить дана особа. Звідси випливає, що до уваги береться не стільки кількісний, скільки якісний критерій робочої сили мігрантів. Це дозволило б Великобританії підвищити продуктивність виробництва та знизити дефіцит робочої сили в певних секторах, створивши нові робочі місця.

Після референдуму рівень міграції до Великобританії стрімко впав на чверть. Статистика ONS [12] зазначає про зниження рівня імміграції, та підвищений рівень еміграції. "Ці дані показують, що референдум про вихід із ЄС вплинув на рішення людей приїхати до Великобританії або покинути її, особливо на європейців", -

прокоментувало свою публікацію статистичне відомство.

Варто зазначити негативний вплив виходу із Євросоюзу на фінансовий сектор Великобританії. Цей сектор в Королівстві налічує близько 5,000 підприємств та 280,000 працівників, які надають послуги у фінансуванні та консультуванні банків, інвесторів та інших клієнтів в усьому світі.

У зв'язку із тарифною та міграційною політикою, яка спрямована на обмеження мобільності робочої сили в межах ЄС та імміграційного рівня загалом, є ймовірність того, що клієнти оберуть більш зручне місце для проведення своїх бізнес операцій деінде в Європі.

Фінансові сервіси наймають більше 7% робочої сили по всій Британії, і виробляють близько 12% ВВП, а враховуючи нерозривні зв'язки зі світовою фінансовою системою, Лондон стикається із ще одним проблематичним наслідком Brexit [14].

Британія є однією з найбільш економічно ліберальних країн-членів ЄС, однією з рушійних сил розвитку Спільного ринку та була найбільшим прихильником приєднання країн Центральної та Східної Європи до Союзу. За деякими винятками, Британія загалом займала позицію проти державної допомоги бізнесу та інших форм субсидіювання [4]. Країна також є провідним захисником розширення торгівлі послугами в ЄС (що пояснюється великою часткою сфери послуг у структурі експорту Британії та безумовно є в її інтересах).

У світлі цих подій може здаватися, що вихід Великобританії з Євросоюзу та, відповідно, втрати її впливу на прийняття рішень сприятиме зсуву економічної політики блоку в протилежному від економічного лібералізму напрямі (рис.1). Однак, насправді в останні роки ЄС рухався до лібералізації ринків товарів, послуг та праці за власною інтенцією, а не через наполягання Британії, з міркувань збільшення конкурентоспроможності. До того ж, вона перестала підтримувати подальше розширення ЄС, а також змінила своє ставлення до вільного руху робочої сили [4]. В обох випадках, найімовірніше, через вороже ставлення громадськості до питання імміграції, яке було одним з найважливіших мотивів англійців голосувати за вихід з ЄС на референдумі. Тому, Brexit не означатиме різкого збільшення торговельних обмежень в ЄС.

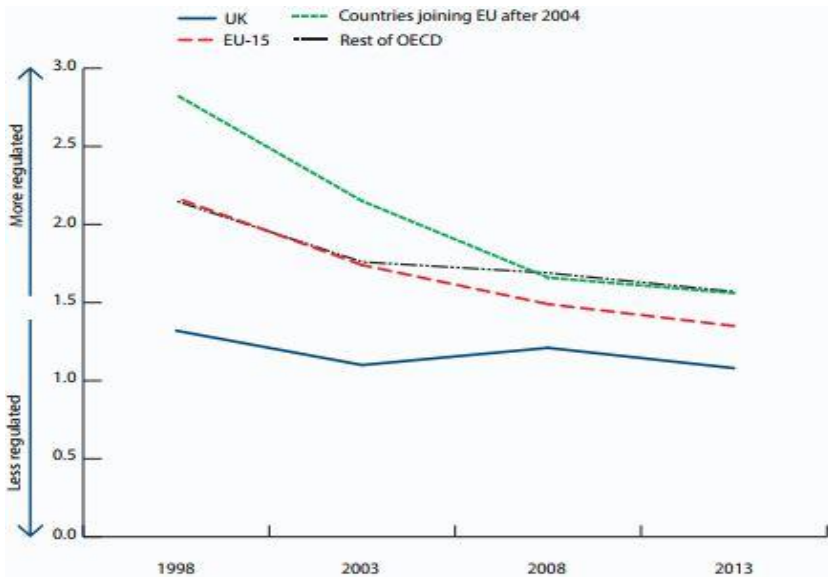

Рис. 1. 15 років дерегуляції в ЄС. Джерело: [4]

Що більш вірогідно – це жорстка позиція Європейського Союзу у переговорах з Британією щодо формату майбутньої співпраці. Незважаючи на те, що ЄС та Великобританія мають довгу історію співпраці та багато зв'язків, йти на надто великі поступки з боку Євросоюзу є ризиком для створення прецеденту, до якого будуть апелювати інші майбутні партнери.

Як зазначає проф. І. Бонд [4], після виходу Британії із Союзу цілком закономірно постає питання про доступ Британії до Спільного ринку, оскільки ЄС є одним з найбільших торговельних партнерів Сполученого Королівства. У 2016 році з £550 мільярдів британського експорту товарів та послуг £240 мільярдів, тобто 43%, становив експорт до країн-членів ЄС [8]. Втім, в обмін на доступ до Спільного ринку, ЄС вимагатиме від Британії дотримання раніше вироблених у рамках Європейського Союзу принципів та правил, зокрема свободи пересування, що є дуже чутливим питанням для Британії, оскільки, як вже зазначалося, ставлення до імміграції було одним з ключових мотивів виходу Британії з ЄС. Ще однією важливою вимогою в обмін на доступ до ринку є внески до бюджету ЄС з боку Великобританії.

Щодо лібералізації ринку послуг, то приблизно 40% експорту Великобританії складають саме вони, а Євросоюз насправді є найбільшим для них ринком. Вже вийшовши з ЄС Великобританія зіткнеться з обмеженим доступом до ринків послуг (якщо, звісно, не погодиться на перераховані вище умови, які висуватиме Союз задля збереження доступу Британії до Спільного ринку); залишиться без права голосу Лондона в інститутах ЄС; а також ті держави-члени ЄС, котрі матимуть наміри лібералізувати торгівлю послугами між країнами-учасницями, зіштовхнуться з набагато більшими труднощами, ніж це було б за наявності такого союзника, як Великобританія [4].

Продовжуючи тему впливу, який чинитиме відсутність Великобританії в органах ЄС на прийняття рішень, відмітимо, що однією з ключових складових угоди Девіда Камерона з Європейським Союзом було узгодження набору основних правил для встановлення умов фінансового регулювання відносин між країнами Єврозони та тих, котрі не використовують євро як валюту. Члени Єврозони були впевнені, що інші держави не чинитимуть перешкод для інтеграції спільної валюти. У той час не-членам було гарантовано, що вони не повинні платити за врегулювання криз Єврозони, а також не мають застосовувати певні правила, котрі діють в країнах зазначеної вище зони [4]. Після виходу Британії з ЄС, у Франції та Німеччині немає підстав надавати країнам поза межами Єврозони певний особливий статус. Доказом цього є свідчення про те, що ВВП Великобританії більший, ніж сумарний ВВП інших країн, котрі не входять до Єврозони. Таким чином, при виході країни з однією з найбільших економік в ЄС та водночас країни, котра не є членом Єврозони, зміст фінансової та економічної політики Євросоюзу значною мірою формуватиметься країнами Єврозони з усе меншими можливостями впливу на політичну ситуацію, зокрема в Європі.

Одним із очевидних для ЄС економічних наслідків виходу Британії є питання внесків до бюджету Євросоюзу. Його бюджет наповнюється за рахунок «власних ресурсів», під якими розуміють мита на ввезення товарів з третіх країн; частки грошей, зібраних країнами-членами як податок на додану вартість; та прямі внески країн-членів до бюджету залежно від розмірів економік. Найбільшим джерелом надходжень до бюджету ЄС є саме внески держав-членів,

які у 2016 році становили 66,6% усіх доходів бюджету ЄС. За даними Європейської Комісії, станом на 2016 рік Великобританія була другою після Німеччини державою-членом за розмірами внеску до бюджету [6] (Табл.5).

Таблиця 5

Структура бюджету ЄС за 2016 рік. Джерело: [6]

Доходи від валового національного доходу	66,6% (€95,58 млрд)
Традиційні власні ресурси	14,0% (€20,09 млрд)
Доходи, засновані на ПДВ	11,1% (€15,89 млрд)
Профіцит від попереднього року	7,4% (€10,56 млрд)
Інші доходи	0,9% (€1,35 млрд)

Згідно із даними Національної статистичної служби Великобританії, у 2016 році країна сплатила 13,9 мільярдів фунтів стерлінгів до бюджету ЄС. Того ж року Англія отримала 4,4 мільярди фунтів стерлінгів фінансування від Євросоюзу, у тому числі 2,4 мільярди фунтів стерлінгів від Європейського аграрного фонду гарантування та 359 мільйонів від Європейського фонду регіонального розвитку [16]. Таким чином, за рік Великобританія витрачає 9,5 мільярди фунтів стерлінгів. За даними Єврокомісії, котра враховує деякі додаткові витрати, різниця між внесками Великобританії до бюджету ЄС та фінансуванням, котре вона отримує з бюджету, становить 8,1 мільярд фунтів стерлінгів.

Тим не менше, це гроші, котрих не отримає бюджет ЄС після Brexit, та котрі необхідно компенсувати шляхом пошуку інших джерел надходжень. До того ж, частка коштів, зібраних у Великобританії як податок на додану вартість та котра раніше перераховувалася до бюджету ЄС, також залишатиметься в країні. Мита на ввезення товарів до Спільного ринку ЄС також сплачувалися до бюджету. Однак, після виходу Британії, товари, що імпортуються на ринок Європейського Союзу, не можуть бути ввезені через територію Великобританії, що збільшить навантаження на порти та митниці інших країн-членів та, відповідно, підвищить адміністративні витрати. Втім, вплив цих факторів нині розглянуто без урахування формату майбутньої

співпраці Британії з ЄС, котрий, як вже зазначалося, таки може включати її участь у формуванні бюджету Союзу.

У довгостроковій перспективі вихід Великобританії з ЄС може мати вагомий вплив як на економіку Британії, так і на економіку Євросоюзу в цілому. Природа та його масштаби залежать від того, який вигляд матиме майбутня співпраця Союзу та Сполученого королівства.

Вихід Британії з ЄС може відбутися кількома різними способами. Перший передбачає дворічний період виходу Великобританії з Євросоюзу без переговорів про рамки подальшої співпраці, так званий «жорсткий» або ж «hard Brexit», а другий – вихід за рахунок досягнення домовленостей між ЄС та Британією на предмет співпраці у різних сферах, доступу до вільного ринку тощо, так званий «м'який» або ж «soft Brexit» [19].

Оскільки на разі результати переговорів та на які поступки сторони будуть готові піти - невідомі, є кілька варіантів «soft Brexit». Так, ЄС має різні типи угод з країнами, зокрема Угода про Європейську економічну зону з країнами ЄАВТ (норвезька модель), ряд двосторонніх угод з Швейцарією (швейцарська модель) або митний договір з Туреччиною (турецька модель) [9].

Обов'язковою частиною будь-якого сценарію «soft Brexit» є збереження доступу Великобританії до Спільного ринку ЄС. Одним із можливих варіантів є рішення Британії залишитися у Європейській економічній зоні. Втім, ця зона включає вільний рух, зокрема і робочої сили, що й надалі залишається одним з ключових та досить чутливих питань для Британії, котре саме й призвело до голосування про вихід з Євросоюзу. Тому взяття таких зобов'язань Британією виглядає малоімовірним. Іншим варіантом є досягнення домовленостей щодо збереження доступу до вільного ринку та водночас обмеження вільного руху робочої сили. Така угода вже виглядає більш привабливою для Британії, однак все ще передбачає підпорядкування регуляторним правилам ЄС та внесків до бюджету Європейського Союзу (котрі також були одними з причин голосування за Brexit) [19].

Із боку Союзу укладання такої угоди також є малоімовірним, оскільки вільний рух робочої сили - важлива складова функціонування Спільного ринку, а держави-члени не погодяться давати Британії змогу брати участь у тих аспектах

європейської інтеграції, які їй вигідні, та відкидати ті, котрі не є такими. Тому, очікується, що позиція ЄС у майбутніх переговорах має бути жорсткою для того, аби дати сигнал іншим державам-членам, що досягнути вигідних домовленостей після виходу буде непросто [19].

Перспективою «жорсткого» - «hard Brexit» є втрата Британією доступу до Спільного ринку та торгівля з ЄС на однакових умовах, що й у держав, котрі не є членами Європейської економічної зони. За такого розвитку подій Британія матиме такий же статус, як й інші члени Світової Організації Торгівлі у відносинах з Євросоюзом (з такими ж наслідками у вигляді торговельних обмежень). Втім, навіть сам статус Британії у СОТ має бути переглянуто, оскільки вона входила до цієї організації на правах члена ЄС [9]. Звісно, вихід із Союзу та отримання статусу члена СОТ створює можливості нових міжнародних торговельних угод, однак це відбуватиметься паралельно зі спаданням торговельних відносин з Європейським Союзом. Зокрема, вихід з митного союзу ЄС призведе до більш часомісткого та бюрократичного процесу експорту товарів та послуг з Британії та Союзу та навпаки, а застосування митних обмежень зробить цей обмін менш вигідним також [19].

Втім, за таких умов торговельних відносин втрати не будуть симетричними для обох сторін, оскільки ринок Британії для загального експорту ЄС має менше значення, ніж ринок ЄС для експорту товарів та послуг з Британії. Сполучене Королівство експортує до 45% своїх товарів та послуг до Європейського Союзу, в той час як решта ЄС сумарно експортує до Британії близько 7%. Як наслідок, ЄС, звісно, матиме економічні втрати та, за розрахунками дослідників, експорт Євросоюзу може впасти на приблизно 2%, у той час як експорт Великобританії – приблизно на 10% [19].

Загалом, макроекономічні наслідки Brexit здебільшого досліджуються лише у Великобританії, однак, за деякими оцінками, у окремих державах-членах ЄС в разі відокремлення Британії за жорстким сценарієм може спостерігатися зниження ВВП на душу населення протягом кількох наступних років. Втім, таке зниження не матиме катастрофічних масштабів та становитиме до 2,5% для Ірландії, Бельгії, Люксембургу, а для інших країн – до 0,5% [10].

«Hard Brexit» може вплинути і на іноземні інвестиції до ЄС та Британії. Капіталовкладення до Британії можуть зрости, однак оскільки компанії, розташовані в Британії, працюють з європейським ринком, більшість із них після Brexit матимуть намір перенести свою діяльність з Британії до країн Євросоюзу [19].

Переговори між ЄС та Британією знаходяться на активній стадії. 29 листопада 2017 року видання The Guardian повідомило про досягнення домовленості щодо сплати урядом Великобританії близько £50 мільярдів за вихід з ЄС для того, аби створити підґрунтя для переговорів із Францією та Німеччиною щодо подальших торговельних відносин. Конкретні суми ще узгоджуються, але, як заявляють чиновники Європейського Союзу, ці кошти є часткою Британії у несплачених рахунках ЄС, кредитах, пенсіях та інших зобов'язаннях, накопичених за 44 роки [18].

Майбутнє Євросоюзу та ЄС після виходу Великобританії дискутується. У віддаленій перспективі розглядається як можливість тіснішої європейської інтеграції після Brexit у питаннях, проти яких виступало Сполучене Королівство, так навіть і можливість подальшого виходу країн-членів з ЄС у випадку успішного референдуму та подолання економічних наслідків Британією. Втім, очевидними є макроекономічні втрати для ЄС після Brexit, зміни в здійснюваній Союзом економічній політиці через зміну балансу сил в його інститутах та необхідність пошуку нових джерел надходжень до бюджету ЄС після виходу одного з найбільших контриб'юторів.

Підсумовуючи значимо, що таке безпрецедентне явище як Brexit вплинуло як на внутрішні, так і на зовнішні аспекти функціонування Сполученого Королівства. Попри те, що було чітко виокремлено і позитивні, і негативні наслідки виходу Великобританії з Європейського Союзу, можна простежити, що усі вони так чи інакше пов'язані між собою: рівень міграції і робоча сила; вихід зі Спільного ринку і укладення міжнародних торговельних договорів у майбутньому тощо.

Наразі Великобританія знаходиться у досить невизначеному стані, адже важко передбачити, чи справді реалізуються ті чи інші політичні та економічні прогнози. Однак можна з упевненістю сказати, що вийшовши зі складу Європейського Союзу, Сполучене Королівство отримало б змогу

постати на світовій арені як незалежна від ЄС держава відкрита до самостійної співпраці із країнами поза межами континенту і в економічному, і політичному аспектах.

Утім, вихід однієї з найбільших економік зі складу ЄС звісно матиме багатоманітні наслідки й для самого Союзу. Хоча й можливий зсув до протекціоністської політики у торгівлі між членами ЄС, щодо якого є логічні припущення, не є імовірним, але сам процес прийняття рішень в інститутах ЄС зазнає важливих змін. Зокрема, це відобразиться на балансі сил між країнами Єврозони та країнами, котрі не використовують євро як валюту. Великобританія була потужним адвокатом інтересів не-членів Єврозони, але за її відсутності в процесі вироблення та ухвалення рішень зміст економічної та фінансової політики зазнаватиме більшого впливу великих країн Єврозони.

Як одна з найпотужніших економік Великобританія платила другий після Німеччини за розмірами внесок до бюджету ЄС, а також частку грошей, зібраних у Британії в якості податку на додану вартість, та митні збори з товарів, що ввозилися на спільний ринок ЄС через територію Сполученого Королівства. Після виходу Великобританії зі складу ЄС перед союзом виникне потреба пошуку нових джерел надходження коштів, котрі раніше сплачувала Британія, для виконання запланованих заходів та програм, зокрема у країнах Східної Європи.

ЄС як і Британія може зазнати збитків від виходу Великобританії зі складу союзу та подальших торгівельних відносинах із застосуванням митних бар'єрів та інших обмежень. Утім, це залежить від формату подальшої співпраці ЄС та Великобританії. Укладання угод про доступ Великобританії до спільного ринку ЄС після виходу з ЄС може бути ускладнений вимогами з боку ЄС, котрі будуть неприйнятними для Британії з політичних мотивів. З іншого боку, неукладання жодних угод призведе до взаємних втрат.

Отже, Brexit матиме низку економічних наслідків, котрі можуть інтерпретуватися двояко, як для Сполученого Королівства, так і для Європейського Союзу. На сьогодні вірогідність усіх припущень значною мірою залежить від майбутніх політичних компромісів та ініціатив. Наслідки Brexit однозначно вплинуть як на внутрішню політичну та економічну ситуації в Сполученому Королівстві, так і матимуть значний вплив на політику ЄС по

відношенню до країн-членів Союзу, та на політику Партнерства ЄС. Відповідно, тема залишається актуальною та відкриває перспективи для подальших досліджень.

Література

1. Гомон Д. Жорсткий Брекзіт. Як Британія розлучатиметься з ЄС [Електронний ресурс] / Дмитро Гомон // Еспресо. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://espresso.tv/article/2017/01/17/yakum_bude_brekzit_golovni_tezu_terezy_meu.

2. Міграція до Британії стрімко впала після референдуму [Електронний ресурс] // BBC Україна. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-41042712>.

3. Фунт впав на більше ніж 10% через дані про вихід Британії з ЄС [Електронний ресурс] // Європейська Правда. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.euointegration.com.ua/news/2016/06/24/7051167/>.

4. Bond I. et al. (2016). Europe after Brexit. Unleashed or undone? Centre for European reform. Режим доступу: http://www.cer.eu/sites/default/files/pb_euafterBrexit_15April16.pdf

5. Brexit – what would happen if Britain left the EU? [Електронний ресурс] // The Guardian. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/politics/2015/may/14/brexit-what-would-happen-if-britain-left-eu-european-union-referendum-uk>.

6. EU expenditure and revenue 2014-2020 [Електронний ресурс] // European Commission – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/budget/figures/interactive/index_en.cfm.

7. EU Referendum [Електронний ресурс] // BBC – Режим доступу до ресурсу: http://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results.

8. Everything you might want to know about the UK's trade with the EU [Електронний ресурс] // Full Fact. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://fullfact.org/europe/uk-eu-trade/>.

9. Nachula M. et al. (2016). Uncertainty after the Brexit vote: economic effects and legal aspects. Режим доступу: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587328/IPOL_IDA\(2016\)587328_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587328/IPOL_IDA(2016)587328_EN.pdf)

10. Hartwell C. et al. (2016). An assesement of the impact of Brexit on Euro Area stability (2016). Режим доступа: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587328/IPOL_IDA\(2016\)587328_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587328/IPOL_IDA(2016)587328_EN.pdf)
11. HM Treasury analysis: the immediate economic impact of leaving the EU [Электронный ресурс] // HM Government. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/524967/hm_treasury_analysis_the_immediate_economic_impact_of_leaving_the_eu_web.pdf.
12. Immigration statistics quarterly release [Электронный ресурс]. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.gov.uk/government/collections/immigration-statistics-quarterly-release>.
13. Office for budget responsibility – London: Williams Lea Group, 2016. – 260 p.
14. Risky business? City divided on impact of Brexit [Электронный ресурс] // The Guardian. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/15/risky-business-city-divided-on-impact-brexit-eu-referendum-financial-services>.
15. The economic impact of 'Brexit' – Oxford: Woodford. – 34 p.
16. The UK contribution to the EU budget [Электронный ресурс] // Office for National Statistics. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://visual.ons.gov.uk/the-uk-contribution-to-the-eu-budget/>.
17. Top 100 EU rules cost Britain £33.3bn [Электронный ресурс] // Open Europe. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://openeurope.org.uk/intelligence/britain-and-the-eu/top-100-eu-rules-cost-britain-33-3bn/>.
18. UK could pay £50bn Brexit divorce bill after bowing to EU pressure [Электронный ресурс] // The Guardian. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.theguardian.com/politics/2017/nov/28/uk-and-eu-agree-brexit-divorce-bill-that-could-reach-57bn>.
19. Whelan K. Brexit and the future of the Euro (2016). Режим доступа: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587328/IPOL_IDA\(2016\)587328_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587328/IPOL_IDA(2016)587328_EN.pdf)

1. Homon D. Zhorstkyy Brekzit. Yak Brytaniya rozluchatymet'sya z YeS [Elektronnyy resurs] / Dmytro Homon // Espresso. – 2017. – Rezhym dostupu do resursu: https://espresso.tv/article/2017/01/17/yakym_bude_brekzit_golovni_tezy_terezy_mey.

2. Mhratsiya do Brytaniyi strimko vpala pislya referendumu [Elektronnyy resurs] // BBC Ukrayina. – 2017. – Rezhym dostupu do resursu: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-41042712>.

3. Funt vpav na bil'she nizh 10% cherez dani pro vykhid Brytaniyi z YeS [Elektronnyy resurs] // Yevropeys'ka Pravda. – 2016. – Rezhym dostupu do resursu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/06/24/7051167/>.

Рецензент: Литовченко І. Л. д.е.н., професор, зав. каф. маркетингу Одеського національного економічного університету

27.04.2018

**ЗАНЯТИЕ КРЕПОСТИ ЭРИВАНЬ ОСМАНСКИМИ
ВОЙСКАМИ В 1724 Г.**

Экономический и политический кризис, произошедший в государстве Сефевидов в конце XVII- начале XVIII вв., оказал огромное влияние и на международное положение этой державы. Османская и Российская империи, воспользовавшись тяжелым положением Сефевидской державы, приступили к вторжению на территорию Южного Кавказа. Противостояние империй завершилось заключением в 1724 г. Стамбульского мирного договора. По условиям Стамбульского договора, прикаспийские земли от Дербента до Решта перешли под контроль России, а западные территории Сефевидского государства к Османской империи. После этого началось вторжение османских войск в Азербайджан и вскоре западные территории Сефевидского государства были заняты ими.

Статья посвящена военному походу османских войск в Эривань летом 1724 г. Официальные круги Османской империи уделяли особое внимание Эриванскому региону, который находился на стыке путей, ведущих к Сефевидской державе. Поэтому летом 1724 году 30 тысячное османское войско под командованием правителя Диярбекра Арифа Ахмед-паши предприняло наступление на Эриванский регион. За счет огромных потерь османское войско, осадив крепость Эривань, овладело ею. Осада крепости началась в начале июля и продолжалась до 1 октября. Анализ источников свидетельствует о том, что население крепости Эривань отбило 4 широкомасштабных наступления османских войск в течение трех месяцев, причинив огромные потери противнику. Потеряв надежду на получение помощи от центральной власти, эриванцы вынуждены были приостановить сопротивление. В результате ее захвата в руки османов перешли 79 пушек, ключи от крепости и даже сабля, длиной в семь пядей, которая в начале XVII века была повешена самим Шахом Аббасом

(1587-1629) на ворота крепости Эривань. Падение крепости Эривань привело к завоеванию всей Эриванской провинции османскими войсками.

Ключевые слова: Эривань, провинция, крепость, наступление, сопротивление, османские войска.

Гараев Ельчин Теймур огли

ЗАНЯТТЯ ФОРТЕЦІ ЄРІВАН ВІЙСЬКАМИ ОСМАНА У 1724 Р.

Економічеській і політична криза, що стався в державі Сефевідів в кінці XVII- початку XVIII ст., Зробив величезний вплив і на міжнародне становище цієї держави. Османська та Російська імперії, скориставшись важким становищем Сефевідської держави, приступили до вторгнення на територію Південного Кавказу. Протистояння імперій завершилося укладенням в 1724 р Стамбульського мирного договору. За умовами Стамбульського договору, прикаспійські землі від Дербента до Решта перейшли під контроль Росії, а західні території Сефевідської держави до Османської імперії. Після цього почалося вторгнення османських військ в Азербайджан і незабаром західні території Сефевідської держави були зайняті ними.

Стаття присвячена воєнного походу Османської військ в Єреван влітку 1724 р Офіційні кола Османської імперії приділяли особливу увагу Єреванському регіону, який перебував на стику шляхів, що ведуть до Сефевідської державі. Тому влітку 1724 року 30 тисячне османське військо під командуванням правителя Діярбекра Аріфа Ахмед-паші зробило наступ на Єреванський регіон. За рахунок величезних втрат османське військо, осадивши фортеця Єреван, опанувало нею. Облога фортеці почалася на початку липня і продовжує до 1 жовтня. Аналіз джерел свідчить про те, що населення фортеці Єревань отбіло 4 широкомасштабних настання Османської військ протягом трьох місяців, заподіявши величезних втрат противнику. Втративши надію на отримання допомоги від центральної влади, єреванці змушені були призупинити спротивлення. В результаті її захоплення в руки османів перейшли 79 гармат, ключі відкріпив і навіть шабля, довжиною

в сім п'ядей, яка на початку XVII століття була повішена самим Шахом Аббасом (1587- тисяча шістсот двадцять дев'ять) на ворота фортеці Єривань. Падіння фортеці Єривань призвело до завоювання всієї Єриванська провінції османськими військами.

Ключові слова: Єриван, провінція, фортеця, наступ, опір, османські війська.

Garayev Elchin Teymur oglu

THE OCCUPATION OF THE ERIVAN FORTRESS BY OTTOMAN TROOPS IN 1724

The economic and political crisis in the Safavi Empire at the end of the 17th - beginning of the 18th century greatly affected its international situation. Thus, the Ottoman and Russian Empires by using its difficult situation began to intervene in the South Caucasus. As a result, under the terms of the "Istanbul Treaty" concluded between the two empires, the Caspian region - from Derbend to Rasht fell into the sphere of influence of Russia and the areas to the west - to the Ottoman Empire. Then the open intervention of the Ottoman Empire into Azerbaijan began. Soon the territories considered under the treaty were captured by the Ottoman troops.

Strengthening in the Erivan region was essential for the Ottoman Empire because it was located on the main road leading to the central regions of Azerbaijan. Therefore, in the summer of 1724, 30 thousand Ottoman troops attacked the Erivan region under the leadership of the Diyarbakır ruler Arif Ahmed Pasha. Soon, the impregnable fortress of the region Erivan was besieged. But the capture of the fortress of Erivan cost dear to the Ottoman army.

The article is devoted to the Ottoman troops' march on Erivan province in summer of 1724. Analyses of sources showed that the local people taken shelter in Erivan fortress had repulsed four large-scale Ottoman attacks on the fortress within 3 months, and had inflicted them grievous loss. Having lost their hope to central government's support the Erivan population stopped resistance. And following the surrender of the Erivan fortress the entire province was seized.

Key words: Erivan, provinc, fortress, attack, resist, Ottoman troops.

Постановка проблемы. В конце XVII-начале XVIII в.в империи Сефевидов начался экономический и политический кризис, который отрицательно отразился на его международном положении. Воспользовавшись этим, Российская и Османская империи начали открытую интервенцию. Следует отметить, что в первой четверти XVIII века в политике обеих империй Азербайджан занимал главное место [8, с.17;1, с.21]. Азербайджан богат шелком, нефтью, хлопком, рыбой, шафраном и разнообразными плодами. Через Азербайджан проходили важные торговые пути в Иран и Индию. И Россия, и Османская империя решили обогатить свои государства изделиями и сырьем. Торговля с Азербайджаном сулила огромные прибыли. Одной из главных задач политики Петра I было сделать Каспий русским озером. Турция прилагала усилия к тому, чтобы не допустить Россию до утверждения на побережье Каспийского моря [7, с.74-75]. Поэтому они внимательно следили за развитием событий в этой стране и любую возможность стремились использовать в своих целях. В течение несколько лет оба государства всякими способами собирали сведения о политическом состоянии империи Сефевидов и природных богатствах Азербайджана.

Целью статьи является занятие крепости Эривань османскими войсками в 1724 г.

Основной материал.

В результате, вначале 20-х годов XVIII века эти империи начали военные действия. В 1722-1723 годах в результате похода российских войск во главе с Петром I прикаспийские области, начиная от Дербента до Гиляна, был и заняты Россией [4, с.58-62; 5, с.219-225; 7, с.86-87; 2, с.38-54].

Оккупация Россией прикаспийских областей не могла не беспокоить Османское государство. Осенью 1722 году султан приказал пашам азиатских провинций Османской империи собираться в Эрзеруме и начать поход в Азербайджан [2, с.55-56; 1, с.35]. Начатые военные операции Османских войск еще более углубили конфликт между Россией и Османской империей. Пытаясь предотвратить продвижение турок в оккупированные Россией территории, Петр I вынужден был вступить в переговоры с Османской империей. В результате переговоров в Стамбуле 12 июля 1724 года был подписан договор между Россией и Османской империей. В соответствии со «Стамбульским соглашением»,

прикаспийские провинции входили в состав России, а остальные территории Азербайджана были в Османской империи [9, с.4; 4, ч.1, с.58-62].

«Стамбульское соглашение» активизировало деятельность Османской империи в Азербайджане. Эриванская провинция одна из первых подверглась атаке. Дорога, ведущая к центральным областям Азербайджана, проходила через Эривань, и потому укрепление Османской империи в Эриване было одной из основных задач Османского государства.

Командующий османскими войсками Ариф Ахмед-паша, из Диярбекира 24 июня 1724 года с 30 тыс. войском пересек реку Аракс в Эриванской провинции и разбил лагерь на берегу реки Арпачай. В течение четырех дней османские войска ждали поступления 10-ти пушек из Эрзерума. Но в это время они не бездействовали. Главнокомандующий Ариф Ахмед-паша отправил письмо эриванскому беглярбею, знати и духовенству. В письме предлагалось добровольно сдать крепость Эривань. В ответ на это Османская империя обещала сохранить жизнь и имущество эриванцев [6, с.46; 3, с.12].

Одновременно османское командование отправило на разведку 1800 человек под командованием Явуз Хасана и Коча Али. Беглярбек Эривани Аллахгули хан хотел предотвратить их продвижение, но его войска были разбиты. С обеих сторон было много убитых и раненых. Потерпевший поражение Аллахгули хан с оставшейся частью армии укрылся в крепости Эривань и больше не пытался вступить в открытый бой с османскими войсками [3, с.8].

После отступления эриванского войска Коч Али и Явуз Хасан, продвинувшись вперед, окружили поселок Гарни. Несмотря на сильное сопротивление османских сил, население Гарни, не получив ни какой помощи от правителя Эривани, сдалось. Здесь был размещен небольшой гарнизон [3, с.8-10].

Не получив ответа от эриванцев, Ариф Ахмед-паша с главной армией отправился к крепости Эривань. Но и эти регулярные войска встретили сильное сопротивление эриванцев и 7 июля 1724 года эриванцы атаковали османскую армию. Сражение длилось 2 часа. Победу одержала османская армия. [6, с.47;10, с.12].

В тот же день Османская армия окружила Эриванскую крепость. Расположение было таково: западная сторона крепости

занята войсками под командованием Арифа Ахмед-паши, слева от него - беглярбеи из Анатолии и Карса, справа - янычары; с южной стороны за рекой Зенгичай стояли сипаги, под командованием наместника из Карахиссара [10, с.12; 6, с.46]. В это время для осады из Эрзерума были доставлены 14 больших пушек для осады и 32 специалиста по осадным орудиям [10, с.11].

Следует отметить, что готовясь к отпору османских войск, эриванцы провели для своей защиты ряд мероприятий. Так, по приказу Аллахгули хана, население ближайших селений со всем продовольствием были переселены в крепость, чтобы лишить османскую армию продовольствия, 300 сел из Эриванской провинции было размещено в соседних государствах [10, с.16; 3, с.10-11].

Узнав о подготовке к защите Эриванской крепости, Ариф Ахмед-паша направил в крепость специальную делегацию с письмом, в котором предлагалось добровольно сдаться. В свою очередь, чтобы выиграть время, правитель Эривани Аллахгули хан вынужден был отправить в Османский лагерь ответную делегацию, состоящую из знатных людей Эриванской провинции: беков Магомед Мехти, Имангулу, Магомед Замана, Магомед Рзы, Абдул Керима. Делегацию принял Ариф Ахмед-паша. Во время переговоров эриванцы осведомили, что капитуляция без согласия шаха Тахмасиба II (1722-1732) невозможна. Эриванцы попросили отсрочку, так как в заложниках во дворце шаха находились члены их семей с детьми, жены и т.д. Но паша с этим не согласился. Двухнедельные переговоры оказались безрезультатными [6, с.49; 10, с.12; 3, с.12].

Ариф Ахмед-паша понял, что эриванцы добровольно не сдадутся. 7 июля он дал приказ атаковать крепость. Крепость подверглась обстрелу из 14 орудий, которые доставили из Эрзерума. Артиллерия была размещена с противоположной стороны от реки Зенгичай. Эриванцы оказали сопротивление и ответили артиллерийским огнем [10, с.12; 3, с.13].

Османская армия провела 4 крупномасштабные атаки. Во время первой из трех атак в стене крепости образовалась трещина. Османские воины хотели проникнуть в крепость через эту трещину, но столкнулись с мощным сопротивлением. Эриванцы, вооруженные винтовками, гранатами и даже камнями, стойко защищали крепость. Были неблагоприятные погодные условия, много убитых и раненых с

обеих сторон. Воздух был так заражен количеством мертвых тел, что турецкий полководец просил трехдневного перемирия для того, чтобы похоронить павших [11, с.107-108; 6, с.52-53].

Обитатели крепости оказались в безвыходной ситуации. Длительная блокада исчерпала силы. С одной стороны, огромное количество погибших, с другой стороны - голод, приводили к уменьшению численности эриванцев. Голод заставлял каждый день десятки людей бежать из крепости. Уже кончались боеприпасы, не хватало свинца для отлива пуль [6, с.11; 11, с.108].

Несмотря на все эти трудности, эриванцы не собирались сдаваться. Беглярбей Эривани надеялся на помощь шаха Тахмасиба II. Несколько раз он отправлял посланников к шаху. Но командование Османской армии об этом знало и старалось помешать. Все дороги были под контролем армии. Несколько человек, пытаясь выбраться из крепости, были арестованы, и письмо к шаху Тахмасибу II попало в руки османского командования [6, с.50-51].

Но все же Тахмасиб II послал из Нахчывани на помощь эриванцам армию под руководством Мустафы хана. По словам очевидца этих событий М.Кямани, численность армии составляла до 30 тыс.чел. Но эти данные не соответствовали действительности. Для выделения военных сил со стороны притесненного агванцами шаха Тахмасиба II, это было серьезной проблемой. На самом деле, по приказу шаха, Мустафа хан Мансур объединился с правителем Нахчывани, чтобы оказать помощь эриванцам. Численность объединенных войск достигла приблизительно 8 тыс.чел. Услышав это, Ахмед-паша решил нанести удар по этой армии. Для этого, Османское командование созвало совещание, на котором было принято решение отправить отряд войск под командованием правителя Баязида Махмуд-паши и правителя Алешкерта Халил-бея. 10 сентября 1724 году около Ордубада состоялся бой, который продолжался около часа. Армия шаха была разбита. Потерпевшие поражение ханы были вынуждены отступить из Нахчывани. В этом бою был арестован и доставлен Османскому командованию брат Эриванского беглярбея Гусейнгули бей [6, с.51-53, 58- 61].

Но эриванский беглярбей Аллахгули хан попытался получить помощь соседних провинций. Он отправил в Гянджу своих приближенных с письмом. В письме он просил прислать 2-3 тыс.

воинов. По его плану, с одной стороны эти воины, с другой стороны защитники крепости должны были атаковать османские войска. Но люди хана были захвачены людьми Коч Али, письмо было конфисковано и отправлено в османское командование [6, с.54]

Несмотря на потери, османские войска вскоре получили помощь. Войска правителя Кутахия объединились с войсками Арифа Ахмед-паши. Вдохновленный этим, паша 10 сентября в четвертый раз отдал приказ начать широкомасштабную атаку Эриванской крепости. Но и эта атака тоже завершилась поражением османских войск. Османцы, понеся тяжелые потери, были вынуждены отступить [11, с.107-108].

Неудачные нападения поставили османские войска в затруднительное положение. С начала войны османцы потеряли около 20-ти тысяч человек [11, с.108;10, с.12]. Но в конце сентября, прибывшие дополнительные войска под руководством правителя Эрзерума Сары Мустафы-паши, улучшили ситуацию в османской армии [11, с.108;3, с.14].

Подкрепление османских войск испугало беглярбея Эривани. Он попытался в последний раз обратиться за помощью к шаху. Вельможи Эривани Сейфигули бей и католикос Эчмиадзина отправились к шаху. Но шах их не принял. Вернувшиеся посланники беглярбея Эривани констатировали безвыходное положение и бессмысленную потерю людей. С другой стороны, его брат был арестован турками и Аллахгули хан решил сдаться [6, с.55; 11, с.108-109].

Поняв, что ситуация безвыходная, 1 октября Аллахгули хан направил делегацию для переговоров в османский лагерь. Во главе этой делегации стоял Шейх уль-ислам Гусейн Эфенди. В делегацию также входили вельможи из Эривани Мухаммед Мехди бек, Мухаммед Заман бек. Во время переговоров эриванцы попросили срок в пятнадцать дней. Их беспокоили заложники, которые находились во дворце шаха. Однако, Ариф Ахмед паша для сдачи крепости дал им семь дней [6, с.60-61].

После восьми дней делегация пришла в османский лагерь. В соответствии с соглашением, Османское командование обещало защитникам пощаду. Стороны договорились проводить беглярбея и гарнизон со всем их имуществом к границам Карабаха, чтобы

обитатели дворца и сбежавшиеся туда во время осады и не участвовавшие в защите крепости, должны оставить её и отправиться в старую Эривань, где им будет гарантирована неприкосновенность личности и имущество. Крепость с артиллерией и снарядами должна быть немедленно сдана османам. В итоге все эти пункты были точно выполнены и паша Карагиссара провел гарнизон до границы, откуда Аллахгули хан отправился в город Ахар, где тогда была резиденция Тахмасиба II [6, с.63-68; 11, с.108-109; 3, с.15-17; 10, с.12].

Осада крепости началась в начале июля и продолжалась до 1 октября 1724 года. В результате ее захвата в руки османов перешли 79 пушек, ключи от крепости и даже сабля, длиной в семь пядей, которая в начале XVII века была самим Шахом Аббасом (1587-1629) повешана на ворота крепости Эривань. Все эти трофеи были отправлены в Стамбул. Известие о взятии крепости вызвало большую радость при дворе в Стамбуле. В течение трех дней проходило торжественное празднование, которое сопровождалось церемонией награждения высоко поставленных чиновников в правительстве [6, с.68-70; 10, с.12-13].

Таким образом, под руководством Аллахгули хана защитники крепости Эривань в течение трех месяцев оказали героическое сопротивление османскому войску. Это войско часто получало помощь со столицы Османской империи, однако в ходе осады крепости Эривань оно потеряло более 20 тысяч воинов. Защитники Эриванской крепости, не получившие военную помощь от Сефевидского шаха, были вынуждены сдаться неприятелю. Падение крепости Эривань предопределило судьбу всего региона. До 1735 года весь регион находился в составе Османской империи, превратившийся в одну из административно-территориальных единиц – Эриванский санджак, которым управлял Османский паша, назначенный султаном.

Литература

1. Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях его с Россией, Турцией и Ираном в первой половине XVIII в. /А.А. Абдурахманов.- Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 99 с.
2. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против

турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. / Ф.М.Алиев.- Баку: ЭЛМ, 1975, 230 с.

3. Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг., Баку:ЭЛМ, 1988, 64 с.

4. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.г. / П.Г.Бутков.- СПб., 1869, т.1.

5. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII веке. (часть вторая, заключающая описание персидской войны с 1722 по 1734 гг. перевод с французского штабс-капитан Корнилович). / Д.Бутурлин.- СПб.:1893, 255с.

6. Kamani M. Revan feth-namesi. см. Aktepe M.Münir Osmanlı-İran münasebetleri, 1720-1724. / М.Камани.-Стамбул: 1970, с.45-70. (на турк.яз)

7. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. / В.Н.Левиатов. Баку: Из-во АН Азерб. ССР, 1948, 227 с.

8. Мелгунов Г.В. Поход Петра Великого в Персию. / Г.В.Мелгунов. - СПб: «Русский вестник»,1874, т.110.

9. Научный архив Института истории им. А.А.Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана, д.1795 (3).

10. Хаммер И.Ф. История Османского государства/И.Ф.Хаммер.Т.7. НАН Азербайджана, Научный архив Институт истории им. А.А.Бакиханова, ф.1, д.8389.

11. Ханвей Д. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию и Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию. Т.II (перевод с англ. яз.Л.М.Кирякова). НАНА, Научный архив Институт истории им. А.А.Бакиханова, ф.1, л.1, д.158.

1. Abdurakhmanov A.A. Azerbaydzhan vo vzaymootnoshenyakh eho s Rossyey, Turtsyey y Yranom v pervoy polovyne XVIII v. /A.A. Abdurakhmanov.- Baku: Yzd-vo AN Azerb. SSR, 1964, 99 s.

2. Alyev F.M. Antytyranskyye vystuplenyya y bor'ba protyv turetskoy okkupatsyy v Azerbaydzhane v pervoy polovyne XVIII veka. / F.M.Alyev.- Baku: ЭЛМ, 1975, 230 с.

3. Armyanskaya anonymnaya khronyka. 1722-1736 hh., Baku:ЭЛМ, 1988, 64 с.

4. Butkov P.H. Materyaly dlya novoy ystoryy Kavkaza s 1722 po 1803 h.h. / P.H.Butkov.- SPb., 1869, t.1.

5. Buturlyn D.Voennaya ystoryya pokhodov rossyyan v XVIII veke. (chast' vtoraya, zaklyuchayushchaya opysanye persydskey voyny s 1722po 1734 hh. perevod s frantsuzskoho shtabs-kapytanKornilovych). / D.Buturlyn.- SPb:1893, 255s.

6. Kamani M. Revan feth-namesi. sm. Aktepe M.Münir Osmanlı-İran münasebetleri, 1720-1724. / M.Kamany.-Stambul: 1970, s.45-70. (na turk.yaz)

7. Levyatov V.N. Ocherky yz ystoryy Azerbaydzhana v XVIII veke. / V.N.Levyatov. Baku: Yz-vo AN Azerb. SSR, 1948, 227 s.

8. Melhunov H.V. Pokhod Petra Velykoho v Persyyu. / H.V.Melhunov. - SPb: «Russkyy vestnyk»,1874, t.110.

9. Научный архив Института истории им. А.А.Бакыханова Национальной Академии Наук Азербайджана, д.1795 (3).

10. Khammer Y.F. Ystoryya Osmanskoho hosudarstva/Y.F.Khammer.T.7. NAN Azerbaydzhana, Научный архив Института истории им. А.А.Бакыханова, f.1, d.8389.

11. Khanvey D. Ystorycheskyy ocherk brytanskey torhovly na Kaspyyskom more, s zhurnalom avtora o puteshestvyi yz Anhlyy cherez Rossyyu y Persyyu y obratno cherez Rossyyu, Hermanyyu y Hollandyyu. T.II (perevod s anhl. yaz.L.M.Kyryakova). NANA, Научный архив Института истории им. А.А.Бакыханова, f.1, l.1, d.158.

***Рецензент:** Щербіна Н.Ф. к.істор.н., доцент, Одеський національний економічний університет*

27.04.2018

**ENERGY RESOURCES OF THE CASPIAN REGION AS
AN INSTRUMENT TO ENSURE ENERGY SECURITY OF USA,
EU AND CHINA**

This article describes the diversification of energy resources and the impact of external actors on it. In a deep sense, it concentrates on the policy of the above aspects. Also, the article highlights the events and projects of the region's oil and gas policy.

The article analyzes the works and reflections of various politicians, scientists and analysts, who characterize various and similar ways of political solution of problems in the region.

Key words: transportation, external actors, diversification, energy resources, region? oil and gas policy.

**ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ КАСПИЙСКОГО
РЕГИОНА КАК ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ США, ЕС И КНР**

В этой статье рассказывается о диверсификации энергетических ресурсов и влияние на нее внешних участников. В глубоком смысле, она концентрируется на политике вышеупомянутых аспектов. Также в статье подчеркиваются события и проекты нефтегазовой политики региона.

В статье анализируются труды и размышления разных политических деятелей, ученых и аналитиков, которые характеризует различные и схожие пути политического решения проблем в регионе.

Ключевые слова: транспорт, внешние участники, диверсификация, энергетические ресурсы, нефтегазовая политика.

ЕНЕРГЕТИЧНІ РЕСУРСИ КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ США, ЄС І КНР

У цій статті розповідається про диверсифікацію енергетичних ресурсів та вплив на неї зовнішніх учасників. У глибокому розумінні, вона концентрується на політиці вищезазначених аспектів. Також В статті підкреслюються події і проекти нафтогазової політики регіону.

У статті аналізується праці та роздуми різних політичних діячів, вчених і аналітиків, які характеризують різні і схожі шляхи політичного рішення проблем в регіоні.

Ключові слова: транспорт, зовнішні учасники, диверсифікація, енергетичні ресурси, регіон, нафтогазова політика.

Introduction. The common context of instability is facilitated by internal political problems of the Caspian countries. External players actively use regional contradictions to advance geopolitical interests in this zone with conflicts and clashes while determining the legal status of the sea, as well.

A similar trend is manifested in the reserves of energy resources where the US, the EU and the PRC impose different strategies as an instrument of pressure. This situation is even more complicated: the governments of the Caspian countries involve hydrocarbon reserves in their domestic policy- it is a tool to attract foreign investment, but also to provide foreign policy protection for their political regimes.

Resources and its transportation. The Caspian region was considered as one of the most promising ways of oil and gas after the collapse of the USSR: the interest of external players for energy resources and to ensure energy security increased. The financial crisis of 2008-2012 did not alter the interest of the regional players: Western countries have tried to establish control over the Caspian countries through diplomatic, economic and military mechanisms [1].

In accordance with the US National Security Strategies (2010), one of the most important tasks of the United States is to diversify

energy sources and suppliers. In this regard, "Washington contributes to the formation in several countries of a more favorable climate for investment in the oil industry and actively helps to improve the infrastructure necessary to gain access to relatively new suppliers, including in the Caspian and Central Asian regions".

In 1997, the United States declared the Caspian region as vital supporting the activities of oil companies in the region as an instrument to establish control over the region, and regards the Caspian region as a potential reserve in case of depletion of hydrocarbon reserves or price changes in the world [2].

Diversification and influence. The diversification of energy supplies allows the US to control energy prices on the world market. It also helps to reduce prices due to greater production capacity while protecting consumer prices from market imperfections and politically motivated crises [3]. In 2007, the US decided to establish long-term reforms to reduce its dependence on hydrocarbons and imports from the Middle East and to gain access to new sources of energy supplies such as the Caspian basin [4]. According to researcher Thomas Gomart, the US seeks to pursue a policy of diversifying oil and gas supply and new export routes around countries whose political regimes are opposing the US, particularly Russia and Iran [5]. United States seeks to prevent the strengthening of China's influence in the region by new export routes of energy resources from the Caspian region and by complicating China's access to Central Asia. Washington believes that China can become a hegemon in Asia and thereby can create a serious threat to the US interests in the region, including the possibility of a military clash, due to China's sharp increase in oil demand [6].

The EU is one of the world's leading oil (25.6%) and natural gas (16.3%) importer, while the oil and gas fields located in Europe are rapidly depleted due to their intensive exploitation. The EU is also interested in diversifying its oil and gas supplies, as well as using alternative energy resources.

The EU receives most of the gas from a limited number of suppliers. Gas imports from Russia, Algeria and Norway account for 84% of the EU's quantity. The countries of Eastern and Central Europe receive most of the energy resources from the Russia. According to 2006 statistics, Austria's oil import from Russia was 6.6% where gas constituted 62.7%. Slovakia imports 99% of crude oil and 98% of natural gas from Russia. The Czech Republic imports natural gas from

Norway (24%), Russia (75%) and Germany (0.4%) [7].

The need for diversification of energy supply is apparent, especially among those EU member states that depend on one or a small number of suppliers after escalating political crisis of the relationship of Eastern European countries (Ukraine, Belarus) with Russia. Middle East, North Africa and Caspian region (mainly Azerbaijan) is considered as possible alternative routes [8].

EU and Caspian region. The EU countries view the Caspian region as one of the alternative sources of energy resources and transportation. Currently, the EU does not have real opportunities to establish control over the transportation of Russian energy resources.

The states of the Caspian region - Kazakhstan, Turkmenistan, and Azerbaijan are the prospects of energy resources to the EU. These countries are interested in establishing the transit of their energy resources to the world market while ensuring economic growth and establishing their political weight as independent and sovereign states. During the existence of the USSR, energy resources in the Caspian region were transported exclusively through the single pipeline system of the USSR. After the collapse of the USSR, these states of the region were given the opportunity to pursue an independent oil and gas policy aimed at increasing production and exports in various directions [1].

In this connection, "the report of the European Commission notes that the EU and its partners in the Caspian region have mutual interests as consumers, producers and transit countries in providing a sustainable system for transporting energy resources" [9]. The EU's interest in the energy potential of the Caspian Sea basin is highlighted in the document of the European Commission in Nov 2000 - "The Green Book. Towards a European energy security strategy." This document indicates the need to create new transport routes of energy resources of the Caspian Sea basin.

To achieve these objectives, the EU initiated INOGATE (Interstate Oil and Gas Pipelines Transport to Europe), TACIS (Technical Assistance to the Commonwealth of the Independent States) programs. One of the main goals of the INOGATE program is to assess the alternative possibilities of hydrocarbons from the Caspian region. The participants are Azerbaijan, Georgia, Armenia, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan, as well as Ukraine and Turkey as transit countries of Caspian energy resources [10].

However, the approaches of the EU countries to the transit of energy resources of the Caspian region bypassing Russia differ. It is closely connected with the position of some transit states, their status as final recipients and the intensity of interaction with Russia in the energy sector. Energy policy has not been a sphere of supranational regulation in the EU. The intervention of the European Commission defining the structure of the energy balance was openly condemned by some European national governments and large corporations [11].

According to the research by Clingendael F. Hoogeveen and W. Perlot [12], the EU member states do not have a single strategy towards the Caspian region, despite growing economic ties. The transit countries of the EU (Bulgaria, Austria, Hungary, the Czech Republic, Slovakia, the Baltic States) are primarily interested in strengthening their positions and being involved in various energy transportation projects both from the Caspian region and from other sources and energy suppliers. For instance, Bulgaria is simultaneously participating in projects to transport gas to the EU from both Russia ("South Stream") and the Caspian region, bypassing the Russian Federation (Nabucco).

Slovakia is interested in maintaining its position as the second most important transit country of the Russian gas to Europe after Ukraine. However, because Slovakia was not receiving Russian gas during the gas conflicts between Russia and Ukraine in January 2006 and 2009, it began to focus not only on the supply of cheap Russian gas, but also began to support projects to diversify its energy supplies and to use alternative routes from the Caspian region, bypassing Russia [13].

In turn, Austria supports projects to further diversify energy supplies to the EU from the Caspian region, but due to political and economic risks, priority is given to the established mechanism for gas supplies from Russia. Austria receives Russian gas through a network of pipelines from Ukraine and Slovakia and redirects approximately 60 billion cubic meters annually, further to Italy, France, Hungary, Germany, Slovenia and Croatia. Austria signed a gas contract with the USSR back in 1968. In 2006, the Austrian company OMV signed a new contract with Gazprom for 2012-2027, which provides the supply of 7 billion cubic meters of gas per year.

In contrast, the Czech Republic supports projects to further

diversify energy supplies from the Caspian region, in particular the Nabucco gas pipeline. In April 1997, the Czech company "Transgas" concluded a long-term contract of gas delivery from Norway until 2017, with a volume of up to 3 billion cubic meters per year. Poland can act as one of the alternative energy supply routes of the Baltic countries to transport Caspian oil via Ukraine and Poland to the Baltic countries.

Those EU countries which are not transit zones, just the final recipients of energy resources in the European market (Germany, France, Italy) are interested in the uninterrupted and reliable delivery of energy resources, and to some extent, they support diversification of energy deliveries. Germany gives priority to energy partnership with Russia, but supports long-term diversification of energy supplies to the EU from the Caspian region to ensure the security of energy supplies. In France and Great Britain, the priority is not the diversification of energy suppliers, but the diversification of energy sources, in particular the development of renewable energy sources [13]. France imports oil from the Middle East and North Africa (accounting for 51% of imports), the North Sea (32%), Russia (23%) and gas from Norway (28% of total gas imports), Russia (21%), Algeria (12%), the Netherlands (19%) [14].

The UK is developing oil and gas production in the British North Sea zone, exporting oil mainly to the US, Germany and the Netherlands. However, the resources of the North Sea energy resources are virtually depleted, and hence it is expected that by 2020 the UK will import up to 90% of its gas.

According to the researchers of the Institute for International Relations of the Netherlands Clingendael F. Hoogeveen and W. Perlot, the ex-communist countries joining the EU seek to become more independent from Russia to transport Caspian energy bypassing Russia [12, p.485].

Transportation to the EU. Due to their high dependence, transit countries such as Bulgaria, Hungary and Romania have suffered the most from gas conflicts between Russia and Ukraine. This situation encourage them to form alternative ways of energy resources. Thus, despite the varying degree of support for the new transit routes of energy resources of the Caspian region among EU member states, the establishment of transit of Caspian oil and gas is an urgent task at pan-European level.

The US supports the EU to expand the export routes of energy supplies towards the Caspian region bypassing Russia. It will allow the

US to control the investment of European oil companies in the region, the oil and gas export routes to Europe, while gaining political influence on the EU.

The construction of oil and gas pipelines in the Caspian region, excluding Russia is one of the instruments for the US to encourage the independent policies of the newly independent states in the region to exert their political influence on them. The US desire to provide alternative ways for Russia to transport Caspian energy resources to the world was supported by the EU to ensure its energy security [15].

In this regard, the US actively promotes the idea of creating the so-called "East-West corridor", which involves transportation of energy resources of the Caspian region bypassing Russia. The project of the Trans-Caspian System pipelines provides the transportation of energy resources of the Caspian region to the EU, in particular transportation of oil and gas from Kazakhstan, Turkmenistan through the Caspian Sea, Azerbaijan, Georgia, Turkey and Ukraine.

The new ways of oil and gas in the Caspian region to Europe is considered as the recreation the Great Silk Road, the movement of goods and services. This rhetoric is actively used by Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan to strengthen their political prestige in the international arena [16].

The conflict in the Caspian region after collapse of the USSR and the destabilization, in the light of the forthcoming withdrawal of NATO troops from Afghanistan did not serve as an obstacle for the US to advance the construction of oil and gas pipelines in the Caspian region. United States stated its plan to expand the transport of Caspian energy resources to Europe bypassing Russia.

China and The Caspian

The Caspian states, especially Iran, Kazakhstan and Turkmenistan are the most important source of energy resources for China. China's demand for energy is increasing due its economic growth. China has terminated oil exports and commenced to import it. The financial and economic crisis of 2008-2012 did not pause the economic growth of China. By the beginning of 2010, it was ranked as the second country with respect to nominal GDP. Granted that the 5-10% rate of Chinese economic growth will continue, it will further increase the demand for energy in the coming years.

The main sources of oil and gas to China is the Middle East (Saudi Arabia, Oman, Iran (the fields of the Persian Gulf)) and Africa (Angola, Sudan, Congo). China is highly interested in the Caspian Sea energy resources as one of the alternative energy sources to diversify its energy supplies. China provides financial support to its companies investing in the region, especially in the oil and gas sector [17].

In turn, the United States maintains its control over the Middle Eastern energy transportation to China. It is considered as a threat to the uninterrupted supply of the Chinese Middle East energy resources. Transportation of Caspian energy resources allows China to provide an alternative Middle Eastern energy shipping route. The threat of attacks on the maritime Middle Eastern energy routes from pirates and terrorists is an additional incentive for the creation of alternative overland routes of oil and gas, in particular from the Caspian region.

In addition, the oil-exporting countries are becoming more and more self-aware and independent and they may evolve in different directions of cooperation, including with China. Despite its costly transportation of Caspian energy resources to the PRC, this project is important for China to maintain internal stability, territorial integrity and to mitigate the unequal economic development of the country. China seeks to prevent the growth of separatist sentiment in the Uighur-populated Xinjiang Uighur Autonomous Region (XUAR) and its secession from China by building oil and gas pipelines linking Xinjiang with the Central Asian countries inhabited by Uighurs. The length of the Xinjiang border with Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Afghanistan and Pakistan is 5 400 km. In spite of the absence of guarantees of commercial benefits in the implementation of these projects, the Chinese government is ready to put them in force [18].

Thus, access to the Caspian energy for the PRC is one of the mechanisms to provide both energy security and political stability.

Conclusion. The geopolitical importance of Caspian hydrocarbon resources to foreign players (the US, the EU and China) is to gain access and transit of resources while ensuring energy security and strengthening their geopolitical influence in the Caspian region. With the transit of Caspian oil and gas, the EU secures its energy needs. For China, the transportation of Caspian energy resources is a way to establish an alternative route to the Middle East. For the US, this allows both controlling energy prices and establishing geopolitical control.

The Caspian region has been marked as focal point of political and economic interests among great powers. The Caspian energy resources are an element of competition between the US, the EU, China and Russia for direct control. Despite the presence of great powers in the region, Russia still remains a regional power. The competition for the energy resources of the Caspian region among external players complicates investments in the Caspian region and tenses the geopolitical situation in the region.

References

1. Croissant, M., Aras, B. (1999). *Oil and Geopolitics in the Caspian Sea Region*. Connecticut: Greenwood Publishing Group
2. Obama, B. (2010). *National Security Strategy of the United States*. Collingdale: Diane Publishing
3. Gelb, B., Twyman, T. (2004). *The Caspian Sea Region and Energy Resources*. New York: Nova Publishers
4. Kenneth, C. (2009). *United States Foreign Policy and National Identity in the 21st Century*. Abingdon: Taylor & Francis
5. Gomart, T. (2008). *EU-Russia Relations: Toward a Way Out of Depression*. Washington: CSIS Publishing
6. Kubicek, P. (2013). Energy politics and geopolitical competition in the Caspian Basin. *Journal of Eurasian Studies*, 4 (2), 171-180
7. EU imports of energy products - recent developments (2017, April). Retrieved from: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_imports_of_energy_products_-_recent_developments
8. Aune, F. (2008). *Liberalizing European Energy Markets: An Economic Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing
9. European Commission (2011). *Energy 2020. A strategy for competitive, sustainable and secure energy* (639). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011
10. Zhiltsov, S., Zonn, I., Kostianoy, A. (2016). *Oil and Gas Pipelines in the Black-Caspian Seas Region*. New York: Springer
11. Kaner, R., Freire, M. (2010). *Key Players and Regional Dynamics in Eurasia: The Return of the 'Great Game'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan

12. Hoogeveen, F., Perlot, W. (2007). The EU's Policies of Security of Energy Supply Towards the Middle East and Caspian Region: Major Power Politics?. *Perspectives on Global Development and Technology*, 6 (1), 485-507

13. Bohme, D. (2011). *EU-Russia Energy Relations: What Chance for Solutions? : a Focus on the Natural Gas Sector*. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam

14. Pedraza, J. (2014). *Electrical Energy Generation in Europe: The Current and Future Role of Conventional Energy Sources in the Regional Generation of Electricity*. New York: Springer

15. Bahgat, G. (2003). *American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea*. Florida: University Press

16. Frappi, C., Garibov, A. (2014). *The Caspian Sea Chessboard: Geopolitical, Geostrategic And Geo-Economic Analysis*. Milan: EGEA

17. Andrews-Speed, P., Dannreuther, R. (2011). *China, Oil and Global Politics*. London: Routledge

18. Starr, F. (2015). *Xinjiang: China's Muslim Borderland*. London: Routledge

Рецензент: Хмарський В. М. д.істор.н., професор,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова

14.05.2018

УДК 94 (477) "179/1917"

Цубенко Валерія

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІВДЕННИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1857–1867)

У статті на основі нормативних актів і архівних документів проаналізовано історико-правові аспекти формування Південних поселень в Україні (1857–1867). Доведено, що процес формування

Південних поселень тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р. Південні поселення на території України були необхідним компонентом політики уряду Олександра II. До розробки планів реформування військової організації ним були залучені найбільш досвідчені і підготовлені офіцери і генерали: В. А. Долгоруков, К. К. Ламберт, В. Ф. фон-дер-Лауниц, О. І. Верігін, П. О. Булгаков, а також низка інших представників державної та військової влади. Розглянуто окремі аспекти статусу керівників, службовців та поселенців, починаючи з наданих їм прав. Виходячи з цього, цей досвід міг би знайти гідне застосування і в даний час.

Ключові слова: Південні поселення, поселенці, округ, начальник, суд, штаб, чиновник.

Цубенко Валерія

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЮЖНЫХ ПОСЕЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1857–1867)

В статье на основе нормативных актов и архивных документов проанализированы историко-правовые аспекты формирования Южных поселений на Украине (1857–1867). Доказано, что процесс формирования Южных поселений продолжался с 1857 по 1867 и имел три этапа: первый – с 4 июня 1857 в 1 января 1858, второй – с 1 января 1858 до 1 января 1859, третий – с 1 января 1859 до 1867 г. Южные поселения на территории Украины были необходимым компонентом политики правительства Александра II. К разработке планов реформирования военной организации им были привлечены наиболее опытные и подготовленные офицеры и генералы В. А. Долгоруков, К. К. Ламберт, В. Ф. фон-дер-Лауниц, А. И. Веригин, П. А. Булгаков, а также ряд других представителей государственной и военной власти. Рассмотрены отдельные аспекты статуса руководителей, служащих и поселенцев, начиная с предоставленных им прав. Исходя из этого, этот опыт мог бы найти достойное применение и в настоящее время.

Ключевые слова: Южные поселения, поселенцы, округ, начальник, суд, штаб, чиновник.

Tsubenko Valeriia

THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF SOUTHERN SETTLEMENTS IN THE TERRITORY OF UKRAINE (1857–1867)

The article analyzes historical and legal aspects of the formation of Southern settlements in Ukraine on the basis of historical-normative acts and archival documents (1857–1867). It was proved that the process of formation of Southern settlements lasted from 1857 to 1867 and had three stages: the first – from June 4, 1857 to January 1, 1858; the second - from January 1, 1858 to January 1, 1859; the third – from January 1, 1859 to 1867.

Southern settlements on the territory of Ukraine were an essential component of the policy of the government of Emperor Alexander II. The most experienced and trained officers and generals have been V.A. Dolgorukov, K.K. Lambert, V.F. von der Launitz, A.I. Verigin, P.A. Bulgakov, as well as a number of other representatives of the state and military power.

The separate aspects of the status are considered for managers, employees and settlers, starting with the rights granted to them.

On that basis, this experience could find a honourable application and at the present time also.

Key words: Southern settlements, settlers, district, head, court, headquarters, official.

Постановка проблеми. Забезпечення надійної військової безпеки суспільства, держави і особистості завжди відносилось до числа пріоритетних завдань Української держави, які реалізуються, перш за все, за допомогою створення і підтримання на належному рівні боездатності її Збройних сил. У той же час, як показує історичний досвід, ефективність вирішення цього завдання багато в чому залежала від правильного визначення політичним керівництвом держави основних параметрів військової організації. В силу цього, питання про необхідність реформування Збройних

сил постійно знаходило в центрі уваги політичного керівництва країни. На сучасному етапі розвитку України виникає потреба детального дослідження вітчизняної історичної спадщини. Актуальність дослідження проблеми існування Південних поселень обумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду цього інституту, його формування, правового забезпечення і практичної діяльності з 1857 до 1867 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні немає жодної статті, присвяченої даному аспекту історії Південних поселень. При дослідженні окресленої теми основним інформаційним джерелом є матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Одеської області. Важливими законодавчими документами для розгляду теми є укази і грамоти, надруковані у Повному зібранні законів Російської імперії.

Невирішення раніше частин загальної проблеми. При всьому різноманітті наукових пошуків до цього часу залишається нез'ясованим історико-правовий аспект досліджуваної проблеми. Саме тому завданням сьогодення є всебічний аналіз і вивчення історичних процесів, явищ і подій, що мало відомі. Висвітлення процесу державного будівництва України у другій половині XIX ст. є важливим для якісного порівняльного аналізу сьогодення та нагромадження матеріалу для подальших досліджень.

Цілі і завдання наукової статті полягають у тому, щоб на основі вивчення нормативних актів, архівних матеріалів і документів, висновків історичної науки комплексно розглянути і проаналізувати етапи формування Південних поселень в Україні в розглянутий історичний період, їх історико-правові аспекти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У другій половині XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, характерними проявами якої були посилення експлуатації населення, панування екстенсивних методів господарювання, гальмування розвитку капіталістичних процесів, наростання соціального напруження в суспільстві, посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. Це змусило царський уряд запровадити реформаційний курс реформ. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II прийняв рішення про ліквідацію військових поселень кавалерії в Україні: Новоросійського, Українського, Києво-Подільського (1817–1857) і створення Південних поселень (1857–1867).

У листопаді 1856 р. було створено Комітет з перетворення військових поселень кавалерії. Очолив Комітет князь В. А. Долгоруков. До складу Комітету входили: граф К. К. Ламберт, інспектор резервної кавалерії генерал-лейтенант В. Ф. фон-дер-Лауніц, директор Департаменту військових поселень генерал-лейтенант О. І. Верігін і генерал-провіантмейстер, дійсний статський радник П. О. Булгаков. 3 квітня 1857 р. у роботі Комітету брав участь міністр державного майна М. М. Муравйов. Влітку 1857 р. Комітет створив «Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії», в основі якого були головні принципи доповіді К. К. Ламберта [19, с. 110–111]. 4 червня 1857 р. урядом воно було затверджене і розіслане в округи військових поселень [3, с.161]. За Положенням проходив поступовий перехід на нове влаштування [15, арк. 1021–1058]. Процес реформування тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р.[15, арк. 54–1071; 10; 11].

Формування Південних поселень розпочалося на першому етапі реорганізації згідно з Положенням військові поселенці прирівнювалися до удільних селян, скасовувалася військова муштра [9, с. 479–481]. Управління військовими поселеннями було доручене «Тимчасовому розпорядчому комітету з улаштування Південних поселень» [8, с. 515; 16, с. 687; 17, с. 263; 18, с. 505–506]. Очолив Комітет головний начальник поселень. Згідно зі ст. 67 Положення поселенці звільнялися від державних, громадських обов'язкових робіт, а також грошових зборів, які платили державні селяни [12, арк. 12–13]. Поселенці мали відробляти поземельний податок з кожної десятини землі сільських громад [15, арк. 6]. Проте лише з 1 січня 1859 р. поселенці почали відробляти поземельний податок. Порядок розкладання і виконання поселенцями земських, натуральних і рекрутських повинностей визначався згідно з правилами, прийнятими для селян колишніх орних поселенців, які перебували в управлінні удільного відомства. Мирські збори відбувалися за рішенням сільських громад на правилах, прийнятих для сільських управ удільного відомства. Отже, до 1 січня 1858 р. видавалися основні розпорядження щодо переведення на нове влаштування, причому організація поселень, їхнє управління і обов'язки поселенців залишалися без змін.

Правовою основою формування Південних поселень стали нормативні акти «Правила про порядок скасування Департаменту військових поселень» [11, с. 1007–1008] і «Положення про Управління іррегулярних військ» [10, с. 1002–1005], що вийшли 16 січня 1857 р. Документи з управління іррегулярними військами направлялися в «Управління іррегулярних військ», до складу якого входили: начальник управління, секретар, частина обер-аудитора, скарбниця, архів і друкарня [10, с. 1002–1005].

Згідно з розпорядженням військового міністерства, військові поселенці переводилися на новий устрій з полегшенням повинностей з 1858 р. Військові поселення кавалерії протягом першого періоду реорганізації зберігали свої назви. Громадські роботи поселенці виконували згідно зі встановленим порядком, за винятком квартируючих нижчих чинів, які звільнялися від обов'язку допомагати поселенцям у жнивах і збиранні сіна. Головний начальник поселень видав наказ про проведення виборів сільськими громадами до сільських управлінь. Окружні і волосні начальники відповідали за проведення виборів на підставі правил удільного відомства. Втручання або вплив з боку місцевого керівництва на обрання посадових осіб заборонялося [9, с. 489].

Начальники округів приймали рішення про наділення сільських громад податною землею, нарізання запасних земель з надлишкових і вільних і визначали кількість землі при кожному селищі, що входили до складу податкових статей. Громадські землі протягом 1857 р. оброблялися і переорювалися громадським нарядом. Ці землі відводилися в податкове утримання разом з іншими вільними землями за умови віддачі в оренду після збору в 1858 р. озимого хліба. Врожай 1858 р. роздали найбільшим поселенцям кожної сільської громади, зроблено це було за рішенням місцевого керівництва, схваленим головним начальником округних поселень. Сільські громади під керівництвом місцевого начальства розподіляли земельні ділянки, враховуючи посів озимого хліба на 1858 р. кожним господарем. Малоземельних поселенців забезпечили насінням із громадських і запасних мирських магазинів за умови повернення їх з першого врожаю. Головний начальник склав розрахунок про кількість зерна, сіна і соломи для постачання діючим військам у 1858 р., враховуючи кількість провіанту і фуражу в кожному окрузі, і до 1

листопада 1857 р. надавав інформацію у вищий розпорядницький комітет. Розпорядницький комітет вивчав, розглядав і обговорював із провіантським департаментом терміни постачання провіантом протягом 1858 р. кожної військової частини, яка квартирувала у поселеннях.

Продаж державних будинків проходив на цільових аукціонах у кожному окрузі у межах однієї губернії [4, с. 1043–1045]. Учасники аукціону отримували квитки, що містили такі відомості: номер, під яким покупець брав участь в аукціоні; назву об'єкта, що підлягав реалізації; умови проведення аукціону [200, с. 490]. Начальники округів за вказівкою головного начальника опікувалися складанням планів і описів усіх будівель на продаж і в оренду, а також встановленням межових знаків землекористування з метою безспірного визначення і розпізнання в натурі розташування меж земельних ділянок (межових знаків), визначених на планово-картографічних матеріалах. Головний начальник поселень повідомляв про кількість лісових, будівельних та інших матеріалів, а також господарські приналежності й устаткування, що з переформуванням військового поселення виявилися непотрібними, і з дозволу комітету продавав їх з публічного торгу. Грошові кошти надходили до каси будівельного або господарського капіталу згідно з рішенням комітету. Військовий міністр подавав пропозиції щодо розформування військово-робочих батальйонів, військово-робочих рот і 22 рот служилих інвалідів. До 15 листопада 1857 р. головний начальник поселень надавав інформацію про особовий склад чинів, кошторис для визначення поземельного податку на 3 роки і кошторис витрат на 1858 р. з господарського капіталу.

Для реєстрації військових поселенців було створено спеціальні комісії у складі: 2 штаб-офіцери, 1 лікар, головою призначили начальника 2-ї легкої кавалерійської дивізії [13, арк. 2]. У військових комісіях із особових справ військових поселенців складали картотеки з таким поділом: справи поселенців, які підлягали призову на строкову військову службу; справи поселенців, які мають право на відстрочку від служби. У 1857 р. за даними голови тимчасового розпорядчого комітету з формування Південних поселень на обліку перебували: 1003 унтер-офіцери, 149 кондукторів, 9407 рядових, всього – 10559 нижчих чинів терміново-робочих батальйонів, у тому числі у терміново-робочих

ротах служилих інвалідів – 400 унтер-офіцерів і 3933 рядових, всього – 4333 чоловіки. У складі рядових військово-робочих 1-го і 2-го батальйонів і терміново-робочих рот було 1203 військовослужбовці, з них знали ремесла: 839 чоловіків, придатних до військової служби, і 364 – непридатних [13, арк. 13].

У 1857 р. було закрито шпиталі в округах військових поселень кавалерії, за винятком чугуївського, уманського і новомиргородського, а у полках і кінно-артилерійських батареях були відкриті полкові лазарети [5, с. 953].

На другому етапі переформування військові поселення кавалерії в Україні з 1 січня 1858 р. отримали назву Південних поселень, у них зберігалися умови постачання військ продовольством із залишків провіантських і фуражних запасів 1858 р. Військовим і цивільним чиновникам, звільненим у зв'язку зі скороченням штатів або з організаційними заходами в разі неможливості використання на службі, виплачувалася грошова допомога у розмірі 100 відсотків місячного грошового забезпечення протягом календарного року. Наряд на громадські роботи обмежувався обмолотом громадського зерна, перевезенням у полки провіантського і фуражного продовольства. Він регламентувався особливим розкладом, який складали окружні начальники щомісяця і затверджували начальники поселень, щоб не обтяжувати поселенців на період польових робіт. Поселені війська і чиновники місцевих управлінь перебували на квартирах згідно із розкладом і з дозволу головного начальника отримували продовольство з запасів поселень. Провіант і фураж надходив у розпорядження військових і волосних начальників, які одержували відповідні квитанції. У полки його постачали у визначеній кількості. Головний начальник відправляв квитанції обліку наявності, руху і якісного стану продовольства у вищий розпорядницький комітет, який розраховувався із провіантським департаментом. З цих коштів сплачували у державну скарбницю поземельний податок за перше і друге півріччя 1858 р., а надлишок коштів витрачався на різні потреби за рішенням комітету. Таким чином, сільські громади Південних поселень звільнялися від сплати поземельного податку протягом 1858 р. З 1 січня 1858 р. прибутки від поселень, відкупна сума за продаж в округах звільнених будинків надходили до місцевих скарбниць. Полки і артилерійські батареї одержували грошове забезпечення і

постачання продуктів із запасів поселень. Наприкінці 1858 р. головний начальник Південних поселень представив звіт на засідання вищого розпорядницького комітету про кількість зайвих продуктів на 1859 р. і пропозиції щодо їх реалізації [1, арк. 14].

Посади командирів округів замінили на посади начальників округів. Управління округом здійснював штаб-офіцер і вирішував питання про компетенції управляючих удільними конторами. Начальник округу спостерігав за господарською частиною, опікувався благоустроєм округів, боровся із правопорушеннями, звітував про фінансові справи поселення тощо. Начальник округу мав помічника, який обирався з волосних начальників округу. Управління кожного округу мало власну канцелярію, що складалася із писаря і його помічника, аудитора, лікаря, ветеринарного лікаря, землеміра. В кожному окрузі перебував благочинний церковник, якому підлягало все духівництво в ньому [376, арк. 7]. Отже, протягом другого періоду відбулися зміни в організації та управлінні округів поселення.

4 травня 1859 р. було затверджено «Положення про нове влаштування лісової частини Південних поселень». Згідно з Положенням на території округів Києво-Подільського поселення створювалося особливе управління лісового господарства. У складі управління були обер-форстмейстер і чотири форстмейстери. Вони опікувалися питаннями охорони лісу від самовільної порубки та інших лісопорушень, створення нових лісових насаджень. У 1859 р. імператор Олександр II відвідав Південні поселення.

На третьому етапі формування з 1859 р. до 1 січня 1867 р. Південні поселення виключалися з відомства військового міністерства. Відбулися зміни в адміністративному устрої [7, с. 56–57]. З 1859 р. південні поселенці вступали до Міністерства державного майна в управління загальних губернських, повітових управлінь, а також місцевих установ [12]. Поселенці звільнялися від громадських обов'язкових робіт, але обтяжувалися поземельним податком та іншими повинностями [12, арк. 12–13].

Південне поселення, згідно з географічним чинником, складалося з трьох частин (7 округів) і іменувалося: 1) Харківським, що утворилося з 8 округів Українського військового поселення; 2) Херсонським, до складу якого увійшли дванадцять округів і одна окрема волость Новоросійського військового поселення; 3) Києво-

Подільським, що складалося з п'яти округів і однієї окремої волості військового поселення Київської та Подільської губерній. Кожне з цих поселень територіально поділялося на округи: Харківське і Києво-Подільське – на два, а Херсонське – на три. Кожному округу надавався свій номер. Так, до складу 1-го округу Харківського поселення увійшли: 1–4-й округи Українського військового поселення, а 2-го округу – 5–8-й округи Українського військового поселення; 1–4-й округи Новоросійського військового поселення становили 1-й округ, 5–8-й округи – 2-й округ, 9–12-й округи з окремою волостю – 3-й округ Херсонського поселення; 1–2-й округи й окрема волость колишнього військового поселення у Київській губернії утворили 1-й округ, а 3–5-й округи колишнього військового поселення у Подільській губернії – 2-й округ Києво-Подільського поселення.

Штаби начальників чотирьох округів стали зразком для організації окружних управлінь у новому складі. Кожний округ поділявся на волості зі збереженням колишнього складу. У Південних поселеннях нараховувалося 77 волостей, з них: у 1-му і 2-му округах Харківського поселення – по дванадцять; у 1-му і 2-му округах Херсонського поселення – по дванадцять; у 3-му окрузі Херсонського поселення – тринадцять; у Києво-Подільському поселенні у 1-му окрузі – сім, а у 2-му окрузі – дев'ять. Кожна волость поділялася на сільські громади відповідно до кількості селищ, приписаних до неї. Місцеве керування Південними поселеннями розподілялося на: головне, губернське, окружне і волосне.

Управління головного начальника Південних поселень знаходилося у м. Єлисаветграді. Губернські начальники поселень розміщувалися: Харківський – у м. Чугуєві, Херсонський – у м. Єлисаветграді, а Києво-Подільський – у м. Умані. Начальники округів із управлінням перебували: 1-го округу Харківського поселення – у Новому Катеринославі; 2-го округу Харківського поселення – у Новому Борисоглебську; 1-го округу Херсонського поселення – у Новій Празі; 2-го округу Херсонського поселення – у Новому Миргороді; 3-го округу Херсонського поселення – у Новій Одесі; 1-го округу Києво-Подільського поселення – у м. Маньковка і 2-го округу Києво-Подільського поселення – у м. Грановім. Волосні начальники і сільські управи розміщувалися переважно на колишніх місцях.

Для документування та організації роботи з документами управління поселеннями при головному начальнику була створена канцелярія. Штат канцелярії складався з головного архітектора з помічником, землеміра, головного лікаря. Командування кожним поселенням здійснював начальник поселення, призначений згідно з клопотанням головного начальника. Головний начальник формував штатний розклад поселень, призначав начальників поселень, чиновників з особливих доручень і секретарів. Начальник поселень відповідно призначав штаб-офіцерів на посаду начальника округу. У складі поселень було 7 округів. Округом управляв начальник та його канцелярія у складі писаря, землеміра, двох топографів, двох кондукторів. До штату окружного правління входив лікар і ветеринарний лікар.

Начальники округів призначали штаб- або обер-офіцера на посаду волосних начальників. Волосні управи відповідно до чисельності поселенців поділялися на три розряди. Волостями 1-го розряду вважалися ті, які мали від 3 тис. 500 до 5 тис. і більше осіб, 2-го розряду – від 2 тис. 500 до 3 тис. 500 осіб, 3-го розряду – від 1 тис. 500 до 2 тис. 500 осіб.

Волосна управа перебувала під керівництвом волосного начальника і складалася з голови, 2 засідателів, 2 сумлінних для вирішення непорозумінь і писаря [9, с. 473]. Посадові особи волосних управ отримували жалування за рахунок громадського збору, відповідно до розрядів волостей, за особливим розкладом. У веденні волосної управи перебували: сільські старости і десяцькі. Сільський староста обирався у кожному населеному пункті, а десяцький – при десятих дворах. До складу сільського управління входили також збирачі податків і наглядачі сільських запасних магазинів.

Розглянемо окремі аспекти статусу керівників, службовців та поселенців, починаючи з наданих їм прав. Головний начальник Південних поселень:

- 1) забезпечував добробут поселенців;
- 2) здійснював контроль за виконанням чинного законодавства з питань реорганізації поселення, у випадках, визначених законодавством, видавав нормативні акти з адміністративних питань та роботи керівного складу;
- 3) організовував заступництво і заохочення землеробства та промислів у поселеннях;

4) забезпечував належний порядок і ремонтування усіх державних будинків на території округів;

5) здійснював контроль за збереженням у поселеннях лісів і правильне ведення лісового господарства;

6) узгоджував програми з охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення;

7) звітував перед вищим керівництвом про використання бюджетних асигнувань на ремонтні і будівельні роботи, про загальні витрати;

8) складав кошториси на кожні три роки для визначення поземельного податку і щорічний кошторис про витрати з відсотків господарського капіталу;

9) розробляв пропозиції щодо вдосконалення законодавства та у встановленому порядку вносив їх на розгляд до урядових чиновників [9, с. 474].

Компетенція і права головного начальника Південних поселень щодо чиновників і службовців підвідомчого йому управління у відносинах з урядовими особами прирівнювалися до прав командира окремого корпусу у мирний час. Компетенція і права начальників поселень щодо чинів, їм підвідомчих, і у відносинах з урядовими особами прирівнювалися до прав військових губернаторів. Начальники поселень зобов'язані були здійснювати контроль за застосуванням законодавства і точним виконанням у поселеннях урядових розпоряджень; управлінням господарською і поліцейською частинами на території своїх округів. Права і обов'язки начальників округів прирівнювалися до прав і обов'язків керівників удільних контор.

Волосні начальники безпосередньо виконували розпорядження окружних начальників і здійснювали контроль за точним і неодмінним виконанням поселенцями повинностей. Вони виконували свої обов'язки і доручення за допомогою особистих наполягань і дій, направляли навіть особисті повідомлення начальникові округу переважно в усній формі, а іноді і в письмовій. Їх компетенція і права визначалися місцевими наказами головного начальника. Їхні обов'язки прирівнювалися до обов'язків голів сільських управ удільного відомства. Волосні начальники мали право призначати депутатів з підготовки слідчих справ.

Обов'язки і повноваження членів сільських управ прирівнювалися до обов'язків посадовців удільного відомства. До компетенції сільських начальників і управ не входили справи з регулювання та управління у сфері лісових відносин.

Положення про формування Південних поселень визначало поліцейський і судовий устрій Південних поселень. Напівроти, які входили до складу поліції, було перейменовано у поліцейські команди [6, с. 41].

Завданням судочинства був захист прав та інтересів поселенців у сфері правових відносин від порушень з боку органів влади, посадових і службових осіб, інших суб'єктів поселення. Спори та суперечки поселенців з господарських і адміністративних питань вирішувалися в адміністративному (місцеві органи влади) чи судовому порядку [9, с. 475]. Волосна управа представляла першу сходишку місцевого суду поселенців. Тут розбиралися і остаточно вирішувалися непорозуміння. Рішення волосної управи виконувалося, якщо воно не було оскаржене у визначеному законом порядку. Начальник округу повторно розглядав справи, які не набрали законної сили, скарги на рішення волосної управи і скарги на посвідчення заповіту. справи по скаргах на рішення окружного начальника розглядалися і остаточно вирішувалися начальником поселення. Скарги на рішення начальника поселення подавали головному начальнику Південних поселень. Рішення головного начальника було остаточною і оскарженню не підлягало. Кримінальні справи про злочини або провини поселенців залежно від обставин справи, кваліфікації злочину, місця його вчинення, суб'єкта злочину розглядалися: 1) місцевими органами влади; 2) земською або міською поліціями, 3) судами загальної юрисдикції. За порушення громадського порядку, недбальство і лінощі у господарстві та сільськогосподарських роботах волосний начальник або управа призначали покарання у вигляді арешту на три дні, грошового штрафу, наряду на роботу для мирських потреб або тілесні покарання. Начальник округу і вищі органи місцевої влади за такі порушення посилювали покарання, зважаючи на ступінь провини: покарання різками при мирському сході або лише у присутності волосної управи [9, с. 475; 2, арк. 20].

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі проведеного історичного дослідження встановлено, що

Південні поселення заслуговують пильної уваги при вивченні проблем соціальної і військової історії України, історії повсякденності, історії державного устрою. На жаль, деякі науковці вважають за краще лише згадати або зовсім не звертати уваги на особливу групу державних селян у царській Росії періоду розвитку капіталістичного устрою, які були поселені на казенних землях, що належали Міністерству державного майна. У період правління російського імператора Олександра II завершилися процеси реорганізацій військових поселень кавалерії і формування Південних поселень в Україні. Процес формування Південних поселень тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р. Південні поселення на території України були необхідним компонентом політики уряду Олександра II у другій половині XIX ст. Визначальною обставиною, яка зумовила в значній мірі практичну реалізацію задуму реформ, стала наявність політичної волі, бажання і готовності діяти в напрямку перетворень імператора Олександра II. До розробки планів реформування військової організаційним були залучені найбільш досвідчені і підготовлені офіцери і генерали. Серед них особливе місце посідав Д. О. Мілютін – найбільший військовий теоретик Російської імперії XIX ст. Значну роль в підготовці реформи зіграли також В. А. Долгоруков, К. К. Ламберт, В. Ф. фон-дер-Лауниц, О. І. Веригін, П. О. Булгаков, а також низка інших представників державної та військової влади. Проблему реформування поселенської системи включає ресурсне забезпечення. Найважливіше значення набуває людський фактор. Тому важливим є підготовка кадрів і правове забезпечення. Виходячи з цього, цей досвід міг би знайти гідне застосування і в даний час.

Література

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 115.
2. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 114.
3. Добровольский А. М. Основы организации Центрального военного управления в России и важнейших западно-европейских государствах / А. М. Добровольский. – СПб., 1901. – 419 с.

4. Именной указ, объявленный сенату председателем временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений 7 января 1858 года // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. (далее – ПСЗ РИ. II.) – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32597. – С. 1043–1045.

5. О закрытии госпиталей в военных поселениях и об учреждении полковых лазаретов при квартирующими там войсках // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32486. – С. 953–954.

6. Об оставлении управления городами южных поселений на прежнем основании, и о некоторых переменах по Елисаветградской и Уманской полициям // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – № 34073. – С. 41–42.

7. Об упразднении управления Южными поселениями // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1868. – Т. 41. 1866. – Отд. 1. – № 43677. – С. 56–57.

8. Об учреждении (по случаю нового устройства военного поселения кавалерии, переименовываемого с 1858 года Южными поселениями) временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31951. – С. 515–516.

9. Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 471–493.

10. Положение об управлении иррегулярных войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553. – С. 1002–1005.

11. Правила о порядке упразднения Департамента военных поселений Военного министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32555. – С. 1007–1008.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). – Ф. 1316. – Оп. 1. – Спр. 4.

13. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 128.

14. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 15473.

15. ЦДА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112.

16. Штат канцелярии временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32184. – С. 687.

17. Штат канцелярии временного распорядительного комитета

по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. Штаты и таблицы. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32184 а. – С. 263.

18. Штат управления иррегулярных войск при военном министерстве // ПСЗ РИ. II. Штаты и таблицы. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553 а. – С. 505–506.

19. Ячменихин К. М. Военные поселения в России: История социально-экономического эксперимента / К. М. Ячменихин. – Уфа, 1994. – 118 с.

1. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (dali – DAOO). – F. 7. – Op. 1. – Spr. 115.

2. DAOO. – F. 7. – Op. 1. – Spr. 114.

3. Dobvol'skiy A. M. Основы орhанызatsyy Tsentral'noho voennoho upravlenyya v Rossyy u vazhneyshykh zapadno-evropeyskiykh hosudarstvakh / A. M. Dobvol'skiy. – SPb., 1901. – 419 s.

4. Ymennoy ukaz, ob'yavlennoy senatu predsedatelem vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy 7 yanvarya 1858 hoda // Polnoe sobraneye zakonov Rossyyskoy ymperyy. Sobraneye II. (dali – PSZ RY. II.). – SPb., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 32597. – S. 1043–1045.

5. O zaklytuyu hospytaley v voennykh poselenyyakh y ob uchrezhdenyy polkovnykh lazaretov pry kvartyrnyushchykh tam voyskakh // PSZ RY. II. – SPb., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 32486. – S. 953–954.

6. Ob ostavlenyy upravlenyya horodamy yuzhnykh poselenyy na prezhnem osnovanyu, y o nekotorykh peremenakh po Elysavethradskoy u Umanskoй polytsyyam // PSZ RY. II. – SPb., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – # 34073. – S. 41–42.

7. Ob uprazhnenyy upravlenyya Yuzhnyyу poselenyyamy // PSZ RY. II. – SPb., 1868. – Т. 41. 1866. – Отд. 1. – # 43677. – S. 56–57.

8. Ob uchrezhdenyy (po sluchayu novoho ustroystva voennoho poselenyya kavaleryy, pereymenovываемого s 1858 hoda Yuzhnyyу poselenyyamy) vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy // PSZ RY. II. – SPb., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 31951. – S. 515–516.

9. Polozheneye o novom ustroystve voennoho poselenyya kavaleryy // PSZ RY. II. – SPb., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 31920. – S. 471–493.

10. Polozhenye ob upravlenyyu yrrhulyarnykh voysk // PSZ RY. II. – SPb., 1857. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32553. – S. 1002–1005.
11. Pravyla o poryadke uprazhnenyya Departamenta voennykh poselenyyu Voennoho mynysterstva // PSZ RY. II. – SPb., 1857. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32555. – S. 1007–1008.
12. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyievi (dali – TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi). – F. 1316. – Op. 1. – Spr. 4.
13. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 445. – Op. 1. – Spr. 128.
14. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 485. – Op. 1. – Spr. 15473.
15. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. KMF 12. – Op. 1. – Spr. 112.
16. Shtat kantselyaryu vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy // PSZ RY. II. – SPb., 1858. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32184. – S. 687.
17. Shtat kantselyaryu vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy // PSZ RY. II. Shtaty y tabely. – SPb., 1858. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32184 a. – S. 263.
18. Shtat upravlenyya yrrhulyarnykh voysk pry voennom mynysterstve // PSZ RY. II. Shtaty y tabely. – SPb., 1858. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32553 a. – S. 505–506.
19. Yachmenykhyn K. M. Voennyye poselenyya v Rossyy: Ystoryya sotsyal'no-ekonomycheskoho eksperymenta / K. M. Yachmenykhyn. – Ufa, 1994. – 118 s.

Рецензент: *Солдатенко В.Ф. д.істор.н., професор, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.*

24.04.2018

НАШІ АВТОРИ

Антонюк Наталія Анатоліївна – к.е.н., доцент, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Артюх Оксана Валентинівна – к.е.н., доцент, Одеський Національний Економічний Університет

Балканлі Алі Осман – к.е.н., доцент, науковий співробітник, Стамбульський університет (Туреччина)

Бараник Зоя Павлівна – д.е.н., професор, заступник завідувача кафедри статистики, професор кафедри статистики, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Бабєєва Ольга Вячеславівна – асистент кафедри статистики Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана

Величко Діана Юріївна – Національний університет "Києво-Могилянська академія"

Гараєв Эльчин Теймуроглы – доктор філософії по історії, ведучий научний співробітник Інститута Історії ім. А. А. Бакиханова Національної Академії Наук Азербайджана

Горлова Олена Павлівна – старший викладач кафедри економіки підприємства та організації підприємницької діяльності, Одеський національний економічний університет

Головченко Ольга Іванівна – студентка, Одеський національний економічний університет

Каплієнко Олександр Олегович – аспірант, заступник начальника навчального відділу, Запорізький національний технічний університет

Коцюрубенко Ганна Миколаївна – к.е.н., ст. викл. кафедри фінансів Одеського національного економічного університету

Магомедов Анвар – магістр, Одеський національний економічний університет

Мамедов Алібаба Агамірза оглу – докторант з історичних наук в Університеті Етвеша Лоранд (Угорщина)

Навродська Марія Олегівна – студентка, Одеський національний економічний університет

Сментина Наталія Валентинівна – д.е.н., доцент, завідувач кафедри економіки, права та управління бізнесом Одеського національного економічного університету

Цубенко Валерія Леонідівна – д.істор., професор, завідувач кафедри українознавства, Одеська державна академія будівництва та архітектури

Чебан Роман Віорелович – магістр, Одеський національний економічний університет

Чернега Любов Олегівна – студентка, Одеський національний економічний університет

Шаповалов Сергій Андрійович – Національний університет "Києво-Могилянська академія"

Шило Сергій Іванович – аспірант, заступник начальника навчального відділу, Запорізький національний технічний університет

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
Збірник наукових праць

Наукове видання

За достовірність викладених фактів, цитат та інших
відомостей відповідає автор

Підписано до друку за рекомендацією
Вченої ради Одеського національного економічного
університету
30 серпня 2013 р. Протокол № 1

Замовлення № _____
Підписано до друку 16.05.2018
Формат 60 x 84 1/16
Тираж 100 прим.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,5